

CARL PEEZ

MOSTAR I NJEGOVA KULTURA

SLIKA JEDNOG GRADA U HERCEGOVINI

Nakladnik

Crkva na kamenu

Naslov izvornika

Mostar und sein Culturkreis
Ein Städtebild aus der Hercegovina
von Carl Peez
Mit drei Abbildungen und einem Plan.
Leipzig
F. A. Brockhaus, 1891.

Prevodio: Miroslav Loose, 1946. i 1951.

Priredili

Drago Karlo Miletić
Don Ante Luburić

Tisak

Hercegtisak - Široki Brijeg

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Gradska knjižnica Mostar

UDK 908(497.15 Mostar)
930.85(497.15 Mostar)

PEEZ, Carl

Mostar i njegova kultura : slika jednog grada u
Hercegovini / Carl Peez ; [preovo Miroslav Loose ;
priredili Drago Karlo Miletić, Ante Luburić]. – Mostar :
Crkva na kamenu, 2002 (Široki Brijeg : Hercegtisak). –
240 str. : ilustr. ; 25 cm . – (Biblioteka Crkve na kamenu ;
knj. 72)

Prijevod djela: Mostar und sein Culturkreis : Ein
Städtebild aus der Herzegovina

Slika na korici: KULA HERCEGUŠA - kod Starog mosta u Mostaru: Prvi spomen naselja na mjestu današnjega Mostara zapisan je 3. travnja 1452. godine u jednom izvještaju Dubrovčana. U njemu stoji da se Vladislav Hercegović pobunio protiv oca Stjepana i oteo mu neke gradove. Taj izvještaj za Vladislava veli: "Uzeo je (...) Blagaj i dvije utvrde na mostu na Neretvi (ha preso quello di .../ Blagaj et do castelli al ponte de Neretua)".

Fotografija - 1955. godine: Ćiril-Ćiro Raič, atelje umjetničke i dokumentarne fotografije, ul. Kralja Zvonimira 24A – Mostar

CARL PEEZ

MOSTAR I NJEGOVA KULTURA

SLIKA JEDNOG GRADA U HERCEGOVINI

Vođama Uprave Bosne i Hercegovine,
mojim nekadanjim pretpostavljenim,
sa poštovanjem posvećeno.

Crkva na kamenu
Mostar 2002.

Mostar und sein Culturkreis

Ein Städtebild aus der
Herzegowina

Von
Carl Seez

Mit drei Abbildungen und einem Plan.

F. A. Leipzig:
Brockhaus
1891.

Prevodio 1946. i 1951.
Ljude Miroslav

Miroslav Friedrich Loose

Rođen je 26. travnja 1884. godine u Trebinju. Osnovnu i trgovacku školu završio u rodnom mjestu, a Srednju tehniku 1900. godine u Sarajevu.

Od 1900. godine radio u građevinskom odjelu Zemaljske vlade BiH; od 1909. godine na dužnosti upravitelja Vodovoda u Mostaru. Usporedo, jedno vrijeme i upravitelj Gradskog kupatila. Nakon toga šef je građevinskog odjela mostarske općine. Poslije Drugoga svjetskog rata nastavnik je Srednje građevinske škole u Mostaru. Umro je 30. 8. 1966. godine.

Pogled na Mostar sa zapadne strane

PROSLOV

Pred nama je knjiga koja opisuje naš grad Mostar. Mogli bismo reći, jedna od mnogih knjiga napisanih o Mostaru.

Ali, takva tvrdnja prepostavlja bi uvredu, ne samo za autora knjige Carla Peeza, nego i za ljubitelje našega grada. Jer, ovo je posebna knjiga o Mostaru, i kako mi nedavno reče jedan ugledni Mostarac, visoki intelektualac, i iznimni poznavalac prošlosti Mostara: "To je kapitalno djelo za Mostar".

Gotovo se ne može vjerovati da jedan stranac, koji je proveo tako kratko vrijeme u Mostaru, opiše grad na ovakav način, s mnoštvom podataka o stanovništvu, gradnjama, prometu, trgovini i svemu drugome. Uz to neobično je lijepo što tako plastično opisuje okolicu grada, putove, proplanke, šume; opisuje ih tako da ih, čitajući njegovu knjigu, vidimo pred sobom.

I kada se knjiga pročita, nameće se neizbjegno pitanje: Koliko rođenih Mostaraca, uz one koji su stjecajem okolnosti stigli u ovaj grad, provode svoj život u Mostaru, a da im nogu nije kročila na brdo Hum, na Bjelušine, Mali i Veliki Kuk, Bijeli Brijeg, a da ne spominjem uzvišeno brdo Stolac? A sve nam je to na dohvat ruke, bolje reći na dohvat noge.

Koliko uočavamo karakteristične crte pojedinih područja i stanovnika, iako svakodnevno viđamo predmete interesa? To me podsjeća na moje uzaludno dugogodišnje nastojanje da u obližnjem seoskom naselju sretnem crnookoga stanovnika. Jer sam nekako uočio da stanovnici tога područja svi, doslovno svi, imaju plave oči.

A Carl Peez uočava to i opisuje u ovoj svojoj izvanrednoj knjizi.

Peez znalački opisuje nagli razvoj Mostara poslije austro-ugarske okupacije. Taj je razvoj, s manje ili više uspjeha, nastavljen i poslije povlačenja te vlasti s ovih prostora. Tako se Mostar razvio u grad koji je svojom ljepotom osvajao srca prolaznika i ostao im u trajnom sjećanju.

Na žalost, strahote posljednjega rata znatno su oštetile naš Mostar. Mnoge zgrade i objekti, pa i oni najstariji, porušeni su. Nestalo je građevina koje su predstavljale važan i značajan spomenik čovjekova razvoja na ovom području, njegova uma i mogućnosti u određenom vremenu. Sada posjetitelj Mostara gleda u ostatke ruševina pokraj novogradnji ili obnovljenih zgrada.

Mogli bismo reći neke riječi utjehe, kao, sve će se to opet izgraditi. Možda i hoće, ali više nikada to neće biti "ono staro". Ma koliko god se mi trudili, duh novoga vremena ne možemo zaustaviti i nećemo uspjeti sačuvati ono nekadašnje kako u gradnji, tako i u svim ostalim umjetnostima, a posebice na razini ljudskoga duha.

Zato je ova knjiga, opis toga duha u jednom vremenu, još vrjednija. Upravo tu se Carl Peez, više nego ijedan drugi autor koji je pisao o Mostaru, iskazao kao iznimski opisivač stvarnosti.

Nama, koji pročitamo ovu izvanrednu knjigu, preostaje samo da se s plijetetom i zahvalnošću podsjetimo na već umrlog autora Carla Peeza, kao i na prevoditelja, našeg sugrađanina, pokojnoga Miroslava Loosea, koji je uložio toliko truda da ovo djelo prevede na jezik kojim se tada govorilo u ovom našem gradu. Nekada divnom, sada porušenom, ali, nama Mostarcima najdražem gradu na svijetu. Hvala im!

N. B. - Od 6. siječnja 1947. do 18. ožujka 1951. prevodio je ovu knjigu Miroslav Loose i dostavio ju je tadašnjem predsjedniku Skupštine općine Mostar. Prijevod je ponovno prepisao 1952. godine, koji se sada prvi put objavljuje u cijelosti i bez ikakvih gramatičko-pravopisnih i stilskih ispravaka, osim što je obogaćen s više fotografija, koje do sada nisu bile poznate široj javnosti.

Poznat mi je i prijevod dr. Branka Šantića iz 1963. godine, koji je, prema mom mišljenju, posve oslonjen na spomenute prijevode Miroslava Loosea. Uostalom, to vrlo lako, tko želi, može provjeriti usporednom metodom.

Mostar, 11. studenoga 2002.

Karlo Drago Miletić

PREDGOVOR

Jedan osobit slučaj htjeo je da o Mostaru, glavnom gradu Hercegovine, jednom u svakom pogledu zanimljivom i privlačivom gradu, osim raznih podlistaka koji su se naročito od okupacije pojavili u dnevnim listovima i časopisima i raznim člancima koji su u opsežnim djelima publicirani, nije nikakva samostalna monografija objelodanjena. Nastojeći da ovu prazninu ispunim i da obratim pažnju širih krugova na ovaj grad kome sam ja za vrijeme mog sedammjesečnog boravka za mnoge pobude, pouke i uživanja zahvalan, smatram svojom dužnošću, da svima onima koji su moje djelo direktno ili indirektno podupirali izrazim moje najtoplje priznanje i najdublju zahvalnost. Naročito polažem izraz ovog osjećaja pred noge sljedećoj gospodi:

Nuribegu Azabagiću, političkom pristavu u Sarajevu,
Augustu Freiherru von Babo Direktoru c. K. Önol.-pomol.
pokusnog zavoda Klosterneuburg,
Isid. Freiherrn von Benko, okružnom predstojniku u Mostaru,
Nj. bisk. milost Msgr. Fra Paškalu Buconjić, biskupu u Mostaru.
Johanu Dlustušu, vladinom tajniku u Sarajevu,
Friedrichu Foglaru, kotorskom predstojniku u Mostaru,
Nj. eksel. Dr. J. A. Freiherru von Helfert, tajnom savjetniku
i članu sabora u Beču,
Hieronymus Freiherr von Kleymairn, Kotarskom
komesaru u Gorici,
Zaimbegu Kolakoviću, gradonačelniku u Blagaju,
Milošu Komadina, inžinjer u Mostaru,
Manojlu Letica, sudskom pristavu u Sarajevu,
Milošu Mandiću, dolmeč-pristav Sarajevo,

Njeg. eks. Dr. J. Ritter von Miklosichu, tajnom savjetn. i članu
sabora Beč,
Dr. Roko Mrzljaku, sudskom savjetniku Sarajevo,
Omer ef. Muslimbegoviću, posjedniku Mostar,
Nj. bis. mil. Msgr. Serafinu Peroviću vladiki Mostar,
I. Radimskyom rudarskom satniku Sarajevo,
Nj. prečasnosti Hilarionu Rukavcu, arhimandritu
manastira Gergetek,
Nj. nadbisk. mil. Msgr. Dr. Josip Stadleru, nadbiskupu Sarajevo,
Jul. Thonhauseru, apotekaru Mostar,
Petru Todoroviću, okruž. komesaru Sarajevo,
Sadik ef. Ugljenu, pitomcu Šeriatske sudačke škole Sarajevo,
Gabrielu Zmijaniću vojnom dušebrižniku Sarajevo,
Fra Augustin Zubac, bivši bisk. tajnik u Mostaru, sada profesor
Propaganda fide u Rimu.

Sofia u novembru 1890.

Podaci vrela:

- Johann von Asbóth, *Bosnien u. d. Herceg.*, 1888.
Baker, *Die Türken in Europa*, 1878.
Dr. Balan, *Katol. crkva i Slaveni u Bugarskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini*, na hrvatski preveo Dr. Jos. Stadler 1881.
Mijo Vj. Batinić, *Djelovanje franjevaca*, 1887.
Blan, *Reisen in Bosnien u. d. Hercegov.*, 1877.
Boroević, *Durch Bosnien*, 1887.
Ami Boué, *Die europäische Turkei*, 1889.
Hadži Halfa, *Rumili und Bosna*, prevedeno od Jos. von Hammer 1817.
Alberto Fortis, *Reise in Dalmatien*, 1774.
Eugen Gelcich, *Das untere Narentathal* (Öesterreichung. Revue), 1888.
Jos. von Hammer, *Wiens erste türkische Belagerung*, 1829.
Anton Haúger, *Bosnien, die Herzegovina und das Feldcisenbahnwesen*, 1878.

- Dr. I. A. Freiherr von Helfert, *Bosnisches*, 1877.
- Hoernes, *Dinarische Wanderungen*, 1888.
- Hulusi Effendi, *Entgegnung zur Schrift: "Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft"*, 1885.
- Dr. Const. Jireček, *Die Bergwerke und Handelsstrassen in Serbien u. Bosnien während des Mittelalters*. (Publ. der Königl. böhm. Akademie der Wissenschaften), 1879.
- Mehmedbeg Kapetanović, *Was die Mohamedaner denken*, 1885.
- V. Klaić, *Povijest Bosne do propasti Kraljevstva*, 1882.
- V. Klaić, *Zemljopis B.i H.*, 1878.
- Dr. Koetschet, *Denkwürdigkeiten von Omer Pascha*, 1882.
- Emil von Laveleye, *Die Balkanländer*, prevedeno od E. Jacobi, 1888.
- Fr. Maurer, *Eine Reise durch Bosnien*, 1878.
- Abb. Mirch. Milliscich (K. K. u. grossherzogl. toscan. Cons. in Ragusa). *Chorographia a Patriarchatus Ipekensis in G. Pray's "Specimen Hierarchiae Hungaricae"*, 1779.
- Rud. Freiherr von Potier, *Die Productionsverhältnisse in Bosnien u. d. Herceg.*, 1879.
- Roskiewicz, *Studien über B. u. d. H.*, 1868.
- Sainte Marie, *L' Herzegovine*, 1875.
- Sax, *Skizzen über die Bewohner Bosniens*, 1864.
- Armand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien*, 1878.
- Sterneck Georg, *Verhältnisse, Communicationen und das Reisen in B. u. H. und Nord-Montenegro*, 1877.
- Militärstatistische Übersicht von B. u. H.*, (K. K. technisches u. administrat. Militär Comite III Section), 1881.
- Dr. Wilhelm Tomaschek, *Zur Kunde der Hämushalbinsel*, 1887.
- Fra Jerolim Vladić, *Uspomene o Rami i ramskom franjevačkom samostanu*, 1882.
- Fra Stjepan Zlatović, *Franovci države presv. odkupitelja i hrv. puk u Dalmaciji*, 1888.

Pogled sa Humai i potpuno zauštenu i razrušenu KULU HERCEGUŠU. Snimio K. D. Miletić, 1965. g.

I. Otsjek

Mostar

Pogled s Huma na Mostar - Zapadni dio

Pogled s Huma na Mostar. Snimljeno oko 1930-e godine.

PRVA GLAVA

POLOŽAJ GRADA

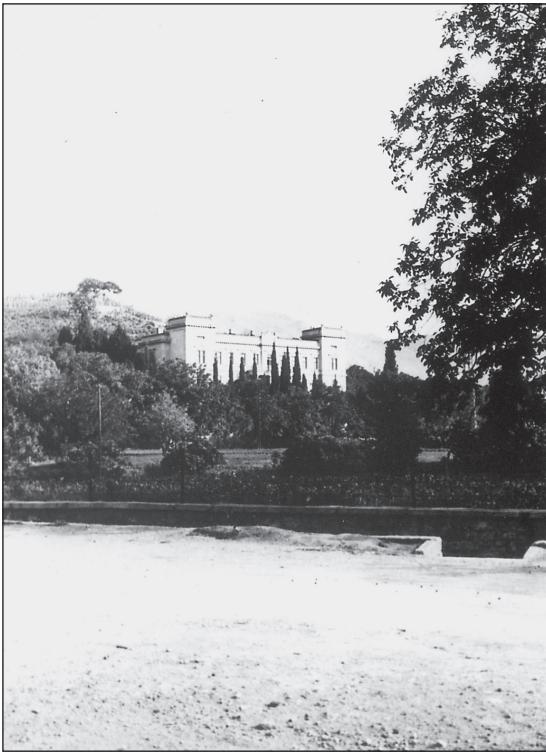
Kao plemeniti biser u svojoj školjkinoj kući, tako počiva Mostar, glavni grad Hercegovine, uklopljen među tvrdim stijenama koje grad sa sviju strana opkoljavaju, u srcu Hercegovine, na najvažnijoj točki jedinog velikog vodotoka u zemlji.

Geografska duljina grada iznosi od Greenwicha približno 18° , od Pariza $15,5^{\circ}$, od Pulkove (ruska zvjezdarnica) $12,5^{\circ}$; dakle Mostar ima istu geografsku duljinu kao Stockholm, Brindisi i Capstadt.

Geografska širina pp. je $43,5^{\circ}$, te je ista sa onom od Sumle u Bugarskoj, Siene, Marseilla, Bayone, Corumne u Španiji i one svjetskog poznatog vodopada Niagare u Sjevernoj Americi.

Mostar je sedam sati puta, odnosno dva sata željeznicom udaljen od Metkovića, najbliže morske luke i jedan dan puta (željeznicom i kolima) od Sarajeva.

Grad se pokaziva putniku, došao on sa sjevera ili juga, vrlo dopadljivim. Sa juga dolazeći željeznički voz zakreće oko jednog brežuljka, koji dugo uskraćuje pogled, i Mostar postaje vidljiv; slika starinskog grada, kome su izgleda istok kao i Italija dale karakteristične poteze. Desno posve u pozadini impozantni oblik brda Stolac pred kojim se diže pravoslavna crkva. Ova crkva sa svojim dogradnjama sačinjava vanjski dio grada koji se neposredno ispod nje terasasto spušta Neretvi. Jednobojno sive i jednolično visoke zgrade sa sivim dvorišnim zidovima, među njima zelenilo bezbrojnih malih vrtića, i stupcima slične pram nebu uždigla se 31 džamijска munara. Obale rijeke su strme, nepravilnih oblaka; mjestimice iskaču viseće stijene, tamo opet zakreće obala u luku. Velike stijene leže uzduž pjenušave rijeke, kao da su titanskim rukama naslagane. Na nekim se mjestima uzdižu zgrade sa više katova neposredno iz vode dok se kod drugih nalazi sprjeda uobičajena bašča sa cvijećem, šljivama i šipcima, a zelene grane vise preko sivih zidova.

*Biskupija u Mostaru, izgrađena 1906. godine.
Snimio Miroslav Loose 1920. godine.*

*Nova srpsko-pravoslavna crkva.
Izgrađena 1873. godine, porušena
u ratu 1992.-1995. godine.*

I lijeva je obala strma, ali prolazi prilično prostranom širinom, tako da su na toj strani sve zgrade na jednakom nivou sagrađene.

Dva mosta spajaju obale i to tako zvani "stari" ili "rimski most" i "Franje Josipa most".

Općenito se drži da je istočna obala zdravija zato je od bogatiјeg svijeta nastanjena. Ovdje se nalazi stari turski dvor "Konak", obiteljske zgrade muslimanskih zemljoposjednika, pravoslavnih trgovaca, najviše ureda. U ovoj se četvrti grada odvija trgovina, nastanjeni su činovnici i oficiri, a u ovom se dijelu odigrao i dobar dio povijesti Mostara.

Ako istočnoj obali Mostara spada prošlost i sadašnjost, onda na desnoj strani Neretve leži budućnost grada – veliki prostor za podizanje stambenih zgrada i za razne ustanove. Na desnoj je obali među ostalim podignuta željeznička stanica, nova općinska bolnica, katolička Katedrala. Tu se nalaze i lijepi obiteljski vrtovi kao i velika časti dostoјna stablima i gustarama obrasla groblja. Erarska plantaža širi se ovdje, kafanske bašće draže Mokkom, a za vrijeme mjeseca posta – ramazana putujuća pozorišta privlače pripadnike svih vjera a naročito muhamedance. Također i cigani stanuju u lošim zgradama i u krpe odjeveni na desnoj obali.

Osim ovih četvrti pružaju se prema brdskim padinama polja kukuruza i duhana na kojima se ljeti voda zastavlja, da zemlja ne ožedni. Kao pri brdo prizidama pokazuje nam se rezidencija katoličkog biskupa u Vukodolu te sačinjava najvanjskiji zapadni kraj grada isto kao što nastamba pravoslavnog metropolita iznad crkve njegovog ritusa najvanjskiji istočni kraj reprezentira.

Dražestan je utisak koga Mostar na stranca čini. Kako sinovi zemlje o hercegovačkom glavnom gradu misle i sa kojom su ljubavlju uza nj vezani, vidi se iz turskih strofa što ih je bosanski namjesnik Derviš paša krajem 16. vijeka svom očinskom gradu Mostaru spjevao. One u prevodu, po prilici, ovako glase:

"Besprimjerna ljepota Mostara ne da se opisati. O srce, nije čudo što te Mostar očara. Nigdje na svijetu, jedino u blizini raja ima ovakav zrak, koji srce raspupčava i ovakva voda koja život produžuje. Svaki sat pogleda na Mostar poklanja nam novi život. Svaki kut Mostara nudi srcu novo veselje. Sa svojim vodama i voćkama može se sa Palestinom usporediti. Svaki vrtić Mostara nebeski je gaj. Ako cijeli svijet, pretražiš, naći ćeš samo jedno mjesto gdje ima ovakvog dobra u izobilju. Iz Mostara nikoše veliki ljudi na maču i na peru danas kao i prije. Preda mnom moraju svi papagaji Indije zašutjeti, jer ja sam slavulj koji Mostar opjeva."

Mostar ima položaj koji nije samo za saobraćaj već i za rat od naročite važnosti. Na južnom dijelu grada može se dolina Neretve sa malim sredstvima zatvoriti. Jedan sistem tornjeva i zidova osiguravao je grad od neprijateljskih napada. Prema saopćenju Sadik eff. Ugljena zna se, da je nekoć bilo 15 tornjeva od kojih 3 u Predhumlju (od kojih su se 2 raspala a treći se upotrebljava za potrebe finansijskog erara), 2 u Zahumlju, 3 u Crnici, 2 na Velikoj Tepi, 3 iznad Konaka i 2 na Neretvi. Zadnji su valjda sačinjavali glave mosta (uporišta) na starom mostu. Tornjevi su imali čvrsta vrata, a ključevi su se nalazili u nasljednom posjedu u neposrednoj blizini rezidirajuće obitelji Dizdar Lakišića.

Sve strane tvrđavnog sistema bile su zidovima spojene, a osobito jako utvrđeno je bilo na jugu grada. Ako si zamislimo još nekoliko odjeljenja na Humu i Podveležju u pokritim postavama (Stellungen), onda je dolinski zatvor (Thalsperre) gotov.

Konak je bio srce uređaja i sigurno za vremena dok još nije ratna znanost današnji stepen dosegla, neosvojiva tvrđava. Mnogi napadaji pri ratovanju vještih Mlečana razbili su se na čvrstim zidinama grada. Svaku su se večer vrata zatvarala.

Danas nije Mostar utvrđen, ali je sa 13 tvrđava i 4 permanentne zvijezdane baterije (Sternbatterien) koje su od vremena okupacije u neposrednoj okolini sagrađene, zaštićen.

Jedna od utvrda oko Mostara. Snimio K. D. Miletić, 1966. g.

DRUGA GLAVA

RAZDIOBA GRADA

Danas Mostar ima 8 četvrti; 5 na istočnoj, a 3 na zapadnoj obali Neretve. Najsjevernija je Carina (Carinarnica). Sa ovom graniči na jugu Luka. Obje mahale sačinjavaju uzdužnu osovinu grada. Jugoistočno pridružuje se Brankovac (utvrda) na Carinu i uspinje se uz brdo Stolac. Južni nastavak Brankovca je Bjelušina (prema bijelom vaspencu koji se tamo na površini nalazi), to je stara srpska četvrt; još dalje prema jugu okomito na stijenama uspinje se Stari grad (stara tvrđava). Na zapadnoj obali širi se prema sjeveru Crnica (možda po zemlji bašča prozvana), posve na jugu Predhumlje (četvrt pred brdom Hum), na zapad se pruža uzduž brda Hum Zahumlje.

Ovo je nova raspodjela grada. U staro doba dijelio se Mostar u 33 mahale od kojih su se najvažnije

na istočnoj obali zvale:

Stara mahala kod Općinske Kazine

Čerdagija

Karadžozbegova, Kresina Hadžibalina

Gornji Brankovac, Donji Brankovac

Bučuk mahalesi, Kamberagina, Tepa

Đurđi Ahmetpašina, Šarića Tekija;

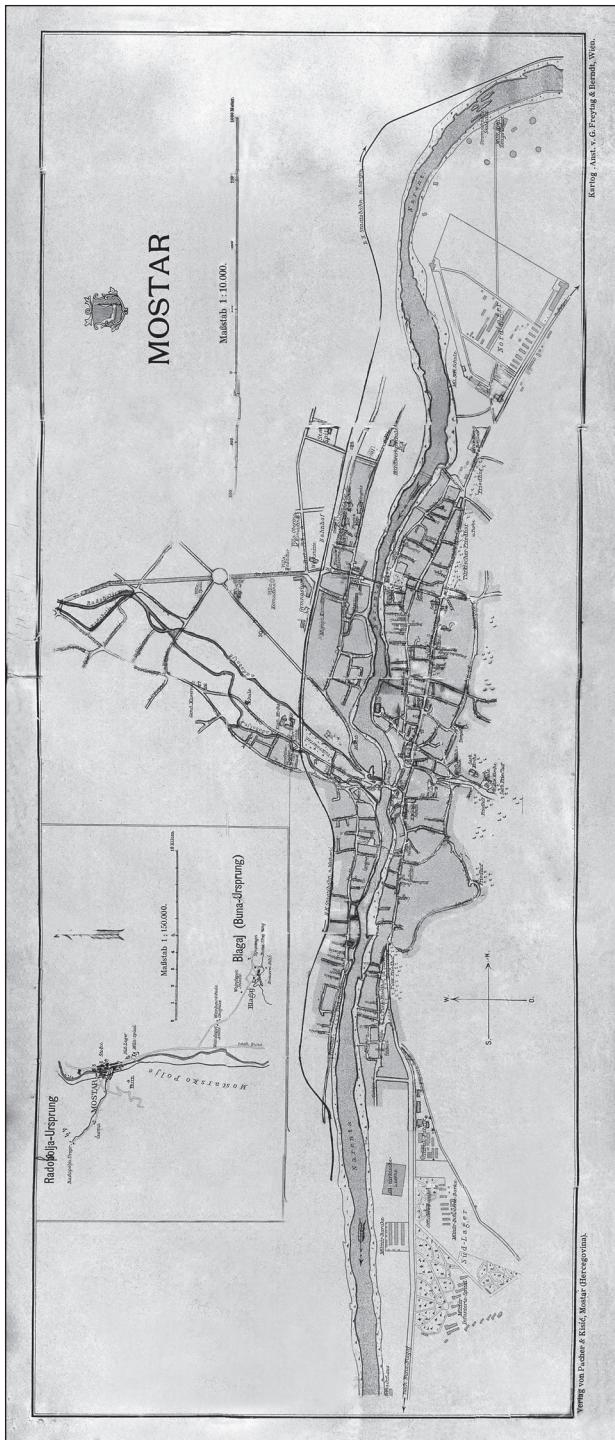
na zapadnoj obali:

Oručluk (po obitelji Oručevića prozvana)

Spila, ciganjska mahala

Dervišpašina

Šemovac, Dvizac, Lafina, Ričina kod željeznice.

Verlag von Pacher & Kisic, Mostar (Hercegovina) 1899. godine.

TREĆA GLAVA

NERETVA

Najglavnija vodena i životna žila Hercegovine je Neretva. Ona izvire na visinama sedla Jabuke i Čemerna i pada iz više vrela svježe i veselo u dolinu. Ona prima u se slijevove, te kamenja i pijesak nikakvom kulturom nezaštićenih brda Morine, Javora, Čemerna, Gredela i Dumoša. Najprije leti sa istoka zapadu, onda pravi koljeno sjeverno od Konjica. Tu protjeće ispod kamenog mosta, koji je po Klaiću u 10. stoljeću sagradio dalmatinski kralj Falimir, ali je vjeroatnije da se njegovo podizanje ima zahvaliti turskom veziru Ahmetu Sokoloviću. Ovu tvrđnju zagovara na mostu nalazeća se turska godina 1093. (po našoj kronologiji približno 1668.).

Od suncem užarenog i voćem bogatog Konjica juri Neretva ponovno u istočnozapadnom smjeru do utoka Rame, pa onda naglo zaokreće jugu i teče između visokih brda do ulaza u ravnicu sjeverno od Mostara u Bjelo Polje. U Mostaru protjeće kroz tjesnac koji čine brda Hum i Podvelež (Stolac) te dolazi u ravnicu Bišće, zadržavajući smjer prema jugu. Kod Bune skreće više zapadu i protjeće između brda Dubrave i Brotinja, da kasnije stupi u dolinu koja se do mora prostire.

Neretva je duga 178 km, a po narodnom preko 40 sati. Kroz ovaj kratki tok pravi velike visinske diferencije. Na vrelu je nadmorska visina pp. 1105 m, kod Uloga 704, kod Glavatičeva 328, Konjic 319, Jablanica 224, Drežnica 145, Mostar 56, kod Bune 24.

Širina Neretve je od Konjica do Bune prosječno 47–60 m, niže Počitelja 100–120 m, kod Metkovića 140–170.

Dubina rijeke je u većem dijelu toka neznatna, od Konjica do Bune prosječno 0,6–2,0 m, kod Počitelja do regulisanog dijela 5–6 m. Količina vode je na pojedinim mjestima vrlo različita, jer Neretva cijelim svojim

tokom prolazi porozna kamenja, tako je na nekim mjestima vrlo malena, jer veći dio vode otječe podzemno. Tamo gdje podzemne vodene žile dođu na vidjelo, Neretva postaje naglo jaka rijeka.

Daljnja je osobina Neretve njezin vodostaj koji je u pojedinim godišnjim dobima vrlo različit. Kojiput se događa da se Neretva ljeti skoro nikako mjestimice među iznešenim natkritim stjenama ne vidi, padne li jaka kiša, izdignu se valovi često do gradskih zgrada i ispune među 14 m visokim obalama riječno korito potpuno.

Donji tok Neretve plitak je i močvaran. Lijeno, mučno i dosadno puže rijeka u velikim zmijskim zavijucima ravninom i traži zasmetana šumama rogoza i šaša široko razgranjena, mrežom malih rukava podijeljena da dobije put k moru.

Prema riječima Eugena Gelcicha ("Oest. ung. Revue" 1888.) ima od Metkovića do Torre Norino samo 2,4 morske milje zračne linije; ali rijeka se tako vijuga da učini 4,4 mor. milje puta; dakle skoro dvostruko. Od Norina do Fort Opusa u duljini od 2 mor. milje mali je luk gdje započinje prva delta. Jedan mali rukav je samo malim beznačajnim čamcima pristupačan, vodi prilično ravno Scoglio Ottin-u. Glavni rukav pravi veliki zaokretaj preko juga zapadu i cijepa se u 8 rukava koji u more utječu. Na ovoj strani leži u stijenama opkoljenoj uvali Porto Tolero, prije pristanište za veće lađe, koje su dovozile tovar za Metković a nijesu mogle u rijeku uploviti; sada je zapušteno siromašno selo. I u ovom donjem dijelu prima Neretva pritočica: tako na lijevoj obali kanal Crne Rijeke koja od nedakeko Fort Neuma ležećeg Lago di Cuti dolazi, onda na desnoj obali Desanska voda, odliv na južnom obronku brda Desne i Pline ležećeg jezera od Desne. Na ušću su dvije velike lagune, Lago Pasila u blizini glavnog ušća i jugozapadno Lago Modrich.

Najdonji dio Neretve protječe kroz naplavljeno područje. Talijan Alberto Fortis kaže (1774.) o tome: Voda Neretve kretanjem mora, u svom toku zadržavana, istovara oko istoka velike naslage pijeska, koje tvore niske i močvarne otoke. More se prema ovom prividnom produženju obale drži beštetnim jer danomice zalazi dublje u korito rijeke uzdižući se, te prisiljava vodu da se po okolnoj ravnici širi. Ovaj nekoć žitorodni kraj vladan cvatućim gradom dandanas nije ništa drugo nego velika nezdrava močvara u kojoj jedan mali jadni narod bijedno životari. Kanal koji rastavlja poluotok Sabbioncello (Pelješac) od kopna izgleda da je u stara vremena bilo korito Neretve. Brdo koje sačinjava predgorje vulkanskog je porijekla, tako bi se moglo nagađati, da se iz zemlje ili iz mora u visinu diglo. Voda je oko otoka Opusa slana, nije rijetko da ovaj slani ukus dopre do druge strane ušća Norina tj. preko 12

milja duboko u kopno. Bez obzira na sve ovo piju je ljudi, te je po svoj prilici izvor bolesti. Navodno je na nekim mjestima voda tako zatrovana da i ribe usmrćuje koje zađu. Sretan položaj za trgovinu sa Turskom kao i izobilje svakovrsnih proizvoda koji uspijevaju na zaštićenim mjestima trebalo bi da stanovnike neretvanske doline bodri da nisu tako nesavladivo lijeni, što je valjda posljedica teškog zraka, koji ih opkoljava. Biline ovih vrsta, kukuruz, žito, naročito masline uspijevaju izvanredno. Murve dostižu za malo godina začudnu visinu. Svilene bube ovom hranjene daju odličnu svilu. Vinova loza je manje unosna, ne može se čovjek dovoljno načuditi, da se još uzdržala, jer svake godine dugo pod vodom stoji, osobito u ravnici među Cetinom i Neretvom spram Metkovića.

Jedan putopis iz god. 1880. kaže: "Dokle oči dopiru od jednog brdskog lanca do drugog ravnica je močvarnog karaktera. Doduše, ovo se više sluti nego vidi, jer bujno izbjija cvat riječne flore. Plovni rukav sužava se tako da se skližeš kao među šibljem i skoro rukama možeš da hvataš visoke stabljike trske. Onda postaje voda mutna i žuta, a zrak i onako zažaren vrelim suncem, čija se intenzivnost odbojnim zrakama brdskih stijena još pojačava, postaje sve teži i teži, prigušeno zasićen miazmima, pojačava u okolini zastoj privedenog života, miriše se groznica i njen duh lebdi nad vodama. Tu i tamo vidi se obrada livada ili polja pirinča ali rijetko, jer tko može imati volju u ovoj malariji da primi borbu sa nadmoćnom prirodom? Skoro začuđeni vidimo jednog usamljenog čovjeka na obali. Susrećemo pojedine čamce, koji rade sa jedrom i veslom, djelomično seljaci, koji iz malobrojnih odalje na više ležećih mjesta kreću na svoja polja, djelomično transportne barke, znak cvatuće trgovine."

Neretva utječe sa 9 rukava, najjužnije kod Scoglio Ottin, najsjeverniji kod predgorja Višnice. Delta se proteže u sjeveroistočnom smjeru u duljini od 1,6 morske milje do Fort Opus, ali nizina počinje zapravo još 2 mor. milje dublje u kopnu kod mjesta Norino.

Odmah po okupaciji B.iH. uočena je radi uspostave uskih veza južne pole Monarhije i Okupiranih provincija, potreba regulacije Neretve. Sa predradnjama se skoro otpočelo, a godine 1881. regulaciji se pristupilo. Od Metkovića napravljen je prosjek do Torre Norino, odavde do Fort Opus-a iskorišćeno je korito rijeke.

Obale su se izidale, temelji su mjestimično gliboderom iskopani i hidraulički objekti kao kanali, mostovi, nasipi itd. su izvedeni, da se spriječe pješčani nanosi i poplave. Od Fort Opus-a do mora napravljen je opet jedan prosjek. Ušće u more solidno je izvedeno da se spriječe nanosi pijeska i stvaranje pličina. Godine 1888. bili su najteži radovi završeni. Do tada je ovaj pothvat koštao 6 miliona forinti.

Sa ovim se na prvom mjestu postiglo, da sada mogu brodovi sa sadržinom od 300–400 tona ući u Neretvu i u Metkoviću se usidriti. To prije nije bilo moguće. Prije je rijeka bila plovna od ušća do Čapljine samo sa plosnatim čamcima.

Ipak mora da je Neretva bila u stara vremena plovna. To proističe iz sljedećeg. U stara doba i početkom srednjeg vijeka bili su nastanjenici hrabri gusari, koji su često u Italiju dolazili. Godine 1421. molilo je mletačko gradsko vijeće kralja Stefana Ostojića od Bosne da tržište Drieva (koje se imalo nalaziti kod današnje Gabele) tako utvrdi, da mletačke lađe sigurno tamo mogu stizati. Čak i u jednoj dubrovačkoj povijesti nalazi se vijest, da je 1403. mletačka republika poslala 4 galere na Neretvu da plove gore do Rame. Kao paralela ovome može vrijediti srpska rijeka Morava, koja sada ne nosi lađe, a još za vrijeme engleskog putnika Brawn-a (oko 1669.) bila je često plovljena, tako da se na istoj provodio jak uvoz soli i druge austrijske robe.

Sada je Neretva najmanjim dijelom plovna. Manji parobrodi posve nesmetano saobraćaju do Metkovića, veće riječne lađe do ušća Bregave.

Plovnost u srednjem toku Neretve pri sadašnjim je vodostajnim prilikama posve isključena. Prema tome izgleda, da je Neretva, kako se kod planinskih voda u mekom vapnenom gorju često događa, sebi svoje korito tokom vremena dublje u kamen iskopala.

Ne samo da je plovnost Neretve lađama, već je i splavovima ograničena. Sigurno bi bilo za Hercegovinu od velike koristi kada bi se proširena šumska područja gornjeg dijela pokrajine iskoristila i sjećena stabla splavovima do mora spuštala. Sainte-Marie koji je 4 godine bio u Mostaru franc. konzularni činovnik i 1875. napisao o Hercegovini jednu vrijednu knjigu, misli da je ovakav pothvat moguć i on bi, nedvojbeno, u Mostaru, oživotvorio Zadrugu trgovaca drvom.

Dandanas je Neretva voda, koja se čovjeku pokazala vrlo malo korisnom ali mu je zato puno nezgoda priredila. Narod kaže: "Neretva je od Boga prokleta." Nije čudo da Hercegovci o Neretvi loše govore, jer rijeka prouzrokuje česte poplave, nizine su na ušću vanredno grozničave i močvarne, a osim toga voda traži svakog ljeta ljudske žrtve, jer mnogi ljudi velikom vrućinom na riječno kupanje zavedeni nastrandaju od srčane kapi.

Vrlo je opasna na donjoj Neretvi harajuća groznica. Ne gledajući njen upliv na zdravlje stanovništva i prolaznika, to je narodno gospodarski momenat od najveće važnosti, jer sa jedne strane najveći dio stanovništva pravi tromim i tupim a time nesposobnim za življiji trgovački promet, a s druge strane sprječava stranim trgovcima da se tu

smjeste. Trgovac koga posao u Metković vodi, žuri se da ovo opasno mjesto čim prije napusti. Dubrovački naučenjak Eugen Gelcich kaže u "Austr. ugars. reviji" od 1888.: "Kako je neretvanska grozlica do sada jako djelovala i nažalost još djeluje, ne može se nikako ni pojmiti. Stanovnici cijelog riječnog područja do iznad Metkovića imaju blijedožućkasti izgled, oči su im bezizrazne, trbuh naprijed iskočen, vjerljivo uslijed natekle jetre. Ljeto je ubitačno doba, ali ni zimi nije čovjek siguran, i vrlo su rijetki slučajevi da se neurođenik mogao u ovom ozloglašenom kraju aklimatizirati. Dokaz o poteškoćama aklimatiziranja daju baš urođenici, koji isto tako teško pate kao i stranci.

Potonji, većinom činovnici, u žalosnom su stanju, jer moraju biti daleko od svojih obitelji te redovitom uporabom kinina i drugih zaštitnih sredstava sebi bar donekle učiniti opstanak podnošljiv. Koji put nastupa grozica epidemički takom žestinom, sa tifusu sličnim pojavama koje prouzrokuju smrt. Ima u Metkoviću ljudi koji tvrde, da zadnja epidemija kolere na Neretvi nije ni bila kolera već jača vrsta obične groznice i oni opravdavaju ovu zaista smionu hipotezu činjenicom, da je tobožnja kolera baš u sezoni groznice harala i što se baš u tom vremenu od početka do prestanka navodne kolere nijesu slučajevi groznice pojavili.

Uprkos ovim lošim, stranama imaju krajevi na donjoj Neretvi veliku privlačnost za Nimrode svake vrste, jer su prebogati divljači. Lov je u jesen kao i u zimskim mjesecima obilat i raznolik. Divljih pataka, šljuka, jarebica i prepelica ima mnogo, na uzvisinama na rubu riječnog korita nalazimo koliko ljepuškastu toliko i slasnju jarebicu kamenjarku. Stotinama kreću urođenici u tom vremenu ranom zorom sa vatrenim oružjem u polje i za malo sati vraćaju se sa velikim plijenom.

Čuvena je donja Neretva u Dalmaciji i radi bogatog ribolova. Stotine malih riječnih čamaca nalaze pritom zaposlenje. Ribe su, kako Gelcich kaže, izvožene u obližnje dalmatinske gradove, a sačinjavale su i glavnu hranu stanovništva uz rijeku. Otkad mnoge parobrodarske linije dotiču riječne luke, dolazi riba u Split i Gruž. Od ovoga ribolova razvila se je do sada vrlo mala industrijska grana u solenju i sušenju, koja bi racionalno provedena sačinjavala bogato vrelo prihoda. Morska telad koja su prema Albertu Fortisu (1774.) oko ušća Neretve na grebenima i malim otocima obitavala, izgleda da su ovaj kraj napustila.

Gornja Neretva radi mnogih grebena i stijena nema uređenog ribogojstva; pastrmke i jegulje ima u velikom broju.

Obale Neretve bogate su prirodnim ljepotama, cijeli gornji tok do Mostara pruža ih u velikom broju; nekoja mjesta u riječnoj dolini posjeduju baš naročite draži. Nekoji uski tjesnaci, koji u mnogome sliče

na krajolike doline Ennsa, npr. na naročito čuvenu "Gesause" podsjećaju nas na iste – izmjenjuju se sa mjestima, na kojima se dolina proširuje i prostor za veću naseobinu pruža. Tako se npr. Konjička Neretva nalazi u osobito slikovitoj situaciji na obe strane rijeke usred plodne, a za vrijeme ljeta tropski vruće oaze krševitog kraja. Ništa manje slikovit pogled pružaju riječne obale Mostara gdje voda po mnogobrojnim grebenima i terasama juri, a valovi se sa šumom lome preko stijena koje u koritu leže ili kod manastira Žitomislića.

Pogled na Neretvu.

ČETVRTA GLAVA

TAKOZVANI RIMSKI MOST

Majstorsko djelo prošle umjetnosti u gradnji mostova je stari most u Mostaru. Isti je 4,55 m širok i preskače jednim jakim lukom Neretvu, koja je na ovom mjestu 38,5 m široka. Tačka tjemena je 19 m nad normalnim vodostajem, raspon iznaša 27,34 m. Nutarnja visina luka je 17,8 m. Sa obje strane zaštićuju stari tornjevi cestu koja je prolazna samo za pješake i jahače a nije za kola.

Europsko stanovništvo naziva stari most "Rimski most", naziv koji nalazi opravdanje čime se hoće označiti samo visoka starost ove građevine. Međutim, sadašnja konstrukcija gradnje potječe vrlo vjerojatno iz 16. odn. 17. stoljeća, jer prema tradicijama sačuvanim u muhamedanskim krugovima u gradu, most je u današnjem obliku sagrađen od talijanskih radnika koji su bili u službi "visokih sultana". U jednoj talijanskoj ispravi iz 1452. govori se o "dvije tvrđave na Neretvanskom mostu", to bi se moglo odnositi na prijašnji drveni most, o kome čuveni povjesničar i geograf Mustafa Ben Abdalah Hadži Halfa († 1658.), duže vremena prvi sekretar i ministar financija sultana Murata IV. piše: "Pošto se mnoge bašće s one strane rijeke nalaze, prije se rijeka prelazila na jednoj na lancima obješenoj drvenoj čupriji, koja se, pošto nije imala stupaca, tako ljudjala, da se sa smrtnim strahom preko nje prelazilo. Stanovništvo je zamolilo sultana Sulejmana, da im sagradi kameni most. Ovaj je poslao graditelja Sinana, koji je nakon nekoliko pregleda izjavio, da je nemoguće ovdje most sagraditi. Od toga se odustalo. Poslije se obvezao jedan stolarski majstor iz mjesta za izvođenje predloga i most bi ostvaren – jedno umjetničko djelo koje će sve graditelje svijeta zasramilo. Most je sagrađen u godini 974." To daje po našoj kronologiji pp. godinu 1567. Ovo vrijeme podizanja mosta potvrđuje i jedan na mostu jako izlizani turski natpis.

Ima stara narodna pjesma u kojoj je postanak mosta opjevan. Ista počinje:

Mila braćo čuda golemoga!
Kad se gradi kamena čuprija
U Mostaru na vodi Neretvi
U cara je ni u kralja neima
Majstor joj je neimare Rade.
Gradio je za nuždu veliku
A za svoju glavu otkupiti
Jer ju je od Turaka zaslužio.

Dugo je vremena majstor Rade za to trebao, gradnja se je nekoliko puta rušila i dobila je istom onda potrebnu čvrstoću, kad je Rade na savjet vile sa Podveležja jedan ljubavni par u temelje mosta uzdao i time vodene duhove ublažio, kojima izgradnjom mosta tolike žrtve izmakoše.

Da li je stari most sagradio zidar, stolar, tokar i ornamentalni kipar ili spretni mostarski tesari ili kako neki hoće talijanski i dalmatinski graditelji – na ovo odnoseći se akti nalaze se po privatnom saopćenju u mletačkim arhivama – sigurnim izgleda, da je mostarski most postao kao i njegove sestre “Vezirski most” Vezir Keprisi kod Prizrena preko Drina i “Kozja čuprija” preko Miljacke kod Sarajeva, koji su u istom ukupnom stilu sagrađeni. Ami Boué i generalni konzul Sax dolaze do istog zaključka.

Već krajem 16. vij. opjevava bosanski državni namjesnik Derviš paša, rođeni Mostarac, ovaj most slijedećim riječima:

“Mostarski most sa svoja dva tornja, sliči nebeskom svodu, na kom su svijetleće zvijezde prosute. Pa ne može se nikakav nebeski svod sa njim usporediti, jer i njegovu veličinu zasjenjuje most.”

Godine 1087. (to je pp. 1677.) popravljan je most za vladavine Sultana Muhameda IV. I ponovno su se u istočnom stupu mosta nekoje pukotine pokazale. Kad je za vrijeme okupacije velika roba preko mosta prevažana, uzelo je ovo zlo tolike mjere, da se vožnja preko mosta morala zabraniti.

God. 1531. su četiri svećenika mostarskog franjevačkog manastira sa još kamenom neizgrađenog mosta u Neretvu bačena i tu su našli mučeničku smrt.

U 70-tim godinama ovoga vijeka bio bi most skoro granjem i drvećem donešenim jako nabujalom rijekom, koje se za most zaprlo, otrgnut. I tada se ponudio neki Anto Ančić da most spasi. On je donio jake konopce

sa kojima su ga spustili u vodu, udarcima, kad je dolje prispio, rastavi granje i time je stekao kod gradskog stanovništva nezaboravno ime.

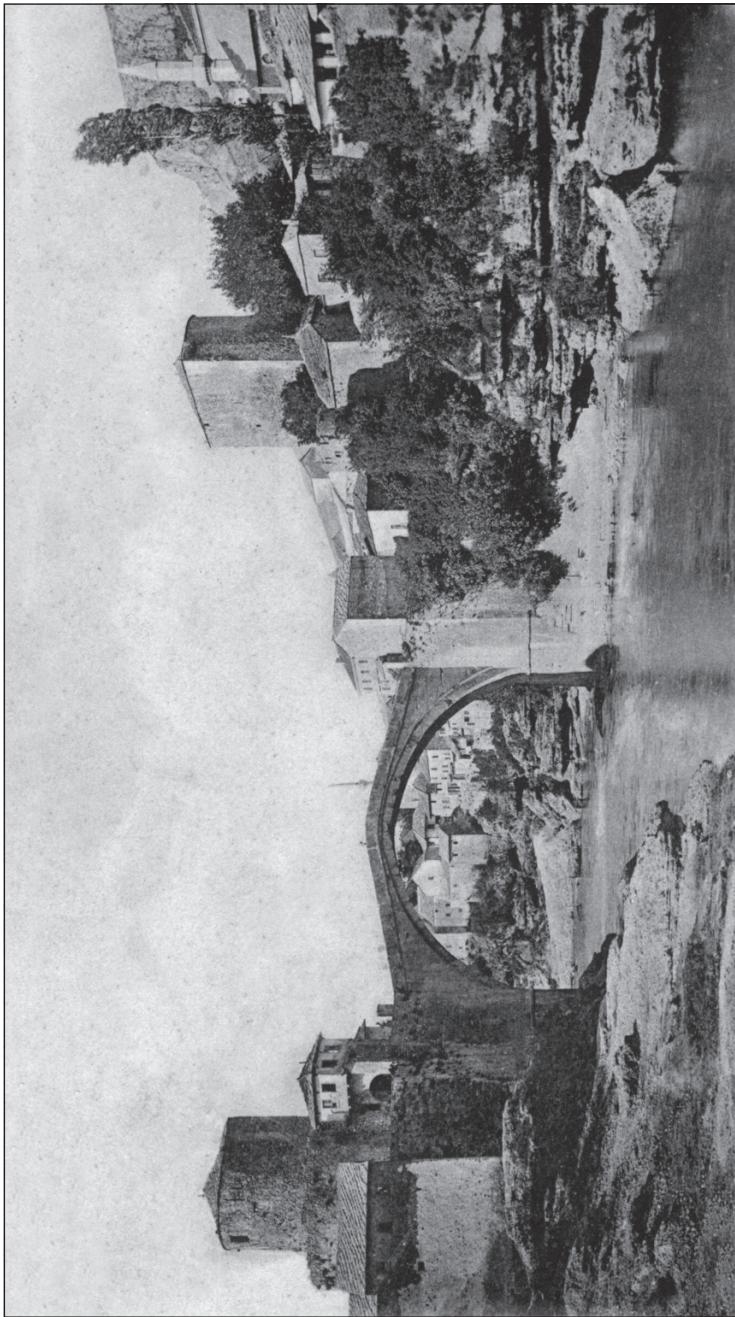
Most je nedvojbeno obilježje grada Mostara. Već je i prije bio toliko čuven, da su među ostalim Englezi Rawlinson i John Arthur Evans naročito putovali u Mostar, da vide most i da mu se dive. Pri cijeloj odvažnosti osnove cijeli izgled kao i pojedinosti izražavaju obilje beskrajnog ukusa. Hoernes kaže: "Plan i izvedba mostogradnje zaslužuju svako poštovanje. Svaki kamen, pa i tvrdih temelja, koji su masivnim tornju sličnim stranama zaštićeni, umjetnički je isklesan, jedva se sastavci raspoznaju. Za temelje su upotrebljena kamenja od hvata duljine, metra visine, metra širine i još jača."

U zadnje doba turske vladavine došlo se u vodećim krugovima do osvjedočenja, da se ovaj most mora novim zamijeniti. Za premošćenje našlo se mjesto više uzvodno i počelo se dovoženjem krupnih klesanaca. Usljed pomanjkanja novca ovaj je pothvat obustavljen, te je nakon okupacije došlo u drugom obliku do izvedbe. Veliki klesanci ležali su vrlo dugo pokraj korita Neretve.

Divni su pogledi, koji se sa mosta na sve strane pružaju, na divlje romantično riječno korito, na starosti posivljele zgrade, koje izgledaju sa stijenama srasle izravno iz vode, dosižu visinu od deset katova. U blizini slijeva se Radobolja – potok u Neretvu, nakon što je razne male ali dražesne vodopade, klance i mostiće prošao.

Urođenici nazivaju most kratko "stara čuprija". Neki povjesničari drže, da bi se prvi počeci mosta imali svesti od Rimljana, koji su ovdje navodno imali jednu naseobinu "Pons vetus" ("Stari mosti"). Kasnije doseljavajući Slaveni preveli su ime prema svom nariječju Most-star i od toga napravili Mostar. Iako bi se postojanje jednog rimskog mjesta imenom Pons vetus istom moralо dokazati, iako se izvođenje naziva grada Most-star prema zakonima slavenskog jezika mora označiti kao neprikidan (jer bi naziv onda glasio Stari most), to se ime grada posve vjerovatno ipak mora svesti na Stari most, koji je u svakom slučaju bio jezgra prvog naselja (zapravo Mostari, množina "Mostari", isto kao Mostari kod Belovara u Hrvatskoj). Oko mosta tj. oko za sigurnost istog podignutih mostnih tornjeva okupljaо se postepeno jedan cijeli grad.

Ovi vratni tornjevi su polukružni i imaju četiri kata. Prije su služili kao tornjevi, za tešku tamnicu i barut. Zidovi su hvat debeli. Svaki od obaju bio je drugim tornjevima sa dominirajućih položaja zaštićen.

Stari most i okolina – snimljeno prije 1899. godine.

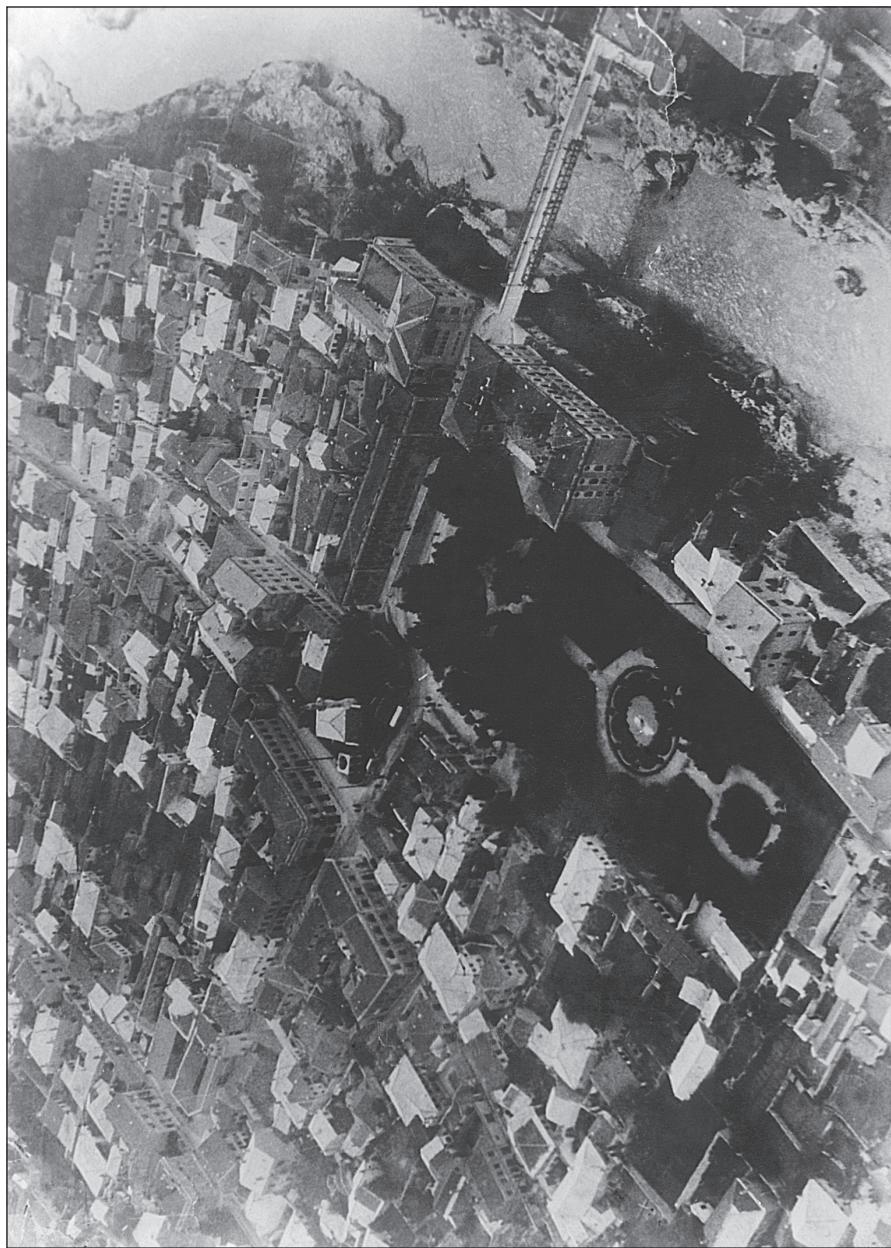
PETA GLAVA

NOVI MOST

Pošto stari most služi prometu južnog dijela grada a u sjevernom se nove četvrti izgrađuju, pokazala se potreba gradnje mosta na sjeveru, a od naročito velike važnosti za promet nakon izgradnje željeznice u Metković. Podignut je 1882. troškom od 48 000 forinti, a 1888. u ornamentalnom duhu izgrađen, što je iziskivalo trošak od dalnjih 12 000 for. Most koji nosi ime Nj. Vel. Cara Franje Josipa I. dug je 94 m, te ima veliki otvor od 35 m i 4 mala po 8 m.

*Most Cara Franje Josipa I. - na Musali.
Snimljeno oko 1910. g. - Arhiv Anton Zimolo*

Most Cara Franje Josipa (na Musali). Snimljeno 1929. godine. – Arhiv A. Zimolo

ŠESTA GLAVA

VODOVOD

Za turskog vremena Mostar je imao dva vodovoda, jedan je dolazio iz Radoboljske doline te je imao navodno šezdeset istoka, pri kraju samo dvadeset, a opskrbljavao je vodom zapadnu, a dijelom i istočnu obalu. Drugi vodovod išao je (po Hoernes-u) od Divojačke vode u Bijelom polju, u Mostar, svega 15 ishoda koji su ovoga presahnuli nakon kratkog vremena. Turska vlada dala je mnogo šta graditi, ali je malo održavala u redu.

Voda je bivala sve oskudnija i lošija, lijepe česme otkazaše službu, a ljetna žega u Mostaru postajaše sve osjetljivija.

Zato je bila za grad Mostar izvanredna blagodat, kada se u godini 1885. napravio vod sa visokog vrela, mjesto dotrajalih vodovoda. Voda se uzimlje iz Vrela Radobolje. Tamo isbjija velikom snagom (količinom), te odličnom svježinom i čistoćom izravno iz stijene. Kao čili potok prolazi ravnicu na desnoj obali Neretve i utječe, pošto je prošao ispod dvadeset vanredno slikovitih starih mostića, i male vodopade izveo te mnoge mlinove pokrenuo, kod starog mosta u Neretu.

Novi vodovod nosi ime Nj. V. Cara Franje Josipa I. a izведен je po sistemu tlačnog voda. Sagrađen je 1885. sa troškom od 180 000 for., od koje je svote C. K. erar snosio 52 000 for., ostatak je podmiren od b.h. civilnog erara a potrebne otkupe zemljišta provela je Općina o svom trošku. Vodovod ima 53 istoka, i jedan rezervoar sa 400 m^3 zapremine. Jedan dvostruki filter radi sa učinkom od 17,5 litara na sekundu. Vodovod daje gradu sada ništa manje nego 1,500 000 l na dan. Prema stručnim izvještajima otiče od toga 1/10 neiskorišćena. To daje potrošnu količinu od 1,350 000 l dnevno. Kad bi se ova iz Neretve crpila, trebalo bi učiniti 170 000 m puta. Vodovodom se pristeđuje dnevni rad od 229,500 000 metarkilograma. Sada iznosi najveća količina rada koju je jedan čovjek

u jednom danu sposoban obaviti 345 000 mkg (Metarkilograma). Dakle vodovodom se prišteđuje dnevni rad od 665 ljudi ili godišnje 243 025 nadnica. Ako potonje računamo po 60 novčića austr. vrijed. iznosi godišnja prišteda za gradsko stanovništvo 135 815 for. Ova prišteda zamišljena, uzeta kao 5% renta odgovara glavnici od 2,716 000 for. austrij., a to predstavlja narodno-gospodarsku vrijednost vodovoda. Doda li se ovom još 10%-na količina koja se neiskorištena preljeva, onda narodno-gospodarska vrijednost vodovoda dostiže iznos od cca 3,000 000 for.

*Predhum - Donja mahala sa Sevri Hadži Hasanovom džamijom i česmom.
Snimljeno oko 1900. g.*

SEDMA GLAVA

KONAK

Konak znači u turskom jeziku, mjesto gdje umorni putnik ili nomadski ratnik sa svojim konjem liježe na odmor. Iz ovoga razvili su se pojmovi svratište, dom, rezidencija. U Mostaru se pod nazivom Konak podrazumijeva, kao i u ostalim višim bivšim turskim gradovima stambena zgrada i službeni stan Državnog namjesnika.

Mostarski Konak je prostrana zgrada u kojoj su sada smješteni razni odredi vojske i vojničke vlasti, nadalje od civilnih vlasti Okružni sud. On leži u znatnoj visini nad gradom, kojim dominira i predstavlja nekoć oholu tvrđavu za koju se mnogo borilo i krvi prolilo. Dobar dio povijesti odigrao se ovdje. Već godine 1878. pala je ovdje glava Kajmekana Ali paše koji se pokazao sklon okupaciji po našim trupama. Putnik Ami Boné video je već 1837. ovdje izvještene glave Crnogoraca (prangen). Sada više Konak ne odgovara zahtjevima umjetnosti utvrđivanja.

Kad su naše trupe 1878. ušle, našle su u Konaku razne strane i od Turaka dignute topove, većinom zapadnjačkog porijekla, npr. iz Mletaka pa i njemačke iz vremena Maksimilijana II. Hoernes opisuje zadnje sa slijedećim riječima: "Jedan je lijepo patinirana velika topovska cijev iz vremena Maksimilijana II., jedan od onih raskošnih komada starog kovinskog lijeva koji je nekoć iz ruka carskih trupa u turske prešao i sada opet ovima povraćen. Pod jednim rubom od girlanda i anđeoskih glava koji opkoljuje zjalo urezana je izreka:

Ich bin der Han,
Ain redlich Man
Der Khrahen Khan,
Da Turn und Mauren zu Poden gan.

(Ja sam pijetao, jedan pošten čovjek, koji može kukuriknut, da toranj i zidovi zemlji padaju). Ispod toga u lijepo cizeliranom reljefu jedan

kokot sa uzdignutom pandžom. U sredini cijevi iznešeno: "Maximilianus secundus. Dei Gratia electus Romanorum imperator semper Augustus... etc. 1569", nešto niže carski grub, a među tim kasnije urezani turski natpis. Pod rupom za upaljivanje stoji ime majstora: "Opus Hanns Christoff Loeffler."

"Jedna druga cijev sa imenom i duljim naslovom istog cara nosi broj godine 1564; oba topa bila su prije u Blagaju (odnosno Stjepan gradu) postavljena."

Nije Konak služio samo u ratu nego i miru. Ovdje su se nalazile pokraj prostorija za primanje i uredovnog stana Državnog namjesnika Hercegovine i njegove privatne sobe i harem. I Omer paša poznati hrvatski renegat, obitovao je ovdje sa svojim haremom kad je bio otpošlat radi smirenja Bosne i Hercegovine. Omer je snubio (warb) za Eminu, kćer Čerkes Hafiz Paše, bivšeg namjesnika Bosne, ali bez postizanja privole oca, dok je jedna sultanova zapovijed ljepoticu sa plavim uvojcima u njegovu kuću dovela. Navodno su i domaće kćeri (Töchter des Landes) često u Konak dolazile, što je dalo povoda svakojakim primjedbama. Da ovome izbjegne, naredi napokon Omer paša da se ljepotice u časnike preobučene kod njega javljaju. Kad bi onda mladi svijet u toj presvlaci (Verkleidung) pred njim stajao, kažu da bi paša smješkajući se izjavio: "Moja tjelesna gardo, pazite da vam samo ja zapovijedat mogu!"

Panorama Mostara, snimio Miroslav Loose 1932. godine.

OSMA GLAVA

BARUTANA (PULVERTHUM)

Barutana leži na istočnoj obali na početku gradske četvrti Luka, te je starosiva višekatna zgrada. Sada se upotrebljava kao vojno skladište pribora za gradnju rovova (Schanzzeng). O njoj čitamo u djelu "Uspomene iz života Serdar Ekrem Omer paše" sastavljenom od njegovog tjelesnog liječnika Dr. K. (Kötschet), slijedeće retke: Na 18. augusta 1861. zbila se večeri u Mostaru panika, koja je sigurno još dugo tamošnjem stanovništvu ostala u sjećanju. U jutro izbio je pokraj tornja barutane na lijevom mostobranu (Brückenkopf) iz nepoznatih razloga požar i pritom je otprilike dvanaest magazina pretvoreno u pepeo. Pri zalazu sunca primijetili su hapšenici u suprotnom tornju da krov barutane gori. Nasta galama, hapšenici se dočepaše slobode, pucnji pištola najavljuvaju opasnost, nasta neopisiva panika. "Barutana gori", razlijegalo se ulicama, sve trčaše u divljem bijegu brdima i u dolinu, i za manje od deset minuta bijaše grad potpuno prazan; – vidjele su se turske žene bez njihovog odvratnog zakrabuljenja kako noseći u naručaju djecu ulicama žure, a bolesne žene i starce u čilimima više vuku nego nose. Serdar ležaše već pola sata napadnut žestokom groznicom; njegov harem ne bijaše se povratio sa jednog izleta. Jedini sluga, koji bijaše sa njim ostao pobježe; - "Ja ga probudih iz njegovog grozničavog drijemeža i opomenuh ga na hitan bijeg. Uzalud je pokušavao da trči, pade; natovarivši ga na rame trčah niz stepenište i dvorište gore na ulicu, kad njegov crni konjušar sa jednim adjutantom dovede jahaćeg konja na kojem skoro bezsvjesnog bolesnika na brdo izvedosmo." U ovoj opakoj zbrici nađoše se dva odvažna čovjeka koja nijesu izgubila glavu. Jedan mladi kapetan i jedan topnički narednik uputiše se pri prvom signalu barutani, nađoše ključ od vrata i sa običnom svjetiljkom uspeše se pet katova do pod krov, koji je u prečniku od cca 2 m bio već u plamenu.

Elektrizirani primjerom svog narednika dođe još pet topdžija koji iznesoše vodu, – ukratko za pola sata vatrica bi potpuno savladana i svaka daljnja opasnost odstranjena. Izgleda da je jedna iskra sa u jutro zapaljenih magazina pala na krov i stare trule grede postepeno upaljivala. U tornju ne bijaše ništa manje nego 6 000 sanduka patrona, velika količina napunjenih granata, baruta za topove i lagumanje, sve nahrpano. Na petom katu neposredno pod krovom pokraj odvažnih junaka bijaše preko pedeset buradi baruta. Istom nakon tri sata usudilo se izbjeglo stanovništvo da se povrati napuštenim kućama. U noći su bili i svi hapšenici povraćeni, jedan od ovih uzeo je to tako k srcu, da je preko mosta skočio u Neretvu, gdje je našao smrt. Hrabri kapetan bio je Hafiz paša, taj puno oklevetani zadnji vojni zapovjednik Bosne.

DEVETA GLAVA

KATOLIČKA CRKVA

U 16. vijeku postojale su u Mostaru tri katoličke crkve; najistaknutija nalazila se u franjevačkom samostanu, bila je posvećena sv. Antunu, izgorjela je 1531. sa samostanom i nije više izgrađena. Od ovoga doba do 1847. katoličko stanovništvo nije imalo bogomolje u Mostaru. Onda je daleko izvan grada u Vukodolu sagrađena biskupska rezidencija i u njoj jedna kapela. Pošto je ova uskoro postala za vjernike premalena, pristupi biskup Rafael Barišić gradnji veće i od Mostara manje udaljene bogomolje. On je zagovorom u Vojnoj Krajini rođenog maršala Omer paše, bivšeg katolika, isposlovao jedan ferman Visoke Porte, koja je gradnju dozvolila, dala gradilište i doznačila doprinos od 50 česa (2 500 fiorina).

Troškovi su međutim bili znatno veći, do 25 048 for. U tu su svrhu u većini evropskih katoličkih zemalja provedena sakupljanja. Austrougarska Propaganda u Rimu (16.035 for.) i ona u Lyonu, Katoličko stanovništvo (2 350 for.) dali su znatne iznose; i tako napredovaše gradnja usprkos raznovrstnim poteškoćama pod početnom upravom i kao književnika poznatog P. Petra Bakule (umro 2. oktobra 1873. u Mostaru) krasna bazilika u visinu. Ista stoji u jednoj državnoj bašći, koju je, u ime turske vlade Omer paša besplatno dao katoličkoj općini, da katolički narod Hercegovine nagradi za korektno držanje za vrijeme ustanka 1860/61; duga je 52 lakta, 26 široka, 30 visoka. Toranj se uzdiže do visine od 48 lakata. Ima tri lađe i jednu apsidu za glavni žrtvenik. Prozori su od šarenog stakla, zidovi i vrata obojeni, svod apside nosi sliku uskrslog Spasitelja i natpis: "Uzkršnu" (resurrexi). Arhitektonski detalji u korintskom stilu nalaze se na mnogim mjestima i znatno doprinose ukrašenju bazilike. Potonja je na 7. marta 1866. predata bogosluženju, a posvećena je sv. apostolima Petru i Pavlu.

Pokraj nje se nalazi prostrana župna zgrada 1862. građena, u kojoj su smješteni i mostarski franjevci, a od 1870. i nova Narodna škola.

Nad glavnim portalom crkve čitamo u hrvatskim stihovima slijedeći natpis:

“Bogu svemogućemu stvoritelju, svetomee Petru i svetome Pavlu stoji ova crkva sagrađena. Dobri car od Stambula dao je za njenu gradnju prijazno mjesto i k' tome još 50 česa. Siromašni narod doprinio je zajedno malu pripomoć; sve ostale teške troškove pridonijelo je inozemstvo brigom braće franjevaca i njihovog biskupskog starještine. A. D. 1866. 7. marta.”

Dokle je postojao aust. ugar. Konzulat u Mostaru, održavalo se bogosluženje i u kućnoj kapeli Konzulata.

*Crkva sv.Petra i Pavla, izgrađena 1866. godine,
porušena u ratu 1992.–1995. godine.*

DESETA GLAVA

PRAVOSLAVNA CRKVA

Vjernici istočnopravoslavne konfesije posjedovali su od starine još, visoko nad gradom u gradskoj četvrti Suhodolina vladičinu rezidenciju, manastir i crkvu. Sve je vrlo uskih mjera i jednom manje nego apostolskom jednostavnošću ukrašeno.

Sa rastućim bogatstvom pripadnika prav.vjere nastojalo se izgraditi dostaoniju bogomolju. Od 1835. počelo se prikupljanjem, pribavilo se lijepo gradilište pod starom zgradom i napokon naročito u južnoj Mađarskoj i Rusiji sakupljenim novcem 1864. dovršila se impozantna katedrala u bizantskom slogu sa kubama u pozadini. Ona je uz brdo Stolac prislonjena, iz daleka vidljiva, nad dolinom dominira. Terasa pred crkvom pruža nadasve slikovit izgled. Neposredno ispod nje leže mnogobrojne bašće, na koje se priključuju turski nepravilno izgrađene kuće četvrti Brankovac, pa donji dijelovi grada, udaljenije Mostarsko polje, kao najvanjskije uokvirenje slike goli Hum i brda iznad Cima i Vojna, jedan savršeni amfiteatar.

Unutrašnjost crkve je osim ikonostasa (islikana pregrada) prilično neukrašena; ali ipak ova visoka prostorija sa svojim impoznatnim presvođenjem nošenim jakim kamenim stupovima, čini izvanredan utisak. Kapiteli pored njih imaju djelomično vanredno lijepe cvjetne i lovorkove ornamente.

JEDANESTA GLAVA

MANASTIRI I DUHOVNE NASEOBINE

Cjelokupno Katoličko svećenstvo u Mostaru spada redu svetog Franje Asiškoga, koji je 1208. dobio nalog od Pape Honarija II. da brani Katoličku nauku u Bosni i Hercegovini protiv širenja pravoslavlja i bogumilstva. Franjevački red zadobio je ubrzo svojom vrelom vjerskom revnošću i srdačnom ljubavi prema narodu veliki upliv. Franjevci su osnovali u zemlji 13 samostana, od tih jedan u Mostaru, koji se spominje prvi put 1506; nadalje u Rami, Kreševu, Konjicu, Ljubuškom, Zaostrogu itd. Kad su Turci 1479. osvojili Hercegovinu i najveći dio stanovništva poprimio islam i katolike na svaki način ugnjetavali, bježali su mnogi katolici u Dalmaciju pod zaštitu Mletačke i Dubrovačke Republike. Ali osvajač zemlje Muhamed II., koji se bojao, da će zemlja trajnim iseljavanjem posve opustiti dade prioru franjevačkog samostana u Fojnici i vikaru od Bosne fra Angelusu Zvizdoviću jedan ferman u kojemu on obećaje katolicima velikodušnu zaštitu. Ova se diploma naziva Ahdname (Savezno pismo) te se i sada nalazi u Fojničkom manastiru.

Uskoro se pokazalo da Turska vlada nije bila u stanju da zaštititi katolike od vjerskih progona. Na franjevce posumnjaše, radi njihovih uskih odnošaja sa susjednom Mletačkom Dalmacijom, da sniju neku zavjeru sa neprijateljem zemlje, te izgubiše paležom i pustošenjem jedan samostan za drugim. Samostan u Mostaru porušen je i zapaljen 1531. i petero je braće mučeno. Svi jadi i nevolje koje su na ovaj red nailazile, nijesu smetale da sve muževno izdrži i teška vremena kušnje podnese. U najvećem dijelu Bosne i Hercegovine vršili su pastirsku dužnost samo i jedino franjevci, i zato, što su oni pod ovim prigušavajućim okolnostima njihovoj zaštiti povjereni stado skupno sačuvali, pazili, i koliko su im sile, i prilike dopuštale, uzdržali, duguje im, kako Freiherr von Helfert vrlo tačno kaže, katolički narod u Bosni za sva vremena najveću zahvalnost, poštovanje i divljenje. Preoblačeći se na svaki način i u trajnoj smrtnoj opasnosti ovi su hrabri monasi izvršavali dušobrižničku

dužnost. Koliki su od njih, radi vjere, živote izgubili, neće se moći nikad ustanoviti. Usred ove žalosne epohe bilo je i mirnijih momenata u kojima su se franjevci opet oporavljali. Kako je dvojbena bila njihova eksistencija, dokazuje u glavi "Kronika grada" navedena priča o Dadićevom ustanku u kom su bili katolici ponovno upleteni.

U drugom deceniju 19. vijeka nastupilo je za oce reda sv. Franje napokon bolje doba. U 1846. osnovana je Mostarska biskupija i do sada je zasjedaju samo franjevci. U istoj godini utemeljen je manastir na Širokom Brijegu gdje odtada provincijal rezidira. Broj novih župa kojima franjevci upravljaju očigledno se množio i red dođe opet postepeno do procvata. Doduše nema u Mostaru svog samostana kao nekoć, ali ima prostranu rezidenciju u župskoj zgradbi.

Velike su zasluge Franjevci stekli za njegovanje i usčuvanje narodnih pjesama. Friedrich Schütz, duhoviti putnik koji je u stupcima lista "Neu Freie Presse" od 1881. pisao putopise iz okupiranih provincija, o tome je tako lijepe riječi napisao da bi šteta bila da se prešute: "Većina učenika sv. Franje su rječiti čuvari (Anwälte) bosanske narodne pjesme. Išli su tragovima za njom i pokupili sve dokle dosiže ljudsko pamćenje što je njihovo vješto uho moglo pronaći. Zasuto vrelo stare pjesme probudilo se u ovom oporom svijetu novom životu; kao kad zvono propalog čarobnog otoka na novo zazuvi osjećaje prijašnjih vremena. Neočekivano postadoše i sakupljači starih pjesama za vrijeme svoje djelatnosti, pjesnici; koji su novi način opjevanja izmislili. Nikad ovoj franjevačkoj poeziji nije manjkao echo, hiljade se glasova probudilo i zapjevalo. Bolećivoj poeziji slijedili su u zadnjim danima turske vladavine odvažniji napjevi. Fra Grga Martić zove se njihov pjevač. Iz njegove nenakićene celije u Kreševu izlijetali su dnevno novi stihovi, budnice, koje su zvukom trublje objavljuvale sjaj dobra starog bosanskog kraljevstva. Nove pjesme orile su se iz svakog katoličkog grla, a naročito omladine. Mladi franjevci pjevali su poslije svojih psalma borbene stihove pjesnika, koji je 'Dan osvete' bučnim riječima proricao. Kad je njegova vidovita riječ došla ispunjenju, Austrijanci u zemlju ušli i kad je jednog dana pred Stocem krilo (der Arm) njihovih trupa malaksalo, odbaciše hrabri franjevci od sebe psaltir a prihvatiše za mač. Ovo je bio putokaz hiljadama, koji prolamajući zrak pjevanjem Martićevih pjesama, Turke s' leđa napadoše, pobedu i ishod dana odlučiše."

Živahan duhovni pokret ide kroz franjevačke samostane u zemlji. Oko dvanaest franjevaca uzelo je pero u ruku, da pokraj gajenja narodnog pjesništva sve uspomene naroda pokupe, iz sakritih pa i zazidanih samostanskih spisa povijest pišu; Fra Jerolim Vladić izdao je jednu

spomen knjižicu o prastarom kraljevskom mjestu Rami; Fra Mijo Vjenceslav Batinić opisao je u tri sveska Povijest franjevačkog reda u Bosni i Hercegovini. Na žalost stigla je zaslужenog autora i valjanog seoskog župnika žalosna sudbina kratko vrijeme nakon što je treći svezak priveo kraju. Mnoga noćna bdijenja nakon jedne naporne dušobrižničke djelatnosti zamračiše njegov duh! Drugi jedan svećenik franjev. reda reprezentira u Mostaru najmlađu evropsku velesilu "Štampu", jer izdaje "Glas Hercegovca" i time hoće da dade izraza "Glasu hercegovačkog naroda".

Što se tiče bivšeg franjev. samostana, nalazio se je prema tradiciji u današnjoj obiteljskoj kući Bega Bakamovića a bio je posvećen sv. Antunu. Godine 1531. zapaljen je, a samostanci mučeni, jer su primili jednog biskupa koji je bježao. Radi pomanjkanja samostana stanuju sada Patres S. Francisci, kod gradskog župnika.

I bivši pravoslavni manastir je rasturen, a nalazio se u Suhodolini; zgrada se još uvijek kao pravoslavna škola upotrebljava.

Danas je u Mostaru jedan jedini samostan, to je Milosrdnih sestara. One su došle zauzimanjem biskupa Angelusa Kraljevića 1872. iz Zagreba i stekle velike zasluge za širenje kulture, podučavajući mnogobrojne djevojke.

U daljnjoj okolini grada Mostara imaju dva ugledna manastira, Franjevački na Širokom Brijegu i pravoslavni Manastir u Žitomisliću

Franjev. manastir na Šir. Brijegu ostvario se četrdesetih godina našega vijeka. Od svih katol. manastira u Hercegovini nije se ni jedan jedini očuvao, hercegovački kandidati za svećenički stalež dobivali su izobrazbu u Franjev. sam. u Kreševu. Velika udaljenost ovoga manastira i svim Hercegovcima prirođeni lokalni patriotizam pobudio je zamisao da se u samoj Hercegovini podigne katolički manastir sa sjemeništem. Osam hercegovačkih studenata u Kreševu sastaviše jednu spomenicu i uputiše je 1840. posredovanjem apost. vikara i papinskog nunciјa u Beču na Congregatio de propaganda fide. Ova je uvidjela opravdanost traženja i odredila da se u Hercegovini ostvari jedna samostanska naseobina. Ali Paša Rizvanbegović, tada neograničeni Namjesnik Hercegovine, isposlovao je ferman Visoke Porte u kom se gradnja manastira dozvoljava, a Ahmet Aga Kurt, jedan od najotmjnenijih mostarskih Turaka, ustupio je svoj posjed na Širokom Brijegu Franjevcima, dakako uz jednu za ona doba vrlo visoku cijenu. Na 23. lipnja 1846. položen je kamen temeljac zgrade. Domaće stanovništvo doprinijelo je velike žrtve za gradnju, a iz Austrije i Italije pristizali su mnogobrojni prilozi. Godine 1860. bila je opsežna zgrada dovršena. 1885. brojala je devet svećenika. Ima četiri

razreda niže gimnazije i od velike je važnosti za Katoličko dušobrižništvo u ovom neplodnom gorskom kraju. Širokobriješka župa spada među najstarije u zemlji, a osnovana je od svećenika koji su iz neretvanske doline pobjegli u brda. Župnici su stanovali najprije u Pribinovićima, pa u Dobrkovićima, onda do 1848. u Čerigaju, a odatle na Šir. Brijegu. Matične knjige ove općine dopiru unazad sve do god. 1753.

Pravoslavni manastiri Žitomislić utemeljen je 1585. od hercegovačkog spahije Miloslava Hrabrenovića Miloradovića a snabdjeven je mnogim zemljишnim posjedom. I ovaj je isposlovaod sultana odobrenje za uspostavljanje, kasnije je otputovao u Rusiju, gdje je njegova obitelj dospjela do velikog ugleda i bogatstva. Jedan potomak ovog bio je poznati general Miloradović, koji je koncem 18 vijeka vodio rat u Italiji i Iliriji. Iza samostana стоји slikoviti hrastov gaj, pod ogromnim stotine godina starim stablima pogošćava se pri velikim pravoslavnim blagdanima stotinama gostiju. Cuven je ogromni hrast, čije stablo jedva osam ljudi raširenih ruka obuhvata, koje u Hercegovini vrijedi kao sveto. Kaluđeri znaju da pričaju mnoge priče o njemu i uvjeravaju, da bi se svaki na nj ispaljeni metak na strijelca povratio. I doista nije se niko do danas usudio da drsko na stablo oružje uperiti. Visoko nad manasticom vidi se usred nadvisle ogromne stijene gusti bršljanov grm koji skriva ulaz u duboku špilju. Ako se ratovalo s Turcima, spuštali bi se kaluđeri konopcima u špilju i ostali bi na ovom nepristupačnom mjestu dok svaka opasnost prođe, a onda bi ih djeca iz parokije konopcima izvlačila.

*Podjela kakao-a ratne 1918. godine kod časnih sestara u Podhumu.
Kakao i ostale namirnice dijeljene djeci svih konfesija.*

DVANESTA GLAVA

DŽAMIJE

U Mostaru ih ima 31. U srcu grada izdiže se impozantna kupola Karadžozbegove džamije, koja je prema pravoslavnoj priči bila pravoslavna crkva sa velikim manastirom a kasnije su je Turci u džamiju pretvorili. Muhamedanci tvrde da je neka Kadun Fatima vrlo bogata i vrlo svadljiva gospođa, sa njenom prijateljicom, gospođom Šarić, sagradila džamiju. Katolici napokon tvrde, da je u njoj u jednoj niši sakrivena slika sv. Mihajla. Ali niko ne može nišu otvoriti, dok ne postane opet kršćanskom bogomoljom. Narod pjeva:

Zaklela se Kaduna Fatima:
Da će gradit' sahat u Mostaru,
Da se čuje po svemu Mostaru,
Po Mostaru i oko Mostara, –
I još da će džamiju gradit
Baš na srjedi i u cara malo.
Što je rekla, to je učinila:
Sagradiła sahat u Mostaru
I džamiju na srjedi Mostara.
To se čudo i do cara čulo.

Jedno idilično groblje graniči sa ovom poštovanja dostoјnom zgradom, koja među ostalim ima i jednu medresu.*

Inače zaslužuju i sljedeće džamije da se istaknu:

Kisića džamija,
Sinanpašina džamija, najstarija u Mostaru, sagrađena navodno pet godina po dolasku Turaka, tj. 1484. stoji pokraj Kazina,

Kresina džamija sa medresom,
Vučijakovića džamija sa lipom,
Karabegova džamija,
Koski Mehmedpašina sa medresom,
Muslibegovića džamija,
Hadžibalina,
Sultanselimova,
Alipašina sa medresom,
Kamberagina,
Ćurći Ahmetpašina,
Kejvanbegova na Tepi,
Čelebića džamija,
Šarića,
Kotlevi,
Oručevića,
Očusovića (slavenski Volovića džamija); po pričanju imao je
osnovatelj samo 2 vola i ipak je sagradio džamiju; prema tome
naziv,
Smokvina,
Milavića,
Spila,
Dervišpašina sa medresom,
Lafina,
Dvizac,
Tabačica džamija, džamija kožarskog esnafa (Gerberinnung),
Lakišića džamija kod stanice.

* Pisac knjige Carl Peez je u ovom opisu napravio pravu zbrku. Naime, Karadžozbegova džamija, smještena na prostoru između sadašnje Glavne (Titove) ulice i Srednje (Fejića), izgrađena je 1557./58., a izgradio ju je Mehmed, sin Ebu Seadetov. Narodna pjesma o Kadun Fatimi odnosi se na druge objekte.

Navodno, prije 1620. godine izgrađena je jedna džamija četvrtaste osnove na Carini, malo sjevernije i istočnije od sadašnje robne kuće "Razvitak". Tvrdi se da ju je izgradila Kadun Fatima a i naziv je takav nosila. Porušena je 1947. zbog proširenja Glavne ulice.

U Brankovcu postoji "Sahat kula", četvrtaste osnove koja se pripisuje Kadun Fatimi, iako je sačuvana samo zakladnica iz 1636. godine na ime Ibrahima Šarića.

Prvo zvono koje je postavljeno za otkucavanje vremena na ovoj kuli, bilo je namijenjeno nekoj katoličkoj crkvi, što se vidilo iz natpisa na njemu, ali su ga Turci prisvojili u svom naletu na ove prostore. Vezir Alija Rizvanbegović je 1838. naručio za ovu kulu zvono u Zadru, pa bi se moglo zaključiti da je ono prvo koje je bilo ugrađeno, vraćeno stvarnim vlasnicima, kakvih je slučajeva u to vrijeme još bilo. Za vrijeme I. svjetskog rata 1917. vojne austro-ugarske vlasti su skinule zvono i upotrijebile ga u vojne svrhe.

*Hafiz-hodžina džamija sa šadrvanom, na Glavnoj ulici.
Porušena 1932. godine i na tom mjestu izgrađena vakufska zgrada.
Snimljeno oko 1900. godine.*

TRINESTA GLAVA

ŠKOLE

Škola ima u Mostaru:

a. *Mješovite škole:*

1. Trgovačka škola
2. Opća osnovna škola

b. *Katolička djevojačka škola*

c. *Jedna pravoslavna mješovita škola*

d. *Muhamedanske škole:*

- 32 mejtefa
- 5 medresa
- 1 ruždija

a. *Mješovite škole*

1. Trgovačka škola

1885. osnovana, ima 4 nastavnika sa 4900 fior. godišnje plaće (iz državnih sredstava); imala je u školskoj godini 1887./8. – 48 đaka: 42 pravoslavna, 6 katolika. 1888./9. – 40 đaka: 28 pravoslavnih, 12 katolika.

2. Opća osnovna škola

1882. osnovana i primila katoličku dječačku školu koja je u Mostaru postojala, a koju su Franjevci vodili.

(1852. bila je stara Katolička osnovna škola kod biskupske rezidencije sagrađena, 1870. nova kod nove crkve).

Opća osnovna škola ima 4 učitelja i 2 vjeroučitelja sa 2800 fr. godišnjih plaća (što politička općina i zemaljski erar snosi). Pohađa je oko 200 muške školske djece; ova se po vjeri djele na:

Katolici 150; pravoslavni 6; muslimani 24 i jevreji 8*.

* Jevreji sami za sebe, u našim krajevima, pišu i govore da se tako nazivaju, a i prevodilac Loose je upotrijebio taj izraz, pa smatram da ga treba ostaviti a ne zamijeniti sa Židovi.

b. Katoličke škole

Za turskog vremena bile su u Mostaru dvije katoličke škole: jedna dječačka i jedna djevojačka. Prva je vođena po Franjevcima i nalazila se prvotno (pp. 1852. do 1870.) u jednoj dogradnji bisk. rezidencije u Vukodolu. Od 1870. nalazila se škola kod nove crkve, a 1882. spojena je sa Općom osnovnom školom. – Turska vlada doznačavala je za Katoličke škole u Hercegovini godišnje 7500 piastera, ali radi poznatih finansijskih poteškoća Porte često se nije moglo do para doći, često je manjkalo učiteljskih sila. A god. 1853. poklonila je francuska vlada 7 000 franaka, za Kat. škole u B.iH. i Austr. vlada obećala je za 3 godine godišnju subvenciju po 1 500 for. Tako se ova škola uzdržavala. God. 1875. podučavala su u njoj dva franjevca oko 80 učenika, koji su bili podijeljeni u dva osnovna razreda. Sada je, kako je prije spomenuto, pripojena Općoj osnovnoj školi.

Pošto je Katolička dječačka škola kao takva napuštena, to je sada, od Milosrdnih sestara vođena djevojačka škola, jedini Katolički naučni zavod u Mostaru. Osnovana je 1872. Biskup Andđel Kraljević bio je taj, koji je pozvao šest Milosrdnih sestara iz Zagreba u Mostar. Sedam godina ranije poklonila je Francuska vlada za tu svrhu jednu zgradu.

1875. imale su sestre oko 40 učenica. 1889. radile su u školi 2 učiteljske sile, koje su 82 djevojke (76 katolikinja i 6 jevrejka) podučavale i primale plaće 700 for. godišnje od Zemalj erara.

Viša djevojačka škola – u prizemlju trgovina Ivana Bašadura, na Glavnoj ulici, Velika Tepa. Snimljeno oko 1900. godine.

c. Pravoslavne škole

Za vrijeme turske vladavine postojale su u Mostaru dvije pravoslavne narodne škole od kojih je 1875. djevojačka škola imala oko 60, a dječačka oko 250 učenika. Dječačka škola podijeljena je u 4 razreda a vodili su je inozemni učitelji; nastava je vrlo dobra, troškove pokriva Pravoslavna općina sa jednom malom subvencijom od strane ruske vlade.

– Ove su dvije škole sada pod jednom upravom i sačinjavaju dva prostorno razdjeljena pododjela. Na njoj radi 6 učiteljskih sila: 4 učitelja i 2 učiteljice. Primaju godišnje plaće 3960 foriniti podučavaju ukupno 221 pravoslavno dijete tj. 152 dječaka i 69 djevojčica. Troškove snosi Pravoslavna škola i crkvena općina.

d. Muhamedanske škole

Ruždija

Već za turske vladavine postojala je ovakva u Mostaru; ali je bila napuštena. Jeseni 1887. ponovno je osnovana. Na njoj su radile dvije učiteljske sile sa 1600 for. plaće (iz zemaljskih sredstava), posjećavalo je oko 90 đaka sve muhamedanski dječaci, te se može označiti kao srednja škola jedino zato, jer se od polaznika traži apsolvirana osnovna škola. Svakako se njezina nastavna osnova ne podudara sa onom srednjoevropskih realka.

Prva osnovna škola, na Trgu Musala

ČETRNESTA GLAVA

BOLNICE

Za turskog vremena bila je već u Mostaru jedna općinska bolnica, njezin predstojnik imao je sjedište u Općinskom vijeću. Osim toga postojala je ovdje jedna vojna posadna bolnica.

Do 1880. ostala je Općinska bolnica u svojim skromnim zgradama pokraj Šeriatskog suda na Rudolfovom trgu. Međutim, blizu željeznice podigla se nova prijazna i prostrana Općinska bolnica sa troškom od 22 000 for., koja je 1888. otvorena. Ima mjesta za 34 bolesnika, a uzdržava je Gradska općina.

Posadna bolnica nalazi se sada u Južnom logoru, sa velikim je troškom po sistemu boravka građena, pri čemu su skupocjeni i na Bečkoj svjetskoj izložbi god. 1873. nagradama okrunjeni objekti i željezne konstrukcije upotrebljene.

Otomanska posadna bolnica bila je uređena za 200 bolesnika i imala je prilično bogato uređenu apoteku. Kada je ova 1878. od Aus.ugar. vojne uprave preuzeta, našle su se velike količine kinina, koje su našim bolesnicima dugo vremena dobro poslužile. Nekoji su lijekovi bili u raznolikim izdanjima, ali sa francuskim, engleskim i poljskim natpisima – turski vojni ljekari nijesu znali omote svojih prethodnika čitati, pa su lijekove naknadno nabavlјali.

Naše trupe našle su u Mostaru mnogo bolesnih vojnika turske vojske, koje je Austro.ug. vojna uprava preuzeila na njegovanje i angažovala za njih turskog glavnog liječnika prve klase Behdžet Effendi sa plaćom pukovnijskog liječnika.

PETNESTA GLAVA

VAKUFI

Cjelokupni prihodi svih pobožnih zaklada muhamedanaca iznose u Mostaru godišnje 19 256 for. 25 nov. Ovo je za grad od 12 000 stanovnika neobično visoka brojka i daje jasnu sliku milosrdnosti koju su Muhamedanci tokom potonja četiri vijeka razvili za ciljeve kulture, poduke i potpomaganja sirotinje. Kako je poznato nije u muslimanskoj vjeri običaj, da osobe svećeničkog karaktera od pojedinih vjernika dobivaju potpore za kakovu bilo svrhu. Tako isto općine doprinose rijetko za izdatke bogoslužja ili za plaće učitelja, za uzdržavanje zakladnih česama i slična općekorisna djela. Od vremena na vrijeme nađu se uvijek pojedini dobrotvorni muslimani koji još za vrijeme života ili oporučnom odredbom ostavljaju znatne novčane iznose kojima se podižu i uzdržavaju džamije ili škole ili javne česme. Ove zaklade nose obično ime zakladatelja. U Mostaru ih ima 26; a po zakladateljima zovu se:

1. Baba Bešir Vakuf (50 for. godišnji prihod); Upravitelj Hadži Jusufbeg Bakamović; nema zakladnog pisma.
2. Baježid Havadže Vakuf (280 for. g. p.); Upravitelj Mustafa Kisić; zakladno pismo sačuvano.
3. Hadži Bali Vakuf (1200 for.); Upravitelj Hadži Osman Effendi Karabeg; zakladno pismo sačuvano.
4. Balić Hadži Mehmed (25 for.); Upravitelj Ahmet Effendi Ramić; zakladno pismo nije sačuvano.
5. Derviš Paša Čengić (180 for.); Upravitelj Osmanaga Ašik; zakladno pismo nije sačuvano.
6. Ćejvanbeg (2663 for.); Upravitelj Salihaga Ljutović; zakladno pismo sačuvano.
7. Fatima Kadun (10,50 for.); Upravitelj Hadži Mustafa Sliepčević; nema zakladno pismo.

8. Ćoro Hadži Ibrahim (400 for.); Upravitelj Hadži Salih Ćoro; zakladno pismo sačuvano.
9. Hafiz Havadže (485 for.); Upravitelj Jusuf Effendi Kajtaz; zakladno pismo sačuvano.
10. Karađoz H. Mehmedbeg (3810 for.); Upravitelj Ahmed Effendi Džabić; zakladno pismo sačuvano.
11. Koski Mehmed Paša (1750 for.); Upravitelj: upražnjeno; ima zakladno pismo.
12. Lafo Hadži Alibeg (242 for.); Upravitelj Osmanaga Šantić; zaklada nije sačinjena.
13. Hadži Ahmedaga Lakišić (1464 for.); Upravitelj Hadži Muhamedaga Lakišić, zakladno pismo sačuvano.
14. Hadži Memiš (201,25 for.); Upravitelj Salihbeg Hadžiomerović; nema zakladnice.
15. Memi Havadže (356 for.); Upravitelj H. Osmanaga Novo; ima zakl.
16. Neziraga (200 for.); Upravitelj: upražnjeno; nema zakladnice.
17. Sevri Hadži Hasan (105 for.); Upravitelj Hadži Omer Spahić; ima zakl.
18. Sultan Selim (19,50 for.); Upravitelj Ibrahim Effendi Mahinić, nema zaklade.
19. Šarić (140 for.); Upravitelj Agan Effendi Kobić; nema zaklade
20. Tabakhane (zadruga strojara koža) Vakuf (42 for.); Upravitelj Ćemalović Hafiz Derviš Effendi; nema zakladnice.
21. Vučijaković Nesuhaga (630 for.); Upravitelj Osmanaga Vučijaković; ima zakladnicu.
22. Zahida Hanum (420 for.), Upravitelj Muhamed Effendi Sefić; nema zaklade.
23. Ali Paša Rizvanbegović, evladijet (3600 for.); Upravitelj Mehmed Ali Paša Rizvanbegović; zakladnica.
24. Aiša Hatun (45 for.), upravitelj: upražnjeno; zakladnica sačuvana.
25. Mahmud Effendi Čišić (760 for.); Upravitelj Nazif Effendi Čišić; ima zakl.
26. Taščić Hadži Ahmed (180 for.); Upravitelj Salihaga Hadžiomerović; zakladnica.

ŠESNESTA GLAVA

KAZINO

Jedina osobitost grada Mostara i glavno središte drugarskog života je oficirski i činovnički Kazino. Odmah po dolasku c. i k. trupa pokazala se potreba ovake ustanove i tako se 1880. osnovalo Kazino – društvo; 1881. počelo se sa gradnjom dostoje zgrade; pošto se gradnja oduljivala, Kasino se privremeno smjestilo u zgradu u kojoj se sada nalazi C. K. vojni pošt. i teleg. ured, ali se oskudijevalo na potrebnim prostorijama. Prolazno je postojao i Civilno Kazino u zgradi koja je sada vlasništvo gostoničara Gollmitzera. 1884. lijepa je zgrada dovršena, a nalazi se na zemljištu koje je bilo vlasništvo musl. obitelji Manjgo i iziskivala je približno iznos od 40 000 for. Novac su dali ing Hauser u Trstu i veletrgovac Mujaga Komadina u Mostaru. Zgrada je izvedena po nacrtu ing Hausera c. K. ženijske trupe. Kasino raspolaze velikim prostorijama, među ostalim prostranom čitaonicom, kolosalnom kafanom i ne mnogo manjom blagovaonom u kojoj se održavaju koncerti i plesne zabave, a jedno društvo diletanata preko zime izvodi kazališne komade. Iza zgrade pruža se prema Neretvi terasa sa njegovanom bašćom (kuglanom itd.).

SEDAMNESTA GLAVA

DUHANSKA TVORNICA

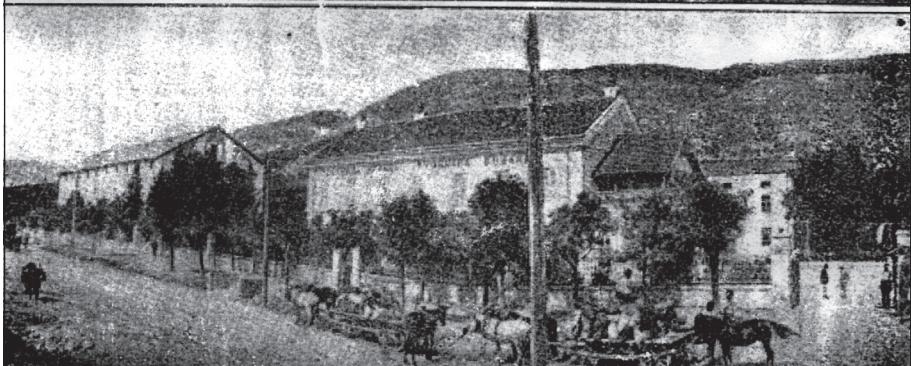
Na južnom kraju grada leži Duhanska tvornica, vlasništvo Zemaljskog erara. U velikim je omjerima zasnovana, te se može uzornom označiti. Podignuta je 1880. i stoji od 1885. u parnom pogonu. Ploština tvornice iznosi 10 200 m²; zaposlila je 1888. 318 radnika od tog 99 muških i 219 ženskih. Prvi su sviju vjera, potonji isključivo kršćanke. Radne su prostorije vrlo svijetle i čisto se drže, i lijepi oblici djevojaka, koje sve imaju slikovite nošnje, sa fesom na glavi, pri radu sjede, pružaju neprispodobiv pogled. Nekoje nose kovani novac pa i dukate i stare turske zlatnike na fesu i oko vrata. Svi radni stolovi okičeni su cvijećem, što daje po temelju suprotan izgled radnim dvoranama naših tvorničkih radnica, da čovjek vjeruje, da je ovdje rad zabava. Pri tome izdržavaju djevojke svoje siromašne obitelji svojim, za orientalne prilike, znatnim plaćama. Nema spretnjih i marljivijih radnika i radnica nego li je ovaj mladi naraštaj, od kojih se pri redovitim prilikama toliko prima, koliko ih se javi. Lijepo je vidjeti, kako žurno zavijaju rukama tuljke cigareta. Posao leti pod njihovim prstima i za kratko je vrijeme 1000 tuljaka puno, a po tome se njihov rad mjeri.

1888. proizvela je tvornica 2773 metr. centi duhana za pušenje i ništa manje od 6,127 000 cigareta. Od toga je 4000 metr. centi prisjelo za otpremu.

Tvornica je izrađivala samo hercegovački duhan, od kojih najbolje vrste uspijevaju kod Trebinja i u Kotaru Ljubuški (kod Šume, Vitine itd.). Koje je dimenzije sadnja duhana poprimila, vidi se iz toga, da je ukupna žetva hercegovačkih kotareva 1888. iznosila 31000 m. c. od čega je mostarski Kotar dao 5000 q.

Zaposleni u tvornici duhana u Mostaru, 1890. godine.

Tvornica duhana u Mostaru

OSAMNESTA GLAVA

OSTALE ZNAMENITOSTI

Osim već spomenutih građevina nalaze se u gradu Mostaru još neke druge manje važne znamenitosti, koje ćemo ovdje ukratko opisati:

1. Sahat Kula u četvrti Brankovac, institucija koja je radi raspodjele dana Muhamedancima prava potreba i ne može se uvijek, kako se koji put tvrdilo, na nekadašnje postojanje kršćanskih crkava zaključiti.
2. Jedna jama propalog rudnika u četvrti Brankovac u bašći Rista Oborine.
3. Jedna špilja u Tepi Mahali, koja je po pričanju služila za bogosluženja i u druge svrhe, te u narodnoj predaji igra ulogu.
4. Na desnoj obali Neretve, na padini brda Hum a u Vučijakovića mahali nalazi se ruševina jednog malog tornja, koju narod zove Kulina, a svojevremeno je svakako bila jedan dio dolinske brane.
5. Pod Konakom nalaze se pokraj velikog portala ostali preostaci jednog drugog tvrđavnog tornja.
6. Na jugu grada leži velika ruševina prije nekoliko godina izgorjele turske vojarne, jedan pravilan četverokut.
7. Na vrhu brda Huma bili su još prije kratkog vremena tragovi sredovječne gradine. Gradnjom tamošnje utvrde izbrisali su se; tako su ostali samo tragovi zidova.

Među zgradama grada zaslužuju da se istaknu zgrada Okružne oblasti (vlasništvo trgovca Pachera), kotarska zgrada, vlasništvo domaće obitelji Jelačić, Ženijska direkcija (vlasnik apotekar Jul. Thonhauser) i razne stambene zgrade Mujage Komadine, od starih obiteljskih kuća one Dizdara Lakišića, Muslibegovića, Kajtaza, Resulbegovića, Kapetanovića i mnogih drugih zemljoposjednika.

II. Otsjek

Životne prilike grada

Sahrana u harem na Carini.

PRVA GLAVA

STATISTIKA STANOVNIŠTVA

Sa velikim je poteškoćama povezano fiksiranje broja stanovništva jednog mjesta prema starim podacima, jer su, pri manjkavim izvacima javnih podataka prema optimističkim ili pesimističkim nazorima dotičnog književnika, ispadali brojevi obično preveliki ili premaleni. Još teže postavlja se prosuđivanje, kad se radi o muhamedanskoj zemlji, jer je pristup organima za brojanje stanovništva u kuće uskraćen i često se o broju članova obitelji izvan kuće dobivaju slabi izvještaji. Tako se dolazi do brojeva koji nisu vjerodostojni.

Po svoj prilici mijenjao se broj stanovništva Mostara u ovom stoljeću između 10 i 15 000. Malte Brun daje npr. 1836. gradu 10 000 stanovnika. Godine 1879. brojali su bos. herceg. vladini uredi 10 848, a 1885. već 12 665 stanovnika.

Svakako kad je P. Bakula god. 1873. predviđao broj žitelja sa 29 116 (u 3882 kuće), ovaj je broj jako pretjeran, pa ako se i uzme, da je anarhija 1878. i prelaz Uprave dalo povoda velikom isseljavanju.

U šest godina, od 1879. do 1885. narastao je grad za 17%.

1885. brojao je Mostar: 1975 zgrada sa 2714 stanova sa 12 665 stanovnika. U tom je bilo: 6442 muška i 6223 ženske; 6825 muslimanske, 3369 pravosl., 2359 rimok. vjere, 98 jevreja, 17 drugih vjera. 7035 bilo je ledičnih, 4556 oženjenih, 1051 obudovljelih i 23 rastavljenih. Po staležu 61 svećenik, 57 državnih, 16 općinskih činovnika, 33 učitelja, 9 zdravstvenih osoba, 938 posjednika imanja, 30 slobodnih seljaka, 48 kmetova, 1161 posjednika kuća i renta, 324 fabrikanta, trgovca i obrtnika, 1332 pomoćna radnika, nadničara, sluge. Drugim zaposlenjima bavilo se 296 ljudi preko 16 godina i 8370 žena. Među tih 12665 stanovnika Mostara sa 564 austr. ug. narodnosti i 24 inozemca.

Prička čaršija (sučelje današnjih ulica Rade Bitange i Onešćukove).
Snimljeno oko 1910. godine. – Arhiv Zimolo

DRUGA GLAVA

MUHAMEDANCI

Vladajuću Konfesiju u zemlji sačinjavao je do pred kratko muamedanski elemenat, koji je i sada velikim zemljšnjim posjedima i marljivim učestvovanjem u trgovini pa napokon uživanjem plodova tih mnogih pobožnih zaklada veliki upliv sačuvao. Sa ohološću nazivlje se ovdašnji Muhamedanac "pravim turčinom", dočim Osmanlije i strani Muhamedanci imaju nadimak "turkuša".

Jedan bistar promatrač kaže: "Kod Turaka sreće se općenito pokraj duboke ignorancije dobrota, zahvalnost, darežljivost, vjernost, umjerenost i stoička rezignacija pri svim događajima. Ovome se može dodati: vrlo razvijen osjećaj pristojnosti, većinom dobar odgoj, mnogo takta i prirodna oštromnost. S' druge strane može im se prebaciti velika sklonost presezanjima i netačnostima. Muhamedanac živi i danas još u jednom drugom svijetu nego li mi trijezni Europejci. Šarene boje, starodostojne tradicije i priče, nejasna pravila njegove vjere opsjenjuju njegov um, jedna prirođena apatija prijeći njegove korake. Svakako su trupe Filipovića i Jovanovića u tome jak prodror učinile, i među njima počinje zauzimati mjesto noviji pogled na život, nastaju novi trgovački običaji. Zlatno tlo rada dobilo je za "Turke" nove draži i oni počinju da krute oblike svojih običaja postepeno napuštaju i da živo sarađuju u novom državnom životu. Oni među njima, koji se povlače i bojažljivo izbjegavaju svaki impuls, koji bi ih prisilio da samostalno zahvate, osiromašuju i postepeno prodaju svoj posjed. Za njih je onda zanathammala ko stvoren.

"Djeca imaju slobodan, otvoren pogled, prirodnu pristojnost i jedno tako sigurno vladanje, da europska djeca apsolutno uspoređenje ne izdržavaju." (Heinrich Renner). U njima se već jako budi zrno sjemena novog duha, koje im se u novoj školi usađuje. Postepeni prelaz od prijašnjeg bajnog pogleda na život nošen, sa svom moći tehnike i

industrije nošenih ideja, je objekat, dostojan potankog promatranja. Začudna, smiješna a ipak opet beskrajno privlačiva je bespomoćna ljupkost koja se pritom izražava.

Čitav život Muslimana uređen je pravilima vjere, petokratno bogosluženje, pri ovom propisano pranje, tradicionalne formalnosti, koje tok dana u svim svojim pojedinostima prate, sve ovo drži vjernika u blagim okovima iz kojih se može teško izvući. A ipak sa druge strane ne doprinose Muhamedanci za uzdržavanje bogoslužja, koje se naprotiv podržava rentama pobožnih zaklada. Isto tako malo pripada hierarhijskim funkcionerima character indelebilis, svećenik može, neoštećujući svoj ugled, izravno nakon obavljanja bogoslužbenih funkcija sjesti u dućan i luk prodavati.

Kad su Muhamedanci osvojili zemlju Hercega Stjepana "Hercegovu zemlju" i ovdje zasjeli, nije bio njihov broj vrlo znatan; oni su se umnožili pridolaskom iz drugih pokrajina i prelazom bezbrojnih kršćana. Za vrijeme 17. vijeka došlo je do proloma jake protukršćanske struje, u godini 1610. Tuži se antivarski katolički nadbiskup Marino Bizzi na masovno prelaženje Albaneza i Hercegovaca. Plemstvo je odmah po osvojenju bilo davanjem privilegija privučeno u osmanlijske interese; ali kada se jedan dio feudalnih gospodara po strani držao, zapalio je Husrevbeg plemićke diplome zemljoposjednika, da ih prelazu prisili. Na taj je način uspjelo osvajačima da stvore sebi jaku stranku u zemlji. Ali jedno im nije uspjelo, da potlačeno stanovništvo asimiliraju. Bili su prejaki da se u njima izgube, ali preslabi, da ih u većoj mjeri prekroje.

Podkujundžiluk, snimljeno oko 1900-e godine.

TREĆA GLAVA

PRAVOSLAVCI

Od velikog je značaja za trgovinu Mostara pravoslavni dio stanovništva, koji u svojim redovima broji štedljive, neumorne radine i usprkos žilavo čvrstog držanja na narodnosnu i vjersku osebujnost, prosvijetljene trgovce i uzorno vrijedne domaćice.

Izgleda da se pravoslavno gradsko stanovništvo nije u istoj mjeri množilo kao katoličko; jer po jednoj brojci koju P. Bakula u svom djelu navodi, brojalo se 1873. u Mostaru 5008 pravoslavnih stanovnika, a 1885. ustanovilo se da ih ima samo 3369. Izgleda da prva brojka nije pouzdana i da bi se dalo zaključiti, da je broj pravoslav. stanov. uglavnom ostao stalan.

Pravoslavna eparhija zahvaća cijelu Hercegovinu i jednu trećinu Sandžaka Novog pazara i brojala je već 1878. god. 75 župa, 12 manastira (1797. bilo ih je još 20, od tih 2 napuštena), 135 crkava, 25 kaluđera, 80 svjetskih svećenika, 9249 pravoslav. obitelji.

U predturskom vremenu bili su pravoslavni brojniji od katolika, iako su, radi iz njihove sredine proistekle sekte Bogumila, mnoge pristalice izgubili. U eposi turskog osvajanja izgubili su Pravoslavci osim toga puno pristalica prelazom na Islam kao i bijegom.

Pravoslavna mostarska biskupija utemeljena je po sv. Savi, koji je razliku među Katolicima i pravoslavcima svojom reformom srpske orientalne crkve zaoštrio. Imala je u početku svoje sjedište u Stonu u Dalmaciji i istom se kasnije prenijelo u unutrašnjost zemlje. U tursko doba bio je vladika (Metropolit) od Huma (Hercegovina), većinom u Trebinju susjednim manastirima Tvrdoš (porušen 1693.) i Duže, 1777. preselio je vladika Antonije definitivno u Mostar. Godine 548. od cara Justinijana I. oživotvorena srpska patrijaršija od Ipeka (srpski Peć) bio je duhovni centar pravoslavlja Južnih Slavena.

Sa sv. Savom skopčane su mnogobrojne uspomene pravosl. naroda u B.i H. Svake se godine na njegov spomendan održava svečanost, popraćena pjevanjem i kazališnim priredbama. Priča se u njegovom životopisu, da je on kao sin srpskog kralja Nemanje 1170. rođen. On je od svog oca baštinio kletveničku vlast (Lehensherrschaft) nad zemljom Hum (današnja Hercegovina), ali sinu je omrznuo svjetski život, i stupi kao kaluđer u jedan manastir na brdu Athos i povrati se nakon nekoliko godina u Srbiju da reformira crkvene prilike svoje domovine. Veliki crkveni raskol 11. vijeka nije puno međusobno rastavio katolike i pravoslavne. Sava je ovu vjersku razliku isticao i stvorio niz 8–12 pravoslav. biskupija, mnogobrojne manastire npr. onaj u Mileševu, gdje je bio zakopan, i onaj u Plevlju (Taslidža), u kome se još njegovo evanđelje i njegov pastirski štap pokazuje, nadalje one u Kosierevu, Dobričevu, Zavali, Duži, Piva, Čajnica. U godini 1596. morao je Sinan paša tijelo sv. Save spaliti, da stane na put vjerovanju u čudesa kod kršćana i muslimana.

U Humu je i nadalje postojala po sv. Savi osnovana biskupija, ali je malo imena ovih starijih pravoslavnih biskupija poznato. Zna se među ostalim, da je ovdje u 14. vijeku bio sv. Vasilije biskup. Isti se rodio u Popovu, stupio u manastir u Trebinju, postao vladika Huma, napokon od Skadra. Radi vjere proganjan, umro je na bjegu i zakopan je u Ostrogu (današnjoj Crnoj Gori).

Mnogobrojni hodočasnici posjećuju svake godine njegov grob, na kome su se događala čudesna ozdravljenja. Jedan drugi biskup Vasilije poznat je iz 1661., a jedan mitropolit Simeon iz 1692., Stefan Milutinović Mrkonjić iz hercegovačkog sela Mrkonjići († 1777.) i jedan u službi revnosni i dobrohotni prelat, koji je svoju diecezu apostolskom jednostavnošću pješice proputovao i inspicirao, bio je zadnji mitropolit Hercegovine, koji je bio podređen Patrijaršiji u Ipeku; jer 1776. bijegom patrijarha Arsena III. i mnogih hiljada njegovih diecezana u Austriju bi politički sumnjivom postala Patrijaršija u Ipeku ukinuta i cijelo područje Patrijaršije Carigradu podređeno, što je Visokoj porti bilo prilagodljivije, jer se nalazila u rezidenciji i sa hiljadu obzira bila sa vladom povezana.

Ova odredba bila je od velikog značenja za pripadnike pravosl. crkve jer je Patrijaršija u Ipeku Mitropolije većinom sa svećenicima srpske narodnosti popunjavana, koji su iz naroda nikli i narodu bliži bili, nego Grci, kojima je carigradska Patrijaršija običavala davati biskupska sjedišta. Potonji su osim toga opravdano ili neopravdano uživali glas gramzljivaca i podmitljivaca, i morali su često svoje namještenje kod vlasti u Carigradu potplatiti. Ovi grčki mitropoliti nijesu se osjećali u slavenskim zemljama domaćim, zemaljskog jezika nisu često nikako ni poznavali i povukli bi

se obično, kad bi odgovarajući novčani iznos prištedili, na sunčane obale Egejskog mora ili u svećeničku državu na poluotoku Athosu.

Zadnji reprezentant grčkih mitropolita bio je Ignatius Ikonomides, koji je svoje studije završio u Carigradu, a onda svećenička mjesta u Widdinu i Novom pazaru zauzimao. U Sandžaku Novopazarskom puno je učinio za kulturu vina, pri čemu bi kupovao zgodno položene ploštine i radi visoke zemne rente (Badenrente) zasađivao vinovom lozom. Bosanskim zemaljskim jezikom nije vladao.

Njega je naslijedio Hercegovac Leontije Radulović, svećenik, koji je radi svoje vjere bio prognan u Afriku, jedna visoka snažna pojava. Poslije polugodišnjeg djelovanja podlegao je otrovanju krvi.

Sadašnji crkveni knez pravoslavne vjere zove se Serafin Perović. Rodio se 4. VII. 1827. kao sin siromašnih ljudi, Jovana i Anice Perović, rođ. Ukropljina u selu Gorica, okružje Trebinje i dobi na krštenju ime Sava. Već kao mali dečko otišao je svom stricu Parteniu, igumanu manastira Duže, gdje je dobio svoju obuku; kao devetnaestgodišnji mladić bi za đakona rukopoložen i dobi ime Serafin. Do 1853. ostao je u manastiru Duže, našto je otišao u Beograd da studira bogosloviju. U augustu 1857. tamo je posvećen za svećenika. Pošto je u Mostaru djelovao kratko vrijeme kao učitelj, posvećen je u oktobru 1858. po mitropolitu Gligoriju u Manastiru Žitomislić za igumana, a u junu 1864. za arhimandrita imenovan. Skoro zatim uputio se Serafin Perović u Rusiju, da za siromašni manastir Žitomislić kupi prinose; zatim do 1870. živio je u Manastiru Žitomislić. U februaru iste godine bio je sa kasnjim Mitropolitom Leontijem Radulovićem sa strane otomanske vlade iz političkih razloga povučen i u Sarajevo doveden, gdje je više od jedne godine u zatvoru proveo. U martu 1871. poslan je sa svojim drugom u Carograd odatle u Tripolis, napokon u Murzuk u Fezanu gdje su se morali zadržati do 1876. Intervencijom tamošnjih konzula napokon su oslobođeni i povratiše se. Serafin Perović bio je najprije u Dubrovniku, pa u Cetinju gdje je za vrijeme ratnih zapletaja do 1878. ostao. Te godine povratio se u domovinu u Manastir Žitomislić. Po smrti metropolita Leontija bio je najprije upravitelj metropolije a nakon pola godine postao je metropolit.

U Mostaru je postojao u prijašnja doba i jedan pravoslavni manastir, koji je sada napušten a zgrada u Suhodolini upotrebljava se kao školska zgrada ove vjeroispovjesti.

Pravoslavna župa u Mostaru potiče iz doba prije osvajanja zemlje.

Nova katedrala sagrađena je 1864., potreban novac za to dobiven je prinosima domaćeg stanovništva kao i pravoslavnih vjerskih pripadnika Južne Ugarske i Rusije.

Ustoličenje vladike Zimonjića - 8. 6. 1903.

Autoportret mostarskog fotografa Dušana Knežića - prva nagrada Europe u Briselu, 1913. g.

ČETVRTA GLAVA

KATOLICI

Veliki dio Hercegovaca spada rimokatoličkoj vjeri. Što se specialno kotara Mostar tiče, u njemu katolici sačinjavaju većinu stanovništva. U gradu Mostaru naprotiv brojno su slabiji, te stoje iza muslimana i pravoslavaca, ipak im još uvijek procenat nije neznatan.

Katolici su kotara Mostar najvećim dijelom poljodjelske klase, te su marljiv dobrovoljan narod; oni u gradu su većinom zidari, stolari, tesari, nadničari, nosači itd. pa i nekoliko gostioničara, zanatlija i trgovaca spada ovamo.

Nije potrebno naročito istaći, da je blizina susjedne katoličke Dalmacije doprinijela da se katolički elemenat u Hercegovini uzdržao i umnožio.

Katolici su se u posljednje doba jako brojno pojačali. 1745. brojala je župa Mostar 1215 duša, 1762. 1535 u 170 katoličkih kuća, 1794. skoro 2186 duša, 1873. naprotiv 2821 duša u 439 kuće, 1879. samo 2457, 1885. napokon pri zadnjem brojanju stanovništva 4226 duša u župi, 1811 u mjestu Mostar.

Zemlja Hum posjedovala je iz prastarog doba jednu biskupiju, koja je u 16. vijeku propala, ali 1846. opet ponovno oživotvorena. Prvi poveljama dokazani biskup Huma jest Johannes, koji je god. 1432. posvećen.

Nakon ponovnog uspostavljanja biskupskog sjedišta u Mostaru uzeo je katolički elemenat moćni zamah, koga je do izvjesnog stepena sama Turska vlada podupirala.

Župu Mostar vode već mnoga stoljeća oci Franjevci. Ipak je ostajala češće u vrijeme krvavih ratnih razmirica upražnjena. U Mostaru je postojao već početkom 16. vijeka jedan franjevački manastir, koji se 1506. prvi put spominje. Naime od te godine uzdržala se raspodjela

bosan. hercegovačke Redovničke provincije u 7 kustodija, i mostarski samostan spadao je kustodiji Mileševu. 1531. porušen je Franjevački manastir sa crkvom sv. Antuna i od tada su mostarski katolici bili priključeni župi manastira Rame. Kasnije, od 17. vijeka potpadali su manastiru Kreševu. 1849. rastavila se župa Mostar definitivno od prastare župe Gradac; od 1862. nalazila se u Vukodolu; istom zadnjih godina preselila se u novu zgradu kod crkve. Umnožavanje katolika unutar biskupije Mostar ilustrirano je zorno sljedećim brojevima:

1853.	37789
1867.	50016
1873.	58699
1885.	62250 duša.

I finansijski utvrđio (učvrstio) se položaj biskupije u Mostaru: primala je od Visoke porte prije okupacije samo jednu subvenciju od 1200 for; koja je povrh svega bila nominalna; ali je ovaj iznos bio tako skroman, da nije mogao pokriti izdatke, da nije Propaganda u Rimu 400 škudi, ona u Lyonu 3000 franaka, i austrijska vlada 800 for godišnje davala. Ali sada su Biskupiji Mostar od bosan. herceg. Zemaljske vlade sistemizirani budžetom godišnji prihodi od 6800 for.

Pregled katoličkih župa iz okolice Mostara u godini 1885.

Dekanija*	Župa	Broj duša	Postanak župe	Početak vođenja matične knjige
Mostar	Drežnica	693	1871	1871
	Glavatičevo	92	1883	1883
	Goranci	1680	1871	1871
	Gradnići	5180	1825	1775
	Konjic prije Zaslavlje	1989	1838	1838
	Ljuti Dolac	1555	1864	1864
	Mostar	4226	1849	1849
Široki Brijeg	Gradac	1423	od davnina	1748
	Hrasno	1558	1872	1872
	Kočerin	1669	1872	1872
	Rakitno - Poklečani	1919	1845	1845
	Široki Brijeg	3843	1848	1753

* Biskupija Mostar dijeli se od 1883. u 5 dekanija: Mostar, Široki Brijeg, Ljubuški, Bekin, Duvno.

Katoličko stanovništvo pridobilo je u ovom stoljeću i na blagostanju, radne su nadnlice poskupile, a nadalje su i mnogobrojne građevine zadnjih godina mnogo radne snage zaposlile. Ovo je naročito dobro došlo katolicima, koji daju veliki broj radnika za građevine. Sada bi Francuz Sainte-Marie, koji je dugo vremena u Mostaru kao konzularni činovnik boravio i jednu dragocjenu knjigu o Hercegovini napisao, jedva svoju pakosnu primjedbu učinio:

“Izgleda da je Bog dao pravoslavcima u Hercegovini zemaljsko carstvo, naprotiv siromašnim katolicima ono u nebu zadržao.”

Možda je dozvoljeno, na ovom mjestu nekoliko riječi o sadašnjem katoličkom crkvenom knezu Mostara kazati. Don Paskal Buconjić rodio se 1834. u hercegovačkom selu Drinovcima, pohađao je manastirsku školu na Širokom brijezu i završio je svoje teološke i filozofske studije kod Franjevaca u Ferrari, gdje je ostao 6 godina; onda je bio pozvat za lektora teologije na manastiru Araceli u Rimu, gdje je 10 godina djelovao. 1866. vraća se u domovinu da preuzme jednu seosku župu. Nedugo zatim izabran je za provincijala i gvardijana, 1880. za biskupa od Meryidda i apostolskog Vikara u Hercegovini i Sječnju (staro ime gorskog kraja istočno od Nevesinja). 1881. imenovan je biskupom Mostara.

Don Paskal je sjajan govornik, uživa radi svog prijaznog vladanja, radi njegove ljubazne pojave i njegovog iskrenog i toplosrdačnog temperamenta velike simpatije među stanovništvom.

*Sahrana uz prisustvo biskupa fra Paskala Buconjića.
Ispred crkve sv. Petra i Pavla, oko 1910. godine.*

Iz ateljea Antona Zimola.

PETA GLAVA

OSTALE VJEROISPOVJESTI

Pokraj muhamedanaca, pravoslavnih i katolika koji sačinjavaju većinu stanovništva igraju sekundarnu ulogu malobrojniji jevreji (dijelom iz Austrije doseljeni, dijelom urođeni Španjoli) i protestanti.

Jedna vjera koja je znatan upliv u sudsini zemlje imala, ali izgleda da je posve izumrla jest ona bogumila ili patarena. Ova je sekta postala u 4. vijeku po Kristu u Kršćanskoj općini u Perziji i odatle na zapad stigla. Njezine pristalice koje su se početkom po osnivanju Manichöer-ci nazivali dodoše u Carograd, Bugarsku pa preko Dioklee u 11. vijeku u Hercegovinu. Ovdje se proširiše naročito među pristalicama pravoslavnog obreda i dobiše među njihovim odličnicima mnoge pristaše. Skoro se javno nazivala "bosanskom vjerom".

Naziv patareni nosili su njene pristaše po njihovom nekadašnjem glavnom sjedištu, gradu Patara u Maloj Aziji, a Bogumili su prozvani po makedonsko-bugarskom svećeniku Jeremiji Bogumilu koji je svoju vjeroispovjest reformirao i približio pravoslavnom obredu.

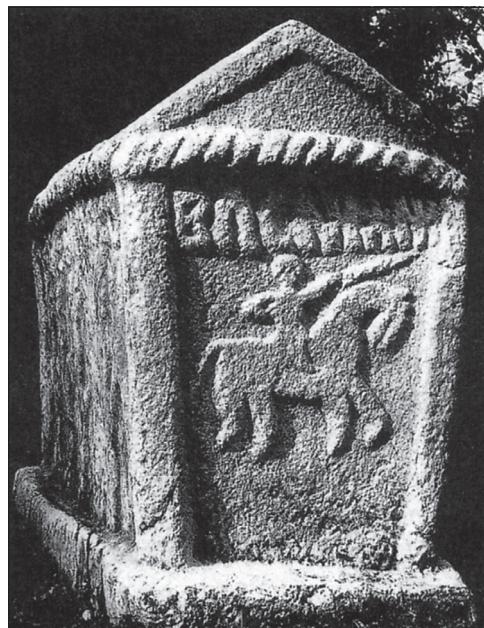
Bogumili, isto kao jevreji, muslimani i reformirani nemaju stalne hierarhije. Starješine su bile birane. Na čelu stajaše "Najstariji" zvan "Djed", koji je rezidirao u Janjićima u Bosni. Njemu je podređeno 12 "učitelja" od kojih se prvi zvao "gost". Dva ili tri učitelja neposredno iza ovog zvani su "starci". Gost se obično smatrao kao zamjenik i budući nasljednik "Najstarijeg". Bogumili su se nazivali kratko kršćanima. Kako Matija od Pariza priča, birali su bogumili (Albingezeri) iz Hrvatske, Dalmacije i Bugsarske 1216. čak i protupapu Bartolomea, koji je u Parli rezidirao i mnoge katoličke biskupe krivotjerstvu privuko. Patarenska vjera bila je u 15. vijeku u B.iH. tako proširena, da je važila kao državna vjera. Vladari obaju zemalja pripadali su joj dugo vremena, istom kralj Tvrtko II. u Bosni (1444.) i Vojvoda Stjepan Vukčić u Hercegovini (1449) priđoše katolicizmu, jer su se nadali, da će time postignuti zaštitu

katoličkog zapada proti Turaka. Kada je bosanski kralj postao katolik, pobjegoše mnogi bogumili u Hercegovinu i radovahu se ovdje i nakon prelaska Vojvode Stjepana na kat. vjeru priličnoj zaštiti. Poslije osvajanja Zemlje pređoše bogumili većinom na Islam, nekoliko je hiljada obitelji navodno preselilo u Mađarsku. Prema vijestima P. Bakule (oko sredine vijeka) zvala se zadnja obitelj bogumilska u Hercegovini Helež. Ova je stanova u mjestu Dobačani i primila je nekoliko godina prije njega Islam. Sainte Marie (oko 1870) otkrio je navodno kod Jablanice tragove bogumilstva. Kako Asboth priča postojalo je prema svjedočanstvima fra Grge Martića do vremena Omer paše 16 bogumilskih kuća. A i sada, priča se tajno, nastanjeno je u okolini Konjica i iznad Kreševa nekoliko bogomilskih obitelji.

Naprotiv, mnogobrojni bogumilski grobovi izmakli su rušenju. Na mnogim mjestima u zemlji, npr. kod Žitomislića ili kod Vojna nalaze se moćni klesanci sa reljefnim slikama (lovački događaji itd.), koji se prema općem predanju drže bogumilskim grobovima. Usprkos proširenog djelovanja ove konfesije samo su tri imena njihovih Najstarijih povjesnički provjerena: Miroslav (1303), Radomjer (1404) i Miloje (1446).

Sa praznovjernim strahom priča narod o bogumilima i njihovom djelovanju. Priča se o njihovoj moći i blagu i daje se razumjeti, da su ovi tajanstveni mrtvaci bili zlobni čarobnjaci.

Bogumili nijesu vjerovali u trojedinstvenost Božju, već jednu božanstvenu osobu, sveoca (Allvater); nisu vjerovali ni u pretvorbu krvi i(z) vina. Nadalje su držali upotrebu vode pri krštenju suvišnom. Mnogi vjerovahu u seobu duše.

Stećak iz okoline Mostara

ŠESTA GLAVA

ETNOGRAFSKE PRILIKE

Narod u B. i H. govori uglavnom srpsko-hrvatskim jezikom, kao materinskim i spada najvećim dijelom ovom narodnom plemenu.

Ipak je tokom vremena dobio jednu uz neznatnu stranu primjesu. Bez upuštanja u pitanje, koliko je slavensko useljavanje u obje zemlje na nastanjeno ilirsko (albansko) i romansko stanovništvo na stvaranje kasnije mješane rase djelovalo, ne smije se zaboraviti, da su sjeverni predjeli bili uplivasani živahnim prometom sa Hrvatskom, Mađarskom i Srbijom, dok je Hercegovina u tijesnim odnosima sa Dalmacijom stajala i u poveljama ranog srednjeg vijeka često kao sjeverna Dalmacija, Vosoka Dalmacija i kasnije kao Turska Dalmacija spominjana. Bila je živa trgovina među ovim dvjema susjednim Zemljama; dalmatinski radnici, trgovci i zanatlije putovahu u svaka doba u susjednu zemlju Hercegovinu, i ako je bivao rat u jednoj od ove dvije zemlje, što se često događalo, onda bi potlačeni dio bježao u susjednu Zemlju.

Na taj su se način narodi obaju Zemalja asimilirali. Nadalje slična klima, slični uvjeti života u obje susjedne Zemlje djelovali su jednakim načinom na stvaranju narodnosnog karaktera.

Hercegovac se da, kako Freihen von Helfert u svom djelu "Bosnisches" zgodno primjećuje, po svom živahnom i pokretnom temperamentu brzo raspoznati od mirnijeg i podložnog Bosanca. On je možda manje izdržljiv i postojan, ali pristupačniji i toplokrvniji od Bosanca. U ovom sliči svom susjedu Dalmatincu. Pa i sama tamnija boja lica, živje oči, gipkiji stas imaju zajednički oboje.

Usprkos ovih srodnih crta, koje se dadu općenito ustanoviti, ostaje etnografima budućnosti prepuštena, da ustanove razlike, koje su se utvrdile uslijed stoljetne zatvorenosti ogradama rastavljenih vjerois-povijesti među hercegovačkim stanovništvom. I nije možda fantazija

kad mnogobrojni poznavaoци земље на урођеним католицима опаžaju склоност kratkom a širokom licu, dok se pravoslavno stanovništvo ovalnom licu približuje, muhamedanci i doseljeni Dalmatinci često dugo ispružene crte lica i savijene nosove posjeduju.

Među muslimanima nalazi se jak procenat orijentalne primjese. To se zbilo ovako: Kad su Turci 1479. osvojili zemlju, ostale su mnogobrojne anadolske obitelji, koje su se postepeno poslovenile, ali njihovu vjeru, nazore i običaje slavenskom stanovništvu prenijeli. Ove su se obitelji izvanredno umnožile i mješovitim brakovima osobiti tip proizvele, koji hercegovačke muslimane ističe. Osim toga su odvajkada osmanlijski činovnici, oficiri i vojnici u Bosni ostajali te se poslavenili, i bijahu primljeni od bos. herceg. naroda, dočim oni Turci koji se nijesu poslovenili ostali su tuđi urođenicima. Ovi odnošaji nalaze izražaj i u nazivima, jer muhamedanski Bosanac naziva se "turčin" u pluralu "turci", a pravi Turčin naziva se osim "osmanlija" i "turkuša".

Osim turskih useljenika ima još drugih stranih elemenata u Zemljiji, oni pod kraj 16. vijeka u Tursku izbjegli Španjolci imaju i u Mostaru jednu malu koloniju; mnogobrojniji su Cigani, koji se vanjskim držanjem pripajaju Islamu, dočim uistinu svoju staru vjeru u bogove pridržavaju. Mostar ima zasebnu cigansku četvrt na desnoj obali Neretve. Ono malo španjolskih obitelji najrađe stanuju u višim dijelovima četvrti Brankovac.

K' ovima dolaze nakon okupacije doseljeni Novomostarci; činovnici i oficiri potječeću iz svih dijelova Monarhije. Kod civilnog stanovništva sačinjavaju Dalmatinci znatan dio, jedan lijepo oblikovan, živahni ljudski soj, koji pokazuje veliku naklonost slatkim mostarskim vinima i svađi, ali daju i valjane radnike i zanatlije. Jedva ima kuće u Mostaru, koja ne pokazuje tragove njihovih radnih ruka. Klima u Mostaru pristaje Dalmatincima, jer je slična njihovim domaćim vremenskim prilikama. Velika često mučna ljetna žega sa naprasitim duvanjem bure, prouzrokovanim preokretom vremena, nije za njih ništa novo, tako da prema promatranju mnogih poznavaoča Zemlje izgleda kao da su Dalmatinci pozvani, da gradskom stanovništvu Mostara privedu elemenat, koji se pokraj talijanskog narječja potpuno vlada slavenskim zemaljskim jezikom, koji može posredovati u saobraćaju i povezanosti među zastupnicima vlasti i domaćim stanovništvom. Među u Mostaru nastanjenim činovnicima nalaze se mnogi Dalmatinci na uglednim položajima.

SEDMA GLAVA

KLIMA I HIGIJENA

Klima Hercegovine općenito je slična klimi Dalmacije, zima je većinom kratka i blaga, pada malo snijega, koji se obično pod uplivom južnog vjetra zvanim "jugovina" brzo topi. Proljeće rano nastupa pa je radi cvijetnog procvata, koji svugdje u mnogobrojnim bašćicama, na padinama brda, na poljima s' one strane Neretve očarava, najprivlačnije godišnje doba u Mostaru. Ljeto također rano počinje i donosi sa sobom talijansku žegu. Koji put zaduva ledena bura sa sjevera, onda buči na visovima pa se stranac iz sjevernih krajeva odahnuje i osvježuje u gradu i onda može termometar kao npr. u julu 1888. pasti na 7,5°C. Najveće oborine padaju u proljeće, dok ih ljeti skoro nema.

Najveća vrućina u gradu Mostaru u augustu 1885. bila je 45°C, u julu 1886. 47°C, u julu 1887. 46,5°C, a u augustu 1888. 44,8°C. Kao srednja godišnja temperatura uzima se 15,6°C.

Ova mjerjenja, kao i sljedeća navedena obavljena su jednim termometrom smještenim navodno na sjevernoj strani jedne zgrade, dakle na mjestu gdje nikad sunčane zrake ne dopiru. Jasno je, da bi mjerena na drugom mjestu koje je bar jedan dio dana suncu izloženo, dalo sasvim druge rezultate. i

Kao pregled srednjih temperatura u 1888. poslužit će sljedeće brojke:

Mjesec	Srednja dnevna temperatura	Maximum		Minimum	
		Dan	Stepeni	Dan	Stepeni
Siječanj	+ 1.7	25	+ 17.8	2	- 13.8
Veljača	+ 4.8	26	+ 18.3	11	- 9.5
Ožujak	+ 8.9	28	+ 25.2	5	- 9.6
Travanj	+ 13.4	24	+ 27.4	13	+ 4.2
Svibanj	+ 19.5	21	+ 38.4	5	+ 9.4
Lipanj	+ 25.6	26	+ 40	1	+ 13

Srpanj	+ 26.6	31	+ 43.4	2	+ 7.5
Kolovoz	+ 24.9	14	+ 44.8	6	+ 12.8
Rujan	+ 24.5	5	+ 42	18	+ 11.5
Listopad	+ 15.6	1	+ 31	13, 17, 24, 25, 30	+ 3.0
Studeni	+ 9.1	5	+ 23.1	nema mjerena	
Prosinac	+ 7.8	2	+ 20.5	16	- 6.6

Vrlo su zanimljiva opažanja često vrlo značajnih promjena temperature u jednom te istom danu. Sljedeće brojke pokazuju najveće razlike u pojedinim mjesecima 1888.

Mjesec	Dan	Od	Do	dakle pad temperature u istom danu u stepenima
Siječanj	25	+ 17.5	+ 2.3	15.5
Veljača	26	+ 18.3	+ 0.8	17.5
Ožujak	21	+ 23	+ 4.2	18.8
Travanj	18	+ 27.4	+ 7.1	20.3
Svibanj	29	+ 38.3	+ 12.1	26.2
Lipanj	1	+ 32.4	+ 13	19.4
Srpanj	31	+ 43.4	+ 16.6	26.8
Kolovoz	13	+ 44	+ 18	26
Rujan	5	+ 42	+ 16.8	25.2
Listopad	25	+ 21.1	+ 3	18.1
Studeni		nije mjereno		
Prosinac	18	+ 15.6	- 2	17.6

U ovim brojkama ogledaje se stepen opasnosti klime za doseljenike, koji potiču iz zemalja u kojima nema ovako promjenjivih temperatura. Obalne zemlje na istoku Jadrana, nadalje dalmatinski otoci, naročito Meleda i Korčula imaju slične vremenske prilike; stanovnici ovih zemalja prilagođuju se u Mostaru vrlo lako, dok doseljenici iz drugih pokrajina pate često od smetnja živčanog sistema.

Ovome se pridružuje za vrijeme vrućeg godišnjeg doba groznica, koja potiče od prehlada, neracionalne ishrane ili lošeg isparavanja. Poznavaoци Zemlje savjetuju da se ne uzimaju (uživaju) previše hladna pića niti pre-mnogo svježeg voća, da se ne šeće u sumraku; a preporučuju toplo držanje nogu i nošenje pojasa; tako domaće stanovništvo nikada sukneni pas ne odlaže.

Mostar je u prijašnja vremena u više navrata posjećivala kuga, onaj zao gost, čija je pojava prema računanju dr. Bularda Tursku svaki put koštala oko milijun ljudskih života. I druge su bolesti ovdje često harale, ali otkad je sagrađen izvrsni vodovod, znatno je popustilo.

OSMA GLAVA

VEGETACIJA I FAUNA

U južnoj Dalmaciji i Hercegovini sastaju se prema riječima Ami Boué-a vegetacija Grčke, Macedonije i Albanije zajedno sa onom sjeverojadranskih obalnih zemalja.

Južne biljke uspijevaju pod sretnom nebeskom svježinom Mostara, mirta, smokva, maslina, vinova loza, šipak, lovorka, čempres razveseljuju oko. Plemenite vrste ruža pupčaju u baščama Muhamedanaca, sa ljubavi i svetom brižljivosti njegovane, jer je prema jednoj pobožnoj priči kraljica cvijeća izrasla iz u bici prolichenog prorokovog znoja.

Ako se oko običnog prijatelja prirode nauživalo na prije spomenutim bilinama; to znanstveni botaničar pozdravlja ovdje *Clematis flamula*, *Inula candidissima*, *Ruta divaricata*, *Plumbago europaea*, *Punica granatum*, *Asparagus acutifolius*, *Carlina corymbosa*, *Vitex agnus castus*, *Ruscus aculeatus* pokraj raznih vrsta od *Arbutus*, *Erica*, *Myrthus*, *Cistus*, *Juniperus* i *Pistacia*, i konstatuje između Sarajeva i Mostara *Populus dilatata* jedan rijetko pojavljujući se jablan.

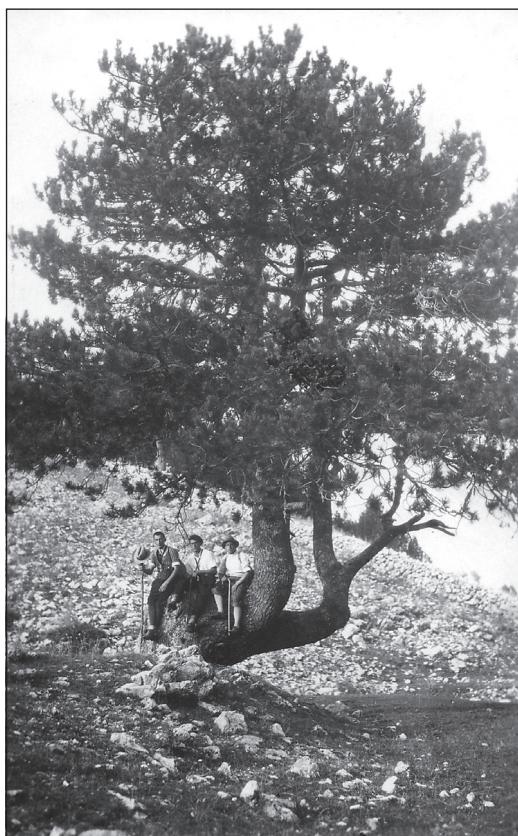
Životinjski je svijet ovim okolnostima prilagođen i zahvaća općenito faunu Sredozemnog mora. Na močvarnim mjestima žive bezbrojne divlje patke i močvarne ptice, na Vrelu Bune, Veležu i brdima zapadno Mostara gnijezdi se bjeloglavci jastrijevi, *Gyps fulvus*, bradati jastrijevi *gypaetus barbatus*, ubijen je kod Blagaja, i egipatski jastrijevi strvinari *neophron peronopterus* L., rijedak je ovdje.

Vode Neretve kipte od tustih jegulja a vrelo Bune od ukusnih pastrmki.

Kuriozitetima sa područja faune spada, da je u jednoj špilji na Podveležu 1886. ubijen jedan sljepimiš roda *Pteropus*, koji se sada nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Prema opisu muzealnog kustosa Othmara Reisera u prvom broju muzealnih novina 1889. ovaj šišmiš

mjeri u oštećenom stanju još uvijek 95 cm i spada vrsti, koja je u Evropi i sjevernoj Aziji inače skoro posve nepoznata i nalazi se u Južnoj Aziji. O mogućnosti kako je ovaj primjerak strane životinjske vrste u Mostar dospio, postoje dvije pretpostavke: ili je stigao lađom u blizinu pa onda južnim vjetrom donešen, ili je možda ova vrsta Pteropusa koja se sada nalazi u Južnoj Aziji prije i u Europi bila zastupljena, pa je u Hercegovini zadnji ostatak dopro do naših dana. Pisac prijedspomenutog članka navodi razne osobe, koje su sljepimiše slične veličine u Mostaru i zapadnoj Hercegovini zapažali.

Onoga, koji se specijalno zanima za znanstvenu botaniku Hercegovine upućujemo na djelo njemač. gener. konzula dr. Blau-a. Također Brandis i Frein dostavljali su u "Abhandlungen der Zoologischen gesellschaft in Wien" članke o flori Bosne. O špiljskim ribama Hercegovine pisao je Steindachner, o kukcima Reuthe jednu temeljitu monografiju.

Na Ruištu

DEVETA GLAVA

POLJOPRIVREDA

Krševite stijene Hercegovine uokviruju na pojedinim mjestima oaze, kojih plodnost sva očekivanja prelazi. Sami Mostar leži na jednom ovakom blagoslovljenom mjestu, ovdje uspijeva odlično vino; lovorka, mirta, šipak i smokva prezimljaju u slobodi. I druge korisne biline dostižu ovdje moćne dimenzije; kod Mostara raste crveni luk zvan arpadžik, koji se izvozi daleko u Hrvatsku i Dalmaciju. Izgleda, da se želi ovdje udomačiti riža, maslina i naranča; bar su prvi pokušaji zasađivanja dobre uspjehe i proširenje je kulture uspjelo.

U Hercegovini je duhan oko godine 1720. uveden iz Rumelije. Njegova kvaliteta se vrlo cijeni. Najbolje vrste rastu u okolini Trebinja, nadalje oko Ljubuškog, onda u okolini Mostara kod Rodoča, na Broćnu. U Hercegovini igra duhan, prema uspoređenju Asboth-a onu važnu poljoprivrednu ulogu, koja u Bosni šljivi pripada. Dok u najboljim krajevima Bosne, to je Ustikolina kod Foče na jedan hektar računa popriječno 636 kg duhana u vrijednosti od 100-200 for, producira Hercegovina na 1 ha do 3000 kg u vrijednosti od 2000 fr. Otkada je uveden Monopol proširenje i poboljšanje produkcije u brzom je razvoju, a tvornice su otvorile nova vrela zarade. Već u godini 1875. cijenila se godišnja produkcija Hercegovine na 150 000 oka, od čega se pp. 120 000 u zemlji potrošilo, a 25 000 u Bosnu, a 5 000 u Dalmaciju otpremilo.

Za oku se onda plaćalo 10 – 15 piastera, to je 90 novčića = 1 fr 35 kr aus. vrij. Ipak Porta radi ogromnog kriomčarenja na dalmatinskoj granici – od cjelokupnog godišnjeg doprinosa nije više od 180 000 piastera (= 16 200 fr.) primila.

Suma od 175 000 oka (prinos u 1875.) odgovara oko 225 000 kg, to je 2250 metričkih centi, dok se 1888. u Hercegovini dosegla produkcija od 31 000 metr. centi. Sam mostarski kotar dao je oko 5000 metr. centi.

Odmah iza duhana dolazi kao najvrijednija korisna biljka vinova loza.

Vinogradarstvo se vjerovatno u Hercegovinu uvelo iz Dalmacije, i to već u predtursko doba.

Loza uspijeva odlično u Mostarskoj kotlini i daje u dobroj godini visoku rentu tla (Bodenrente). Grožđe se najvećim dijelom tješti te se dobiva slatko, sa dosta alkohola, većinom crveno vino, koje jako opija. Mali dio berbe putuje na leđima mazga preko Ivan-sedla u vinom siromašnu Bosnu, ali ipak je ovaj mali dio još uvijek toliko znatan, da putnik u mjesecima septembra i oktobra mnoge dane susreće 50, 60 pa i više mazga sa grožđem na putu za Sarajevo. Mostar je jedno od onih mjesta u kom opet nalazimo u Bibliji hvaljenu plodnost vinove loze. Ovdje ne spadaju u rijetkost 100-tine godina stari panjevi kojih su grane na stupcima razvedene i koji svojom bujnom raslinom lišća i plodova sami cijela dvorišta zasjenjuju. Svake godine širi se ova kultura sve više, uspinje se uz brda i zaustavlja na tačkama, gdje surova stijena obradu tla isključuje. Naročitu zaslugu za kulturu vina stekla su oba u Mostaru rezidirajuća crkvena kneza kršćanske vjere. Iako u mnogim drugim pitanjima različitih mišljenja, oboje su uvidjeli, da je najbolje sredstvo za podizanje ugleda njihovog za turskog vremena zlo poniženog crkvenog dostojanstva, temeljenje njihovih pomoćnih finansijskih sredstava na solidne osnove, a pošto vinogradarstvo u Mostaru ima rentabilnost koja lokalni kamatnjak mnogostruko premašuje, obojica se trude, da svoj posjed u vinogradima prošire i da dobro gospodare.

Da se razumijevanje za racionalno njegovanje vinogradarstva podigne, osnovala je Zemaljska vlada u najbližoj okolini grada Mostara jednu vinogradarsku školu.

Najvažnije iz Mostara i okolice dobivene vrste vina kemijskom su analizom god. 1884. i 1885. ispitane po dr. Leopoldu Wegertu, uredniku "Weinlaube" u Klosterneburgu, koja je dala kasnije naznačene rezultate, povuđene iz petog sveska "Mitteilungen der K.K. chemisch-physiol. Versuchsstation für Wein- und Obstbau in Klosterneuburg" (Wien 1888). U istom svesku objelodanio je profesor Rösler jedan koliko interesantan toliko i temeljit članak is koga su sljedeći podaci povađeni.

Hercegovačka bijela vina su većinom takozvana suha, snažna, puno prijatna vina, obično smeđkastožute boje, katkad nešto trpka, mnoga sa izričitim Bouquetom i podsjećaju nas u svim ovim tačkama na bolja dalmatinska bijela vina. Kiselina nigdje ne izbjija. Od prispjelih uzoraka osjetio se kod jednog vonj bačve, kod dva je malo izbjala kiselina. Sudeći prema učinjenim pokusima, treba među u pošiljci zastupanim, Kotare Stolac i Mostar u one predjele ubrojiti, gdje bijela vina samo kratko vrijeme na lupinama (Hülsen) ležati smiju, ako se neće da budu trpka i pretamno obojena.

Što se tiče crvenih vina, to ova nemaju međusobne jednakosti kao bijela.

Od jednog bečkog trgovca vinom poslati uzorci iz područja Cima pokazala su se kao tamnocrvena, odgovarajući trpka, punoprijatna, dobra crvena vina, koja su crvenim dalmatinskim vinima prilično bliska i isto u intenzivnosti boje dostižu, ali nemaju njihovog trpkog ukusa; obična su vina iz kotara Mostar.

Veliki dio drugih crvenih vina pokazala su se manje obojena, nijesu jako trpka (opora), imaju odgovarajuću ali ne ističuću kiselinu, te su, kako izgleda, srodnja mađarskim Kadarka vinima. Pošto se među najpoznatijim vrstama grožđa južnoslovenskih zemalja i jedna "Skadarska skutarinka" naziva, to bi bilo porijeklo riječi i predmeta time dato.

Ovaka su vina osobito među onim iz Mostara i Stoca potječućim uzorcima zastupana.

Nekoja od ovih imaju jedan osobiti sporedni ukus (Beigeschmack) koji izgleda potiče od vrste grožđa i djelomično podsjeća na fini miris ploda nekih boljih vrsta Bordeaux-a u mlađoj starosti, sa druge strane srođan je ukusu crnih ribizla, i ako se ovaj nipošto neugodno ne nameće, nego svakako vrijednost vina povećaje.

Okružna oblast u Mostaru saopćila je pokusnoj stanici za vinogradarstvo u Klosterneburgu 22. XII. 1883. pri pošiljci vinskih uzoraka sljedeće: "Krajevi u mostarskom kotaru koji se u većoj mjeri sa vinskom kulturom bave i u kojima su najveći kompleksi tla sa vinovom lozom zasađeni su Cim, Vihovići, Rodoč, Gnojnice i Dračevice. Vrsta loze se ovdje usprkos osebujnog karaktera ne razlikuje puno od one u Dalmaciji. Ima isto tako bijelih kao i modrih vrsta grožđa, kvaliteta im je prilično ista, ipak se modra vrsta prije više cijenila i zato puno više sađena."

U zadnjih se pet godina primijetilo, da bijela vrsta daje bolje ploda, pa se prema tome sada kod novih sađenja obje vrste loze u jednakim količinama sade.

Skoro sve oranice i bašće sa povrćem koje leže među vinogradima zasađuju se sada lozom, jer se vinska kultura bolje rentira. Veličina kompleksa vinograda može se u spomenutim mjestima približno označiti kako slijedi:

"Grad Mostar 15–1800 dunuma (ca 0.15 ha), mjesto Cim 12–1400, Vihovići 700, Gnojnice 1000, Dračevice 800 dunuma. Ima vinograda i u drugim mjestima kotara, ali nisu tako znatni.

Ukupni kvantum proizvedenog vina u kotaru iznosi među 6–8000 tovara (po 100 oka) od koga pola otpada na navedena mjesta."

(Prema jednom drugom vrelu u krugu Mostara polučilo se godine 1881. usprkos slabe vinske berbe 380 met. centi grožđa.)

"Cijena je među 20–35 kr po oki (1 $\frac{1}{4}$ kg) za crno a 25–40 kr au. po vrij. za bijelo vino."

Rezultati kemijskih istraživanja ovih vina nalaze se označeni u sljedećim tabelama.

O vinogradarstvu Cima izvješćuju:

“Kompleks, na kome se šire vinogradi Cima, ima prema gruntovničkim iskazima iz god. 1870. površinu od 1280 dunuma ili u metričkoj mjeri pp. 191,7 ha.

Zaključujući prema protokolu desetine, doprinos se može procijeniti na najmanje 250 000 oka grožđa, što je u metričkoj mjeri 320 517 kg, a to odgovara 1672 kg po hektaru.

Odnosno potrošnje, Mostar se može označiti kao glavno potrošačko vrelo, jer i vinogradi većim dijelom pripadaju stanovnicima Mostara. Cijena po kojoj se vino u većim količinama prodaje varira između 18–30 kr. aus. vr. po litri ili 25–40 kr. po oki.”

Kotarski ured u Ljubinju javlja da je kultura vinove loze u Ljubinju za vrijeme bosanskohercegovačkog ustanka tako jako zapuštena, da se sada grožđe za jelo nabavlja iz susjednih kotareva, pa da prema tome ne može biti ni govora o proizvodnji vina.

I u Popovu polju uzgaja se grožđe u najmanjim količinama samo za kućnu potrebu. Kvaliteta je dobra, količina do 500 oka u jednom vinogradu iskazana. God. 1883. nastradala je loza od grada u selima Kotori, Veličani i Dubljani.

Kakvoći ovih vina upućujem na sljedeće navedene tabele:

Bijela vina

R. br.	Porijeklo	Godina	Stanje	Boja	Miris	Ukus	Kvalitet	Specifična težina	Alkohol u volumen procentima
1	Mostar biskupija Buconjić	1880	nije potpuno bistro	smed-kasta	normalan	trpak, malo kiseo, puno prilično jako	trpko, dobro bijelo vino	0.994	14.07
2	Mostar	1881	–	–	slab, po kiselini	nešto trpko nije vrlo jako, započelo kisanje	Bolesno bijelo vino	0.995	12.3
3		1883	–	vinsko žuta	vonj bačve	kao gore i nešto ukusa po lupinama	prilično dobro bijelo vino	0.994	12.43
4	Gnojnjica (Savo Bilić)	?	bistro, malo taloga u boci	zlatno žuta	normalan	blag, pun harmoničan izraziti Boquet	vrlo dobro bijelo vino	0.995	12.32
5	Vihovići Ristan Gatalo	?	nije potpuno bistro nešto taloga	vinsko žuta	normalan	prilično puno blago, harmonično	“	0.995	10.65
6	Ekmesila Cim, Ilići Klapo	?	bistro	zlatno žuta	nešto poseben ali nije boležljivo ni strano	prilično puno, blago jako	dobro bijelo vino	0.994	12.2
7		1883	nije potpuno bistro	vinsko žuta	očigledno aromatičan	od vrste grožđa nije vrlo jako, puno trpko malo kisi	“	0.993	11.73

Istih sedam vrsta vina sadržavala su sljedeće sastavne dijelove izražene u postotcima težine:

	Alkohol	Ekstrat	Slobodna kiselina (kao vinska kiselina računato)	Vinski kamen	Trijesla	Suhi ekstrakt	Glicerina	Dušika	Dušične substance	Pepela
1	(II.19) II.24	(2.64) 2.65	0.66	(0.183) 0.184	(0.081) 0.082	(2.59) 2.60	(0.72) 0.724	(0.0247) 0.0248	(0.15431) 0.155	(0.174) 0.175
2	(9.78) 9.82	(2.53) 2.54	0.84	(0.176) 0.177	(0.13) 0.131	(2.47) 2.48	(0.77) 0.775	(0.0234) 0.0235	(0.1543) 0.155	(0.202) 0.203
3	(9.88) 9.94	(2.26) 2.26	0.66	(0.125) 0.126	(0.053) 0.054	(2.35) 2.36	(1.02) 1.025	(0.0250) 0.0251	(0.1562) 0.1568	(0.189) 0.190
4	(9.79) 9.84	(2.33) 2.34	0.54	—	—	—	(0.859) 0.863	(0.0577) 0.058	(0.3606) 0.3625	(0.191) 0.192
5	(8.50) 8.58	(1.99) 2.00	0.54	—	—	—	(0.859) 0.863	(0.0326) 0.0327	(0.20375) 0.2044	(0.178) 0.1793
6	(9.76) 9.85	(1.99) 2.00	0.53	—	—	—	(0.909) 0.914	(0.0202) 0.0203	(0.12625) 0.12687	(0.154) 0.1549
7	(9.32) 9.39	(2.13) 2.14	0.56	0.251	(0.106) 0.107	—	(0.72) 0.725	—	—	—

Bijela vina

U istih sedam vrsta vina nađeni su sljedeći omjeri među pojedinim sastavnim dijelovima

Omjer glicerina spram 100 težišnih dijelova alkohola	Kalij		Fosforna kiselina		Sumporna kiselina		Odnos pepela spram 100 dijelova ekstrakta	Odnos dušika spram 100 dijelova ekstrakta	Sumpornoj kiselini odgovarajući kalijev sulfat grama u litri			
	u 100 težinskih dijelova											
	Vina	Pepela	Vina	Pepela	Vina	Pepela						
1	8.6 (0.0736) 0.0739	42.3 (0.0477) 0.0479	27.3 (0.0056) 0.0056	3.2	6.6	—	0.123					
2	7.3 (0.089) 0.0894	44.1 (0.0571) 0.0579	28.5 (0.0073) 0.0073	3.6	8.0	0.94	0.159					
3	7.8 (0.0952) 0.0958	50.4 (0.0266) 0.0276	14.0 (0.0094) 0.0094	4.9	8.4	0.93	0.205					
4	10.4 (0.0819) 0.0823	42.8 (0.0423) 0.0425	21.1 —	—	8.2	1.106	—					
5	10.1 (0.0926) 0.0939	51.8 (0.0384) 0.0386	21.5 —	—	8.9	2.47	—					
6	9.5 (0.0832) 0.0837	54.0 (0.0266) 0.0276	17.9 —	—	7.7	1.63	—					
7	7.7 —	— (0.0276) 0.0278	— 0.0065	—	—	1.015	0.142					

Crvena vina

Istraživanje mostarskih crvenih vina dalo je sljedeće rezultate

	Porijeklo vina	Godina	Stanje	Boja	Miris	Ukus	Kvalitet	Specifična težina
1	Mostar Mostarsko crmo	1881	bistro	crveno	po kiselinu	po kiselinu nije pretrpko puno	bolesno crveno vino	0.995
2	Cim Ilići crno i bijelo	1883	do.	ruber-crveno	normalan	nešto trpko nije prekiselo, puno	dobro crveno vino	0.995
3	Savo Bilić Gnojnica	1883	do.	svjetlo crveno	do.	Prilično puno, nije pretrpko, ni prekiselo, sa izrazitim ukusom vrste grožđa, podsjeća na crne ribizle	dobro svjetlo crveno vino	0.997
4	Ristan Gutalo Ekmesija Vihovići, Smrčnjak	1883	nije bistro	modro crveno	do.	puno, nije pretrpko, ni prekiselo	srednje crveno vino	0.998
5	Cim Bubelušić crno i bijelo grožđe	1883	nije potpuno bistro	do.	do.	puno, nešto trpko, nije prekiselo	dobro crveno vino	0.996

Crvena vina

Istih pet vrsta crvenog vina sadržavala su:

	Alkohol u volumenskim centima	Alcohol	Voda	Ekstrat	Slobodna kiselina računata kao vinska kiselina	Vinski kamen (stijejez)	Trijesla	Ekstrakt ustanovljen sušenjem	Glicerin	Dušik	Dušikova supstanca I: Nx6.25
1	12.07 (9.59) 9.64	(9.59) 2.76	–	(2.74) 2.76	(0.84) 0.84	(0.145) 0.146	(0.18) 0.18	(2.71) 2.72	(0.77) 0.776	(0.0261) 0.0262	(0.1631) 0.1637
2	11.13 (8.84) 8.88	(8.84) 2.40	–	(2.39) 2.40	0.59	(0.188) 0.189	(0.158) 0.159	(2.43) 2.44	(0.67) 0.674	(0.0188) 0.0187	(0.1631) 0.11688
3	10.89 (8.68) 8.79	(8.68) 2.34	–	(2.34) 2.34	0.61	–	(0.185) 0.186	–	(0.683) 0.685	(0.046) 0.046	(0.2875) 0.2875
4	10.53 (8.39) 8.49	(8.39) 2.34	–	(2.34) 2.34	0.56	–	(0.245) 0.245	–	(0.94) 0.942	(0.0423) 0.0423	(0.2643) 0.2643
5	11.96 (9.55) 9.68	(9.55) 2.34	–	(2.33) 2.34	0.58	–	(0.228) 0.229	–	(0.858) 0.861	(0.0215) 0.0216	(0.1344) 0.135

Crvena vina

Daljnje sastojine

Pepela	Odnos rođenog glicerina spram 100 težinskih dijelova alkohola	Kalij		Fosforna kiselina		Sumporna kiselina		Odnos pepela: 100 dijelova ekstrakta	Odnos nadene količine dušika: 100 dijelova ekstrakta	Sumpornoj kiselini odgovarajući neutralni kalisulfat, grama u litri	Primjedba				
		u 100 težinskih dijelova													
		Vina	Pepela	Vina	Pepela	Vina	Pepela								
1 (0.2285) 0.2297	8.0 (0.113) 0.114	49.9 (0.0551) 0.0553	24.1 (0.0061) 0.0061	2.7	8.3	0.834	0.132	–	–	–	–				
2 (0.1815) 0.1824	7.8 (0.0937) 0.0941	51.7 (0.0282) 0.0283	15.5 (0.0071) 0.0071	3.8	7.6	1.26	0.15	–	–	–	–				
3 (0.220) 0.2201	7.9 –	– (0.0447) 0.0449	– –	–	9.4	1.96	–	–	–	–	–				
4 (0.1928) 0.193	11.2 –	– (0.0384) 0.0385	19.9 –	–	8.3	1.80	–	–	–	–	–				
5 (0.210) 0.2119	9.01 –	– (0.0512) 0.0514	24.37 –	–	9.0	0.92	–	–	–	–	–				

Crvena vina

Šest drugih vrsta kvalificirano je kako slijedi:

Porijeklo vina	Godina	Stanje	Boja	Miris	Ukus		Kvalitet	Specifična težina
6 područje Cima	1882	bistro	tamno crveno	normalan	puno, nije pretrpko, blago harmonično		vrlo dobro crveno vino	0.993
7 do.	1882	do.	do.	do.	prilično jako puno, nije pretrpko blago harmonično		do.	0.994
8 do.	1882	do	crveno	do.	nije pretrpko, prilično jako puno nešto kiselo, pokazuje početak ciknutosti		slaba	0.994
9 do.	1882	do.	tamno crveno	do.	puno, nije pretrpko nešto kiselo pokazuje početak vrsta ciknutosti		slaba vrsta	0.9937
10 do.	1882	do.	crveno	do.	bogati boquet, puno, prilično jako, nije pretrpko blago harmonično		vrlo dobro crveno vino	0.993
11 do.	1882	do.	tamno crveno	do.	puno, nije pretrpko, nije prekiselo		dobro crveno vino	0.993

Crvena vina.

Istih šest crvenih vina sadržava:

	Alkohola u postoci- manu volumen	Alkohol	Voda	Ekstrakt	Slobodna kiselina kod vinskih kiselina računata	Strijež	Trijes-lovin (Tannin Gelistoff)	Ekstrakt sušenjem ustano-vljen	Gocerom	Dušik	Dušikova supstanc I:Nx6.25
6	12.98 (10.32) 10.39	87.26 (2.33) 2.35	0.61	–	–	–	–	–	–	–	–
7	12.89 (10.24) 10.31	87.35 (2.33) 2.34	0.64	–	–	–	–	–	–	–	–
8	12.33 (9.81) 9.87	87.64 (2.48) 2.49	0.7	–	–	–	–	–	–	–	–
9	12.55 (9.98) 10.04	87.51 (2.43) 2.45	0.74	–	–	–	–	–	–	–	–
10	12.55 (9.97) 10.04	87.61 (2.33) 2.35	0.66	–	–	–	–	–	–	–	–
11	12.33 (9.80) 9.87	88.03 (2.10) 2.11	0.67	–	(0.199) 0.22	–	(0.88) 0.89	–	–	–	–

Crvena vina

Daljnji sastojci

Pepeo	Odnos rođenog glicerina: 100 težinskih dijelova	Kalij		Fosforna kiselina		Sumporna kiselina		Odnos pepela: 100 dijelova eks-trakta	Odnos nad količinom dušika: 100 dijelova ekstrakta	Sumpornoj kiselini odgovarajući neutralni kalijum sulfat, grama u litri	Primjedba				
		u 100 težinskih dijelova													
		Vino	Pepeo	Vino	Pepeo	Vino	Pepeo								
6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
7	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	da je se odgovarajući obradilo bilo bi dobro crveno vino				
9	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	bilo bi u zdravom stanju vrlo dobro crveno vino				
10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–				
11	(0.16) 0.167	9.02	–	–	(0.032) 0.0336	19.08 (0.0981) 0.00879	5.2	–	–	0.912	–				

Što se tiče **šumske kulture**, ova se već dugo nalazi u lošem stanju. Ali su već učinjeni počeci u koje se puno nade polaže, pa bi se usprkos malo povoljnog tla nacionalnim gospodarenjem s' vremenom moglo šumsko stanje znatno podići. Hermann Ritter von Guttenberg, c. K. šumski savjetnik u Trstu, izradio je prigodom jednog višenedeljnog proputovanja Hercegovine i pograničnih dijelova Bosne u godini 1871. jednu spomenicu i Državnom šumskom udruženju u Beču predao, iz koje proizlazi, da u južnom dijelu Hercegovine prevladava grožđani – mekokosnati hrast i cer-hrast (cerovina), ispremiješan sa cvjetnim jasenom, orientalskom bijelom i hmelj-bukvom, skoro skroz drvo za podsijecanje (Ausschlagholz), sa iznimkom neznatnih ostataka i isčezlih

krupnogorica (Hochwälder) među kojima je najznačajnija šuma između Metkovića, Stoca i Mostara. Ova hrastova šuma koja je nekad obuhvataла 2 500 ha, iskorišćena je početkom pedesetih godina po jednom tršćanskom trgovcu drvom. Ostatak je uslijed posve manjkajućeg državnog nadzora iskorišćen od stanovništva dotičnog kraja djelomično za vlastitu uporabu, djelomično za prodaju u Dalmaciju. To je ona guštara u kojoj su buntovnici napali jednu austrijsku brigadu. Spomena je vrijedna hrastova krupnogorica (Hochwald), biće kod Nevesinja (preko 1000 ha) u kojoj ima i bukava pa i divljih krušaka i divljih jabuka (Holzbirn- und Holzapfelbäume). Znatna visoravan Ljubuški, Imotski i Mostar skroz je grmastom šumom ispunjena, tako i brda između Stoca i Trebinja. Za šumarstvo puno važnije planinske zone sadržavaju samo krupnogorice (Hochwälder) koje se sastoje od bjelo- i crnogorice. Ove su šume zahvaljujući teškom transportu većim dijelom dobro sačuvane i imaju znatnu količinu drva za sječu. Najvažnije su, i to sa bjelogoricom: šuma "Porim" (800 ha), sjeveristočno od Mostara, koja sadržaje bukve, javore, lipe i mjestimično borove; bukova šuma "Podvelež" pod kojom leži glavni grad Hercegovine; sa bukvama i jelama nabijena (bestockte) šuma "Kula" (1800 ha), pruža se od sjevernog dijela Lipeta – gorja do Jezera; šuma "Vlah" (7/10 bukava i 3/10 hrastova) među ovim Jezerom i Neretvom; velika bukova šuma "Gvozd" (3000 ha) među samostanom Široki Brijeg i visoravni Duvno; napokon preko 10000 ha obuhvaćajuće područje bjelogorice na obostranim padinama gornje Neretvanske doline od izvora prema Glavatičevu. Potonje šume su pretežno nabijene bukvom, lipama, javorom, jasikom, oskorušama i gloginjama, pa i divljim voćkama, imaju djelomično karakter prašume i sadržavaju znatne količine drva. Puno su važnije i značajnije zalihe crnogorice, od kojih Velež na istoimenoj planinskoj kosi koja dominira nad gradom Mostarom na ploštini od 3 000 ha jednu prašumu od 3/4 jela i 1/4 bukava sačinjava. Sjeverno od ove Crna gora, sa 4000 ha (2/3 jela i 1/3 bukve), onda šuma Borke na Jezera (2 500 ha) sa jelama i borovima, šuma Lipeta na karavanskoj cesti Mostar – Sarajevo sa preko 4000 ha (jela i omorike), napokon šume Blasa i Župa na desnoj obali Neretve iznad Konjica u kojoj je sama borovina. Ovo najvrijednije šumsko područje cijele Hercegovine zaprema površinu od oko 5000 ha, od koje je 1/10 požarom uništена. Ove dvije potonje šume kao i šuma Borke iskorišćavane su manjim dijelom, početkom pedesetih godina od jednog tršćanskog trgovačkog društva na temelju jednog od turske vlade dobivenog fermana. Drvo je Neretvom do Bune plavljen, tamo drvenim grabljama hvatano i na jednoj, po amerikanskom uzorku konstruisanoj pili rezano. Navodno je uspio i jedan pokus dovažanja splavom dugog drvra (Langholz) iz šume Župa. Kad je posao imao da dobije zamah, izbio je 1851. ustanak, pri čem je uređaj u Borcima porušen.

Poduzetnici su zauzimanjem austrijske vlade kasnije primili otstetu, ali pogon nisu više uspostavili.

Da je odtada moderna šumska uprava u okupiranim pokrajinama uvedena i da se sa velikim uspjehom na poboljšanju stanja šuma (Waldbestände) radilo, činjenica je, koju svaki poznavalac Zemlje priznaje.

Gojenje svilene bube uveo je oko 1845. Ali Paša Rizvanbegović iz Italije i nasade (Anpfanzungen) u Broćnu, kod Bune i Mostara uredio, koji su bili popraćeni djelomično vanredno povoljnim uspjesima. Pošto se ovome sa strane vlasti nije poklanjala odgovarajuća pažnja, postiglo se samo 700 kg godišnjeg prinosa. Ovaj se prodavao prosječno 75 Piastera po kg. Nije posve isključeno da će ova grana gospodarstva u Hercegovini doći nekad znatan procvat, ali do sada nije došlo do znatnijeg proširenja.

Stanje **domaćih životinja** izgledao je 1879. u Mostarskom kotaru: 4861 konj, 113 mazga, 707 magaraca, 15874 goveda, 68506 ovaca, 37397 koza i 1992 svinje; dakle na 100 stanovnika dođe 11,9 konja, 0,2 mazga, 1,7 magaradi, 39 goveda, 168,3 ovaca, 91,8 koza, 4,8 svinja.

Od tada se stanje stoke jako umnožilo, ali su im nažalost skloništa i staje često vrlo primitivni, da se u oštrim zimama, kao godine 1886.-'87. hiljade domaćih životinja smrzavalо. Češće nastupa teško osjetljivi nedostatak krme. Ipak se to stočarstvo uvijek brzo oporavlja i opet nastaje od najstarijih vremena prakticirani izvoz žive stoke i suhog mesa u Dalmaciju. Drži se, da je godine 1808. iz Hercegovine u Dalmaciju izveženo goveda i svinja 15000 komada, a ovnoga 60000. Suha hercegovačka ovnetina išla je u velikim količinama pod imenom castradina u Veneciju i Istru.

Okupirane pokrajine čuvene su od davnina svojim bogatstvom na konjima. Ne odlikuju se ovi čuveni konji velikim dimenzijama; njihova čednost i izdržljivost, radna snaga i dobrovoljnost su vrline koje su im dale dobar glas. Već za vrijeme bosanskih kraljeva i vojvoda sv. Sabe (i hercegovačkih) bilo je konjaništvo obiju Zemalja visoko cijenjeno. Kad su Turci obje Zemlje prisvojili, potrebni su bili za ratove veliki kontingenti konjice. Ponekad je Vilajet Bosna davala 20000 jahača. U novije doba stradalo je jako stanje konja 1862. i 1863. od konjskih bolesti. Pa i mnogi ratovi sa Crnom Gorom nijesu doprinijeli poboljšanju konjogojsztva, iako su u nepristupačnim krševitim krajevima Crnih brda hiljade bosanskih konja nastrandale. Da se konjogojsztvo podigne, osnovana je u Mostaru nakon okupacije jedna Pastuhana, kojoj je Nj. V. Car Franjo Josip 1884. prvih pet pastuha poklonio. Već oko 1886. mogla je talijanska vlada u Bos. i Herc. izvršiti kolosalnu kupnju konja za Brdsko topništvo. Sada ima u kotaru mostarskom oko 5000 konja, to je oko 12 komada na 100 stanovnika.

DESETA GLAVA

OBRT I PROIZVODNJA

Mostar je bio već u rana doba sjedište marljivih obrtnika, koji su pojedine cvatuće industrije njegovali. Malte-Brun hvali u god. 1836. ovdje izrađene sablje dimiškinje (Damascenexklingen). Svetlo oružje iz Mostara, kao i ono Foče i Travnika, bilo je u Turskoj tako obljubljeno, da su se često ogromne cijene za to plaćale (Ami Boué). Pa i kožna industrija Mostara stara je i čuvena.

Ostali obrti nijesu se znatno proširili. Ovdje, kao većinom i u drugim okupiranim pokrajinama dijele se obrti obično po konfesijama, tako, da se kod muslimana ističu brijači, kožari (Gerber), bojadisari u žuto i crveno, remenari, sedlari, nožari (Messerschmiede), tkalci čilima i pokrivača; kršćani i muslimani dijele slijedeće zanate: proizvodači kavenih mlinaca, puškari, krojači, lončari. Krznari su većinom kršćani, zidari i tesari većinom katolici.

Prema jednom izvještaju iz god. 1875. za turskog su se vremena obrtom bavili turski i dalmatinski podanici. Nadnica je u god. 1837. iznosila ljeti 6 1/4, a zimi 4 1/4 piastera; god. 1875. plaćalo se prosječno 10 piastera turskim podanicima a 15 stranim. Najskuplji radnik bio je onda gajtandžija (Posametirer Kazaz), koji je primao 20 piastera na dan, a najjeftiniji krpljač Kazana (Kesselflicker). Turski radnici trpjeli su od konkurenциje stranih. Onda je davalo Popovo polje svake godine oko 3000 tesara, koji su u proljeće putovali u Bosnu, da traže posla, a u jeseni bi se sa malim ušteđevinama (oko 1000 piastera po osobi) u domovinu vraćali. Svaka ovaka četa imala je svoga vođu, koji je majstore, pomoćnike i momke upućivao. Učesnik jedne ovake čete primao je, već prema svom položaju, jedan procentualni dio prihoda. Većinom je dobivao težak 6–8 Piastera, djetić 8–10, pomoćnik 10–14, majstor 30 piastera.

Roskiewicz (1862.) opisuje Kožarsku zadrugu (Gerberin-nüng), takozvanu Tabakhane, u kojoj se proizvodila lijepa, bijela i apretirana ovčija koža, pa onda u cijelom Orientu vrlo obljubljeni Saffian. Od oba artikla proizvodilo se obično godišnje 15000, mnogih godina i 40000

komada. U god. 1879. izvješćuju, da se ova zadruga sastoji od 13 majstora i 40–50 djetišta. Ona ima 60 jama za štavljenje (Lohgruben) i bavi se proizvodnjom bijele apretirane ovčije i crvene Saffian-kože. Prođa joj je u Sarajevu i u hercegovačkim brdima. Onda se 20.000 koža prerađivalo za ovčiju i Saffian kožu, dok se potplatna koža (Sohlenleder) morala u Hercegovinu uvoziti.

1879. bile su u Mostaru 22 civilne pekare, među ovim jedna veća, koja je pekla kruh za vojsku. Ove proizvode za 24 sata 7700 hlebova a moglo bi prema učinjenom iskustvu u god. 1878. sigurno za 24 sata i 15.000 porcija kruha proizvoditi.

Od većeg značaja bila je nadalje proizvodnja konjskih pokrivača, vreća od kozje dlake i ovčje kože, tkanje čilima i platna, obrt srebrnara, koji su ukrase za žene izrađivali; ali se već rano počelo tužiti na polagani rad i ustaljeni karakter zanata, koji je od vremena turskog osvajanja ostao jednoličan.

God. 1875. bilo je sljedećih zanata u Mostaru:

Zanati	Posjednika dućana	Majstora	Radnika	Dnevna plaća u piasterima	
				Majstora	Radnika
krojači	45	45	110	12	5
obućari	30	30	70	12	8
kazandžije	7	7	20	12	6
sahadžije	2	2	-	12	10
otutaži	5	5	10	-	8
sedlari	8	8	10	-	8
zidari	-	70	200	12	6
stupari	3	3	20	-	6
tesari	4	20	40	-	8
zlatari	4	4	3	-	8
težaci	5	5	80	-	8

Po sebi se osvjetjava, da je obrt u Mostaru nakon Okupacije dobio poticaj, koji je doprinio većem razvitku u pojedinim granama, a naročito je kućnoj industriji dobro došao. Mostarske žene posvetile su se odsele sa dvostrukom revnosti proizvodnji debelih i teških mostarskih čilima sa njihovim živim prugastim uzorcima. Fino tursko platno izvozilo se sada u većoj mjeri. I pekarstvo je vidno napredovalo. Uvođenje austrijskih strojnih proizvoda prišteđelo je mostarskim zanatlijama puno truda; jer se neizdašna i naporna proizvodnja kuka, spona i druge jeftine željezne robe znatno ograničila. Iz ništa je porasla u Državnoj tvornici duhana uređena proizvodnja duhana za pušenje i uzdigla se do visine neizostavnog poštovanja.

JEDANAESTA GLAVA

TRGOVINA

Od 16. vijeka Mostar je glavna trgovačka tačka Hercegovine. Usljed pogrešnih mjera turske vlade trgovina nije mogla dugo vremena dobro uspjevati, ali za vrijeme namjesništva Ali Paše Rizvanbegovića postignut je radostan uspon.

1852. npr. izvedeno je u Austriju iz Hercegovine: 1000 volova, 10000 kom. sitne stoke, 1000 konjskih tovara ovče vune, 30 konjskih tovara zečjih koža, 7-8000 oka voska, 110 konj. tovara loja, također puno maslaca i sira, 50 konj. tovara žita, nešto meda, 40 konj. janjećih i kozjih koža (1 konjski tovar = 100 Oka po 1,28 kg.).

Godine 1864. iznašao je po izvještaju talijanskog konzula Duranda (od aprila 1865.) import zemlje 17 1/2 miliona piastera, a eksport 18,770 000 piastera. Zadnji se odnosio u glavnom na ovčiju vunu, kože, vosak, duhan, vino, žitarice i rogatu marvu.

Do god. 1866. rastao je stalno promet sa inozemstvom; od tada su ga teretili veliki porezi, Hercegovina je i time puno izgubila, što su se vojničke nabavke od tada većinom u Sarajevu izdavale, radi oskudice novca morale su se cestogradnje obustaviti, plaće činovništvu i vojsci sniziti.

U god. 1871. iznosio je import u Hercegovini, prema uredovnim podacima 26,600 000 piastera, dok je eksport iznosio 20 1/2 milijona, prema tome za 6 milijona u zaostatku; koju svotu Sainte-Marie kao kredit Hercegovine označava. Izvoz kao i uvoz obavljao se od vajkada pretežnim dijelom (2/3) preko Metkovića.

Import je zahvaćao naročito brašno, šećer, kafu, pamuk i pamučne tkanine, platno i rižu. Austrija je pri tome sudjelovala sa 24 1/2 milijona piastera, Turska i Crna gora zajedno sa 2 1/2 miliona. Žito, željezo (iz Vareša i Kreševa), nadalje platno dolazilo je iz Bosne, brašno iz Trsta. I Bosna je mogla preuzeti isporuku ovih artikla, da nijesu komunikacije tako

nepouzdane i kad se trgovci ne bi bojali, da bi žito u zimsko doba moralo radi visokog snijega eventualno na kom bilo mjestu ostati da leži i da se kvari.

Kolonijalna roba dolazila je većinom iz Trsta, bila je vrlo jeftina ali srazmjerno i slabije kvalitete. Od toga je primana kafa iz Brazilije (Rio) i Costarica, šećer u prahu i komadima iz Engleske, ako u glavama iz Holandije i Njemačke. Riža je dolazila iz Italije, sastojala se od debelih zrna sa crvenim žilama, lako se kuhalo; iz Turske uvažane vrste (9000 kg) bile su loše. So se smjela samo iz turskih pokrajina, iz Vlaške (Walachei) i Austro-ugarske monarhije uvoziti i dolazila je većinom iz dubrovačkih solana. 1000 oka koštalo je 533 piastera, Carinarnica bi na to dizala 123, podvoz 150, ukupno 806 Piastera. U malim količinama prodavala se 1 piaster po kilogramu, zarada je iznosila oko 100 Piastera.

Špiritus se dobavljao iz Trsta u bačvama po 5 – 600 l a upotrebljavao se većim dijelom za izradu vina i domaćih likera (rakija). Ruma se vrlo malo uvozilo.

Bakar je dolazio iz Francuske i Njemačke, a služio je za izradu ključeva, svijećnjaka i kazana; željezo iz Bosne u obliku potkova, klinaca i ratarskog oruđa; čelik iz Trsta u sanducima i šipkama 50 cm na 1 cm² dugim.

Što se manufakture tiče, to je osobito tražena obojena pamučna tkanina za odijela, gaće, zastore i divane; nadalje platna sa pamukom pomiješana, nadalje svila sa pamukom tkana, atlas u tvrdim čvrstim vrstama, takozvana američanska, pamučna roba iz Manchester-a. Predeni pamuk dobavlja se iz Engleske u paketima po 80 struka i to uglavnom brojevi 4 – 36. Od toga su se pravile plahte, serviette (ubrusi) i košulje.

Ulje se dovažalo iz Dalmacije i Italije, potreba ulja bila je, a i sada je vrlo znatna, iz razloga što domaći pravoslavci 180, katolici 105 dana u godini poste u za to vrijeme se sva jela sa uljem priređuju.

Ocat, piva, rum i vino dolazilo je iz Trsta i Hrvatske, pive se uvozilo zadnjih godina prije 1875. 2808 – 3400 hl godišnje.

Eksport iz Hercegovine iznosio je 20500000 piastera u god. 1871. Sačinjavao je platno, kožu, stoku i neke sirovinske proizvode. Izvoz stoke dosegao je 1871. iznos od 12000000 piastera, koja je za mesare Dalmacije slana i tamo rado uzimana, iako se govorilo da su goveda malena i mršava i da meso nije baš naročito ukusno.

Proizvodnja voska bila je koristonosna, a hercegovački voščani kolači (po 45–50 kg) bili su u Trstu vrlo traženi. Vuna iz koje nije odstranjena mast slala se u Trst i Italiju.

I sirova se koža od volova, koza, zečeva i lisica izvozila.

Malotrgovina Mostara nalazi se u pravoslavnim rukama, ali posve ovisna od Trsta, pa i sve su mjenice na Trst vučene. Mostarski trgovci mogli su se samo posrednom trgovinom baviti. Trgovina sa Crnom Gorom i Bosnom nije skoro ni postojala. Hercegovina je živjela od veresije, koju je u Trstu dobivala, roba je plaćana nakon 3–4 mjeseca; trgovci su je onda davali uz slične uvjete dalje, uslijed čega je ogromno poskupljivala. Na emancipaciju mostarske trgovine od Tršćanske hegemonije, moglo se tim manje misliti, jer je Mostar bio spram velikog trgovačkog mjesta Trsta koji je kao slobodna luka trgovačka dobra slobodno od carine uvozio bespomoćan, a osim toga je i Turska morska obala bila podvrgnuta austrijskom carinskom postupku. Svakako su ove nepodobne prilike donekle ogromnim kriumčarenjem ublažene, a svake su godine austr. ugar. Carinskim vlastima milijone štete nanijele, a naročito velike količine neocarinjenog duhana u Dalmaciju uvozile.

U zadnje doba turskog gospodarstva (vladavine) bio je znatan uvoz robe iz Soluna. Od Soluna građena je naime željeznica do Mitrovice na Rašku visoravan i mnoga francuska, engleska i belgijska roba uzela je sada svoj put područjem Lima u Bosnu i Hercegovinu. Za Tršćansku trgovinu bila je sreća, da su ove loše unutrašnje komunikacije ovoj opasnoj konkurenciji uske granice povukle. Malo je robe podnosilo ogromne troškove prevoza preko brda. Trst je naprotiv plaćao znatno niži porto do Mostara. On je slao robu lađom do Porto Tolero, tamo je na male čamce pretovarena došla u Metković, tamo su stajali bezbrojni samarnjaci (tovarnjaci, Saumtiere) spremni da teret u Mostar dovuku. Dodatak za transport iznosio je za svaki carinski centner 1 for. au. vr. Koja je dobit iz ove trgovine rezultirala pokazuje Sainte-Marie na šećeru u prahu. Ovaj je 1875. navodno u Beču stajao 7,50, u Trstu 24, u Mostaru 32 for. 50 kr. Na kafi je bila manja dobit. So se smjela uvoziti samo iz drugih Turskih pokrajina,

Uvoz Hercegovine 1871.

	Austro-Ugarska	Crna Gora	Turska	Suma u Piasterima
Žito i brašno	2.880585	–	436145	3.316730
Kava	3.100000	–	–	3.100000
Šećer	3.180000	–	–	3.180000
Kovine	550000	–	225000	775000
Preda i pamuk	2200000	–	–	2.200000
Riža	1250000	–	45000	1.295000
Pamučna roba	3500000	–	–	3.500000
Platno	1.700000	–	275000	1.975000
Svilena roba	750000	–	25000	100000
So	600000	–	–	6000000
Špirit	1.900000	–	–	1.900000
Razno	3.350000	125000	1.100000	4.575000
Iznos u Piasterima	24.285585	125000	2.125000	26.516730

Izvoz Hercegovine 1871.

Stoka	Volova	5.500000	—	—	5.500000
	Rogate marve	4.350000	—	—	4.350000
	Konji, mazge i magarad	2.110000	—	—	2.110000
	Vosak	625000	—	—	625000
	Platno	1.510000	—	—	1.510000
	Duhan	—	150000	30000	180000
Kože	sirova	2.380000	—	—	2.380000
	krzno	1.725000	—	—	1.725000
	strojena	—	240000	—	240000
	Vino	—	505000	—	505000
	Razno	1.070000	275000	35000	1.380000
	Suma u piastrima	19.270000	1.170000	65000	20.505000

iz Austro Ugarske i Rumunjske. Za ovu je trgovinu bio dalmatinski grad Makarska vrlo važan kao glavno skladište.

Okupacijom znatno je trgovina porasla uslijed pojačane potražnje. Carinske prilike ostale su početkom iste kao i dosadašnje, istom 1. I. 1880. bile su Okupirane pokrajine obuhvaćene carinskim područjem Monarhije.

Od tada su se trgovačke prilike oblikovale po austro-ugarskom uzorku. Grad Trst ostao je dobavljač za onu robu koju je i prije imao (to su bile 2/3 svega prometa), i potisnuo je konkurenте iz ostale, koju još nije posjedovao. Internacionali karakter ovog trgovačkog mjesto donosi već sobom, da mnoga od dobavljanе robe ne potječe iz Monarhije, npr. mnogi su tekstilni radovi, zastori itd iz Francuske, rupci za glavu iz Švicarske, sitna roba iz Njemačke i Engleske, kava iz Brazilije itd.; ali je sve ovo opterećeno od tršćanskih trgovaca pobranom međuprodajnom premijom.

U Trstu se više bos. hercegovačkih i dalmatinskih firma etabriralo, koje stoje sa Mostarom u uskim trgovačkim vezama. Iz samog Mostara potječu tršćanske trgovačke kuće Fratelli Ristić, špediteri, i Spiridion G. H. Zec, vojni lifierant. Od ostalih firma spomenutih zemalja provode trgovinu sa Mostarom D. J. Salom, Komisioner najrazličnijih trgov. grana, Aleksandar Kovačević, nadalje Škuljević i Anišić, komisionari i firma Risto i Mile Šantić, lifierenti za Erar.

Stare turske trgovinske mjere su 1 Pik = 65 cm, 1 stari aršin = 0,68 m, 1 novi aršin = 0,73 m, 1 Kantar = 44 Oke po 1228 kg, 1 Oka = 4 litre po 100 Drama.

Pošto najveći dio uvoza i izvoza iz Mostara ide preko Metkovića, to o važnosti ovog lučkog mesta najbolje dokaze za obim kretnja pojedine robe sadržaje glava: "Veza sa Metkovićem." (str. 138)

DVANESTA GLAVA

MOSTARSKA PIJACA

Mostarska pijaca u toliko je važnija i značajnija, jer se na njoj odvija promet za jedan veliki dio hercegovačkog stanovništva. 500 dućana otvoreni su kupcu i nude svoju sa zapada i istoka prispjelu robu. Začudno se pokazuje putniku koji Mostar razgleda, svakog dana u sedmici druga slika. Nedjeljom vrvi pri odgovarajućem vremenu kršćansko seljačko stanovništvo u svijetlim skupinama u grad, da prisustvuje službi Božjoj i da možda uzgred zaključi jednu malu kupovinu kod nekršćanskih trgovaca, ili da se nauživa koju čašu slatkog mostarskog vina. Tada se pojavljuju seljaci u nedjeljnomyru, ženske bogato okićene lancima i srebrenim novcem. Poslije podne već je društvo sa sela isčezlo. Zato ulice ispunjava vojničko stanovništvo "od narednika na niže" sa svojim rođacima. Živahnoj nedjelji slijede mirni ponedjeljak i utorak. Trgovačka četvrt "Čaršija" pripravlja se na živi metež srijede, koja u okupiranim provincijama općenito vrijedi kao pazarni dan.

Srijedom dolaze seljaci, da suvišne proizvode kućanstva, kao: jaja, drvo i drveni ugalj, te nešto povrća natrag donesu i tekstilne proizvode svojih žena prodaju.

Svi ovi proizvodi putuju srijedom u trgovačku četvrt Mostara i nakon dugog cjenjkanja i pogadanja, kako je ovdje tradicionalno, pogodba je svršena. Za utržak kupuje one industrijske artikle, koji mogu da podmire skromne potrebe hercegovačkog kućanstva. Svako godišnje doba ima svoje zahtjeve: zima traži konjska čebeta, koja treba da odgovaraju i za pokrivanje vlasnika konja, dobru obuću, žene trebaju materijal za rada, da tkalački stan i preslice ne stoje besposleni, kad sniježne pahuljice oko kuće lete. Tkanine za odijelo i platno izrađuju žene same, a hercegovačke seljanke ne vole promjena, na primjer često joj može jedna pregača da traje cijelog života. Zato se i ne pokazuje potreba za čvrstim

tkaninama; šarene pamučne i vunene marame naprotiv broje se među stalne prodajne artikle, nadalje jednostavna drvena roba, noževi, čivije, kresiva, lojanice, potrepštine za pušenje, sita itd. Bogato blagom natovareni kreću posjetiocima pazara kući.

Srijeda je toliko priznata kao pazarni dan, da se većinom sudske pozivi za selo na ovaj dan određuju. Pozvani, na ovaj način nijesu cijeli dan pozivu žrtvovali i mogu se po završetku svoje sudske stvari posvetiti brigama kućanstva.

Četvrtak je miran dan u mostarskom poslovnom životu, samo prema večeri usprkos ravnodušne čudi muslimanskog stanovništva, nastaje živahna navala na briačnice, pri čemu si konzervativni muslimani u predvečerje petka, njihovog praznika, daju glavu brijati, pri čemu se i majstor i mušterija natječe u dostojanstvenom vladanju.

U petak drže mnogi strogi muslimani svoje radnje zatvorene, muslimanske sluge su svjesne da imaju slobodno popodne, muslimanske žene idu duboko velom zastrite u šetnju ili posjećuju ugodno društvo pri kafi kod svojih prijateljica. U večer su blokirana vrata onih muslimanskih kuća u kojima se nalaze za udaju sposobne i lijepo kćeri, jeunesse dorče se sakuplja pred kućnim vratima i kroz pukotine i ključanice razgovara sa svojom ljepoticom iza vrata. Poslovni duh hercegovačkih "Turaka" stavljaju se svetkovanjem petka na tvrdo iskušenje, i bili bi teško povrijeđeni, ako bi im praznik spriječavao, da ne sjede u "Čaršiji" i da se ne cjenjkaju. Da se nađe neka sredina između dužnosti i zarade, sastaju se muhamedanski trgovci u kafanama četvrti i srču aromatičnu Mokku (koja, uzgred spomenuto, sada većinom iz Brazilije dolazi). Dućan im je otvoren u kom obično sjedi pomoćnik, većinom mlađi rođak majstora, da pitajućem da obavještenje, ili kod ozbiljnih mušterija da zove gazdu. Ako se postigne pogodba, to krivnja radi manjkavog svetkovanja petka pogoda mušteriju, koji može biti naravno samo kršćanin. Pravovjerni musliman htio se suzdržati od posla i jedino je svojoj dužnosti kao trgovac udovoljio, kad je drugome govorio i odgovarao.

U subotu žure se građani kršćani da obave svoju kupovinu za nedjelju, a malobrojne španjolske obitelji Mostara predaju se svetkovaju Sabbata što sa velikom strugosti podržavaju. Nijedan Španjol neće subotom radnju otvoriti. Ovo svakako u Mostaru nema jačeg značenja, jer ih je ovdje malo, ali zato tim više u Sarajevu, gdje iznose jednu desetinu stanovništva i gdje su svojom sposobnošću, marljivošću i bogatstvom postali faktor trgovackog staleža koji nije za podcjenjivanje.

Na ovaj je način trgovački život Mostara pun raznolikosti, pa i u one dane koji pokazuju mirnije poslovanje, napuštaju znatni i mnogobrojni vodovi mazga, kojiput karavane, ranim jutrom grad. Onaj ko bi sebi stavio u zadatku, da ih broji i prati one vodove koji tokom popodneva i večeri u grad ulaze, dobio bi vrlo znatan broj. Svugdje na brdima koja mostarsku dolinu zatvaraju vide se uz stijene utrte staze kako se uspinju. Koliko god su običnom putniku strme, nećine navikloj nozi samarnjaka nikakve nesavladive smetnje, a iz veće udaljenosti posmatrane, odskaču ove karavane samarnjaka od svjetle stijene kao male tamne figure, kao povorka mrava, koja se teško natovarena uspinje na brežuljak mravlјeg naselja.

Nije potrebno ovdje naročito istaći, da oba godišnja sajma, koja na 22., 23. i 24. aprila i na 16., 17. i 18. augusta padaju, privlače veliku množinu naroda.

Trgovina kožnim proizvodima Braće Kašikovića, kod Vučijakovića džamije, na Glavnoj ulici. Snimljeno oko 1900. godine.

TRINESTA GLAVA

CIJENE

Mostarski je trg svakako okupacijom dobio živahan poticaj. Dobio je jaku vojničku posadu i znatan broj činovnika, nova uprava počela je sa gradnjama, koje su privukle mnogo radnika u Zemlju i broj potrošača znatno uvećale. Usljed pojačane potražnje nedvojbeno su i cijene poskočile i bile bi se svakako još povisile, da nisu istovremeno sa ulaskom naših nosioca kulture i saobraćajna sredstva znatno poboljšana.

Iz godine 1840. sačuvana je jedna lista sa cijenama za raznu robu. Onda je u Mostaru koštala:

1 oka raži, kukuruza i ječma	4 – 4 1/2 kr.
1 oka zobi	3 kr.
1 oka sijena	1 1/2 kr
1 oka riže	20 kr
1 oka ovčetine	3 kr
1 cijelo janje	34 1/2 kr – 1 for
1 koza	2 for
1 krava	15 for
1 mladi vo	23 1/2 – 28 1/2 for.
1 jaja	1 kr
1 par koža	35 kr
1 oka meda	23 kr
1 oka voska	2 for
1 oka sirove svile	15 for 15 kr
1 oka obojene svile	28 1/2 for
1 oka vune (pri pranju se uvjek jedna trećina gubi)	25 kr

Slijedeći pregled sačinjava jednu Parallelu među cijenama koje su imale najvažnije životne namirnice za turskog vremena i današnjih cijena.

Cijena najvažnijih životnih namirnica u Mostaru

	Težina – oka	Prosječna cijena	
		1875.	1889.
Volovsko meso	1	–40fl	–45fl
Ovnetina	1	–40	–40
Janjetina	1	–70	–80
Kozletina	1	–30	–40
Kruh	10	–50	1.80
Brašno	1	–15	–20
Kukuruzno brašno	1	–12	–16 i 0.13
Kupus	1	–05	–16
Žuta repa	1	–30	–16
Bijela repa	1	–05	–16
Krompir	1	–05	–06
Grah	1	–15	–32
Kavade	1	–20	–04
Češnjak	1	–10	–40
Tikva	1	–02	–02
Luk	1	–07	–10
Maslac	1	1.20	1.60
Riža	1	–40	–18 do –28
Šećer	1	–80	–60
Kava	1	1.60	2.–
Morska sol	1	–10	–32
Papar	1	1.80	2.–
Mlijek	1	–15	–20
Mostarsko vino	1	–20	–24 do –28
Mostarski sir	1	–70	–30 do –60

Cijena najvažnijih trgovачkih artikla u Mostaru

Artikel	Količina	Cijena 1865.	Cijena 1889.
vo	90 kg	50 for.	30–40 for.
ovan	12 "	5 "	4–5 "
konj	ζ	75 "	počam od 30 for.
raž	1 "	0,15 "	0,05–0,09 "
kukuruz	1 "	0,10 "	0,05–0,075 "
jećam	1 "	0,10 "	6 1/2 kraj.
vosak	1 "	2,62 "	1,60 for.
sirovi pamuk	1 "	2,87 "	–,96 "
obrađeni pamuk	1P, K=65 cm	–30 "	–,25 "
strana koža	1 kg	2,37 "	1,44 "
domaća koža	1 "	1,87 "	–,36 "
šećer	1 "	0,60 "	1,28 do 1,92 "
kava	1 "	1,37 "	1,37 "
so	1 "	0,10 "	–,08 "
sapun	1 "	–,82 "	–24 do –32 "
vino	1 litar	–20 "	–26 do –28 "

ČETRNESTA GLAVA

NOVČARSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI

(*Najprije objelodanjeno u "Handelsmuseum" Wien, 21. XI. 1889.*)

Kad je Austro-ugarska vojska izvodeći član XXV. Berlinskog ugovora od 13. Jula 1878. zaposjela pokrajine Bosnu i Hercegovinu, bila je ugodno iznenađena, kad je našla mnogo vrsta austro-ug. novca, koji je u obje provincije bio u opticaju i svugdje rado viđen, a od žena naročito najradije nošen kao ukras u dugim nizovima na vratu (slav. podbradnjak), na prsima ili na glavi.

Kako je došao naš kovani novac do ovako velikog ugleda?

Došao je uslijed njegove dobre kovinske vrijednosti, kao siguran uložak na stranu stavljenih glavnica. Početkom 18. vijeka razvio se živahan trgovački promet među zemljama naše Monarhije i pograničnih dijelova Turske. Karlo VI. bio je onaj koji je za trgovinu svoje Zemlje sa Jugoistokom beskrajno puno učinio, gradio ceste, stvarao luke. Istom od njegove vladavine može se govoriti o pravilnim trgovačkim odnosima sa Turskom. Ne bez razloga naziva narod i sada još u Beogradu sve stare austro-ugarske talire "Karlovac" – "Karlov novac". Nastao je živahan pogranični promet, i pripadnici obaju Monarhija nastanjivali su se u trgovačka mjesta druge države, da odatle unaprijede poslove sa domovinom. Mnogobrojni Austrijanci i Mađari nastaniše se u Zlatnom rogu u Carskom gradu, a naprotiv u Beču stvorila se grupa uglednih "turskih veletrgovaca"; među različitim elementima, od kojih se ista sastavila, igrali su odavna Španjolci iz Sarajeva znatnu ulogu. Oni su se bavili odličnim načinom trgovanjem novcem i prodajom orientalne robe, među koju se uračunavaju i izvrstne bosanske šljive. Kao ekvivalent za to slali su trgovačke proizvode iz Monarhije u Bosnu: vunene i pamučne rupce, druge tekstilne proizvode, fesove, čivije, noževe i novac. Na taj je način nerpekidno novac iz Carske države oticao.

Tako je uslijedio sa jedne strane veliki izvoz našeg novca; sa druge strane bilo je tursko novčarstvo nepouzadno, nutarnja vrijednost turskih kovanica padala je u brzoj izmjeni, tako da je pučanstvo graničnih provincija najradije primalo dobri carski novac, i potonji si je kasnije kad ga je bilo u većim količinama, po sebi opticaj pribavio. Opetovana naređenja Turske vlade i Paša, pretapljanje velikih količina carskog novca nije ništa koristilo, jer se gubitak odmah brzo nadoknadio u pograničnom prometu.

K tome su donijeli još i ratovi Josipa II., kojih se poprište prostiralo i preko Bosne i Hercegovine, znatne količine carskih vrsta novca u Zemlju.

Kada je u tridesetim godinama našeg vijeka učeni Ami Boné proputovao Evropsku Tursku, ustanovio je, da je carsko srebro bio onaj strani novac, koji se najviše u Turskoj pojavljivao. Ovaj se u Bosni i Hercegovini, u katoličkoj Gornjoj Albaniji, nadalje u Srbiji i Vlaškoj primao za punu vrijednost. U donjoj Hercegovini bili su se već onda tako dobro na austrijski novac obikli, da se i u malotrgovini u Krajcere računalo. U izvještaju Sjeveronjemačkog saveznog konzulata u Sarajevu od godine 1869. nalazi se sljedeće mjesto: "Ovisnost zemlje o Austriji dokumentira se i u tome, da je u opticaju nalazeće se platežno sredstvo isključivo austrijski novac! Turski zlatni i srebreni novac spadaju u najveće rijetkosti. Samo bakreni i mali sitni novac promeće se uz austrijski sitni novac."

Isto stanje držalo se do momenta kad su naše čete (Truppen) prekoračile Savu. U Konvenciji među Austro-ugarskom i Turskom od 21. aprila 1879. primljena je doduše kao artikel IV sljedeća odredba: "Postojeći otomanski novac slobodno će kolati u Bosni i Hercegovini." Jedno se ograničenje ipak time normiralo, da se radi sprečavanja prodiranja lošeg novca raznim odredbama bosan. herceg. Zemaljske vlade uskratio primitak manjesadržajnih turskih vrsta novca kod Zemaljskih blagajna.

Moć prometa učinila je svoje; Turski novac putovao je dijelomično natrag u zemlje Visoke Porte, dijelom u skrovišta, gdje je spremljen. Gori među njima bivali su ponovno posrebrivani i pripojeni nakitu koga seljanke nose u višestrukim redovima na prsnom rupcu i na haljetku, nadalje i na kopreni. Ništa manje su sa sobom u domovinu ponijeli c.K. oficiri i činovnici u obliku dugmeta na manžetama ili kao privjesci.

Danas kola u zemlji samo austrijska valuta, ali često pod čudnim nazivima. Pokraj toga ima još nešto starijeg računskog novca, po kom se sada još broji, koji će sigurno tokom vremena iščeznuti.

Zato je više negoli prolazno interesovanje, sadašnje, i povjesnički spomena vrijedno stanje novčarstvo u okupiranim provincijama fiksirati. U sljedećim redovima pokušat će se jedan pregled o efektivnim i imaginarnim računskim jedinicama.

Počnimo sa najvećim kovanim novcem, komadom od četiri dukata. Ovaj veliki i lijepi kovani novac naziva se u Hercegovini "počešnjak", čime se hoće reći, da je jednak polovici "ćese" (turski kese), ili vreća, to je jednaka vrijednost sa 250 turskih piastera. U Hercegovini mijenja se vrijednost napram kursa dukata te sadržava osim četverostrukog iznosa još i jedan dodatak od 2–3 for. austr. vrij. U carskoj kovnici u Beču, u kojoj se ovaj komad skoro samo za Orijent kuje, iznosi dodatak 1.05 for aus. vrj., komu se u međuprodaji, prema konjukturi, manji ili veći iznos priračunaje. U Bosni nije naziv "počešnjak" poznat, tamo naziva ovaj novac muslimansko stanovništvo "sufurin", jedan naziv, koji je očigledno proistekao iz analogije sa engleskim "sovereign" i "medžidijski" prema turskom zlatnom novcu, iako su sovereign i medžidijski znatno manje vrijedni. Kršćani ga nazivaju većinom "veliki dukat" i "dublon" po šanjolskom zlatnom novcu. Mi imamo mnoge slučajeve, da je naziv jednog zlatnog novca na jedan drugi slične vrijednosti prenešen. Komad od četiri dukata vrlo je omiljen u BiH. Domaće žene nose ga u jakom obrubu filigrana, koji je oko ruba novca položen. U Zadru, Splitu, Mostaru i Sarajevu bave se zlatari i srebrnari izradom ovih obruba, koji omogućavaju ženama, da nose komade u lancu oko vrata ili da ih objese u kose.

Pokraj komada od četiri dukata pokazali su se komadi od tri dukata od cara Franje I. (Stjepana) supruga carice Marije Terezije pod imenom "šovrani". I ovaj je naziv proistekao od engleskog sovereign. Ovaj komad vrijedi oko 15 for. aus. vrij.

Napoleondor poznat je ovdje pod nazivom "rilja" (što sigurno od "lire" potiče), dolazi rijetko u trgovini, i uvijek samo kao roba, nikad kao novac. Za vrijeme turske vladavine viđao se češće.

Najčešći zlatni novac je austrougarski dukat. Ovaj je i u prošlom vijeku uživao općeniti opticaj na Balkanskem Poluostrvu; Ami Boué kaže o njemu u njegovom djelu "La Turquie d'Europe" (1840), da je imao u Bosni, viši kurs negoli u svima drugim turskim pokrajinama, jer je među trgovcima bila velika potražnja za njim. Često se pri izmjeni za carske dukate dobivalo više nego vrijede. Isto se i danas događa i često uplivise u Hercegovinu pogled bliještećeg dukata na jednog mučnog prodavaoca više negoli obećanje od šest fiorina (Gulden) u papiru ili srebru. Dukat ima osim svog oficelnog naziva u okupiranim

pokrajinama još imena "cekin" po mletačkom zecchino, sa kojim ima skoro istu vrijednost, i prema njegovo boji "žutica", žuti komad, nadalje "madžar" prema njegovo domovini, a u Limskom području i "samica", jedini komad, čime se htjela karakterizirati suprotnost komadu od četiri dukata; u Beogradu "orao", inače još i "krimic" (Krernuičanin – der Kremnitzer). Dukat služi u velikoj mjeri kao ženski ukras i leži često u višestrukim nizovima na vratu bosanskih ljepotica.

Za Turske vladavine kursirao je u Okupiranim provincijama mnogobrojni manji zlatni novac Otomanskog kova. Vide se još mnogi u nakitu grla kod pravoslavnih žena i u diademu sličnoj svezi na glavi Španjolkinja; u promet dolazi malo komada. Među ovima ima između ostalih "mahmudije" od sultana Mahmuta II., 90 komada piastera u vrijednosti od 10 do 9 i 8,50 for. aust. vrij., od kojih četvrtina "rubbije" po 2–2,50 for. aus. vrij., onda "stari stambuli", stari zlatnici imenom Stambul (iz Konstantinopla) po 4 for. aus. vrij., "novi stambuli" po 3,20 for. aus. vrij., "stari misiri", stari egipatski dukati po 3 for. aus. vrij., "novi misiri" po 2,50 for. aus. vrij., "stari jirmiluci" ili komadi od 20 Piastera po 3–3,20 for. aus. vrij., "novi jirmiluci" po 2,50 – 2,60 for. aus. vrij. i više drugih.

Što se srebrenog novca tiče, koji u BiH cirkuliše, to stoje, po vrijednosti poredani, na prvom mjestu članovi obitelji talira. Općeniti naziv za sve bio je "talir", a u krajevima uzduž Dalmatinske granice i "škuda" od talijanskog "scudo". Bilo ih je najrazličitijih vrsta u zemlji, Kronenthaler iz Belgije, Conventionsthaler iz Bavarske i Saske i više drugih. Jako su prostranjeni bili u prijašnjim vremenima taliri Marije Terezije, koji su sa jedne strane radi čistog sadržaja (Feingehaltes) bili rado uzimani i kao novac a osim toga služili su na isti način kao i komadi od četiri dukata za ženski nakit. I oni bi se obuhvatili filigran–obrubom i tako cijeli pozlatili. Ako bogate žene nose komad od četiri dukata u zlatnom okviru, to siromašnije slijede njihov primjer oponašajući ih pozlaćanim talirima Marije Terezije sa isto takim obrubom. U kasnijim godinama Turske vladavine su taliri Marije Terezije rjeđi, valjda jer ih je manje u Zemlju dolazilo, a da bi se pokrile potrebe za nakit i male prištede. U okupiranim provincijama je zakopavanje ostavljenog novca obljudljeno. Često zakopava više generacija jedna za drugom svoje prištene na udaljena ili skrivena mjesta, da u slučaju nevolje imaju malo blago. Koji put izade ovako od generacije na generaciju naslijedeno blago na viđelo, obično veći stari srebrenjaci. Tako je prije bilo, a tako je još uvijek. Nadalje pružala su se u prijašnjim vremenima još mnoge druge prilike, pri kojima se cirkulacija talira Marije Terezije množila.

Kada je npr. godine 1876. stavio podkralj Egipta Porti na raspolaganje jedan pomoćni korpus za rat protiv Srbije, donijeli su ovi Egipćani puno talira Marije Terezije u Sarajevo. Ovaj talir nazivlje se kratko "Maria Tereza".

Austrijski taliri općenito se nazivaju prema na drugoj strani nalazećem se vrhu u narodnom govoru "Orlaš".

Za turskog vremena dolazili su u Sarajevo i daleko rasprostranjeni Španjolski taliri u velikom broju. Oni su se nazivali po jednom turskom izrazu "direklija" po dvima herkulovim stupovima, za koje su držali da su direci (Balken). Nasuprot u Srbiji su ih nazivali "ledenjak" ili "ledenjača" što znači "komad leda" vjerovatno aluzija (Auspaltung) na plavičasto bijelu boju njihovog dobrog srebra.

Stari konvencionii fiorini (Gulden) nazivali su se "polataliri".

Novi fiorini (gulden) nazivaju se "forint" ili "florin" prema u Austriji udomaćenom prvotnom florentinskom zlatnom guldenu (goldgulden) "Fiorentino" ili Fiorins".

Papirnati fiorin naziva se "banka", očito skraćeno Banknota.

Srebreni fiorini mnogo se u BiH. tale i upotrebljavaju za srebrene radove. Kako se saznaće ova sudsina pogoda naročito mađarski srebreni forint, koga se srebro navodno lakše obrađuje. Sarajevske kujundžije (Silberschmiede) uobražavaju da je mađarski srebreni forint za topljenje dva do tri krajcera više vrijedan od austrijskog (još rađe prerađuju srebreni rubalj).

I tako stižemo na sitniji srebreni novac. Na prvom je mjestu koven-ciona – dvadesetka (Conventions = Zwanziger). Ona se naziva u okup. provin. "cvancika", ali obično "pleta" po pletenom vijencu od lоворovog i hrastovog lišća koji obično glavu gospodara novca opkoljuje, a vrijedi u Bosni 32, a u Hercegovini 34 krajcera aus. vrij. Cvancika je odavno ovdje rasprostranjena, te se obično često viđa u seoskim kotarevima. Za vrijeme Ami Boué-a vrijedila je u Bosni 3 1/2 piastera, dok su je u drugim dijelovima Turske uzimali samo za 3 piastera. I podrazdjeli plete bili su, polovica se naziva "pola pleta" a to je konvencionii-deset-krajcara komad, a konvencionalni-pet-krajcara-komad nazivaju "frtalj-pleta" ili po turskome piasteru sa kojim ima približno istu vrijednost "groš". Svijet sa sela vrlo je naklonjen svom starom novcu i voli da isplate vrši novim novcem a da konvencionii sitni novac za se zadrži.

Jedan računski novac, koji se često upotrebljava, je "vižlinj". Isti se računa u Bosni 12 a u Hercegovini 15 krajcara. Prije je bilo kako je poznato u Turskoj osim srebrenog novca i takvog od Billon-a tkzv.

Mettalliques. Među potonje ubraja se 60–para komad, koji je u prenešenom iz dubrovačkog i u Turskoj obljenog, srebrenog novca “vislingo” dobio ime “vižlinj”. Suvišno je, primijetiti, da se u dubrovačkom “vislingo” krije njemački “Weissling”, kako je u Njemačkoj državi bilo puno vrsta novca imenima “Weispfennig”, “Albus” itd.

Pola vižlina zove se “zolota” i to je također idealan novac. Za turske vladavine bilo je prvih zolata, koje su 30 para vrijedile i najprije su bile od dobrog zlata, a kasnije od srebra. Ovi su dobili naziv zolota od u 16. i 17. vijeku u Turskoj omiljenih poljskih zlatnih guldena (zloty) i bijahu početkom u velikom ugledu. Njihova je vrijednost neprestano opadala i naposljetku postala je zolata jedan Billon – komad sa vrijednosti od 6–7 kr. Današnja računska jedinica ovog naziva vrijedi u Bosni 6, u Hercegovini 7 1/2 kr.

Sadanji aus. ug. komad od 10 kr. (aus. vrij.) naziva se u cijeloj zemlji “sekser”. U Hercegovini nazivaju ga još “bjela para”, “groš” i “banovac”.

Što se tiče imena groš, to je uzeto od turskog piastera (turski “groš”) i ima približno istu vrijednost kao zadnji, koji prema cirkularnom naređenju bos. herceg. zemalj. vlade od 15. marta 1880. br. 37 F, u okupiranim provincijama vrijedi 87 kr. aus. vrij. Turski naziv groš (zapravo gruš) dolazi od talijanskog “grosso”, što su Nijemci u “Dickpfennig” preveli, i ima tako zajedničko porijeklo sa njemačkom riječi “Groschen”.

Što se tiče imena “banovac” to isto općenito potiče od Bana Jelačića. U ono vrijeme, kada je onaj nekoć tako visokocijenjeni austrijski komad od šest krajcera u život stupio, stajao je Grof Jelačić na vrhu uprave Hrvatske i Slavonije. Jelačić je više puta zahvatao u sudbinu srpsko-hrvatskog naroda i opetovno imao pogranične zapletaje sa vlastodršcima Bosne, među ostalim 1845. kao pukovnik 1. banatskog puka br. 10, kada je krenuvši iz Gline ratovao protiv begova od Podvizda, Velike Kladuše i Male Kladuše (bos. herceg. Kotar Cazin). Njegov junaštva bila su i u susjednoj zemlji Bosni poznata. U njegovo doba kovani komadi od šest krajcera, dobili su naziv “banovci” (Plural od “banovac”), jer su dolazili iz Zemalja sa kojima je veliki Ban upravljao i postigli su veliki opticaj u zemlji. Sada se ne vidi niti jedan u prometu, već samo kao ukras grla i prsi kršćanskih seljanka. Međutim je ime ostalo.

“Groš” i “banovac” imaju tu osobinu, da se u Bosni računa 8 a u Hercegovini 10 kr. Usljed toga se banovac u potonjoj zemlji identificira sa novim komadom od deset krajcera i tu je efektivni novac, dok u Bosni vrijedi samo kao računski novac.

Austro-ugarski komad od četiti krajcera zovu u Bosni obično "veliki krajcar"; u Hercegovini se isključivo upotrebljuju nazivi "pagatum" ili "patakum". Neosporno proističu ove zadnje, čudno zvučeće označke iz talijanskog korijena i povraćaju nas na ime "pataccone", koje nosi komad od četiri krajcera na cijeloj našoj obali. O porijeklu ove riječi nije se posve na čistu, ali nije isključeno da označava zdepnost, nezgrapan kovani novac.

Manju vrijednost od pagatuma ima računski novac "mariaš", koji se u Bosni računa po 2 a u Hercegovini po 2 1/2 krajcara aus. vrij. Naziv, mariaš zapravo je mađarski i dolazi od mađarskog konvencionog komada od deset krajcera, koji su se u zemljama Stjepanove krune tako nazivali radi na obratnoj strani (poleđini) prikazane slike Majke Božje. Ovaj naziv bio je oko godine 1800. kad su komadi od deset para vrijedili kolik i mađarski mariaš, prenio se u pograničnom prometu na turski novac i pade u Otomanskoj državi uslijed novčanog pogoršanja u vrijednosti od današnjih 17 kr. aus. vrij. na 2 kr; samo je u Hercegovini vrijedio 2 1/2 kr. aus. vrij. Kad je onda Metallique = novac stavljen izvan tečaja, nije više bilo u Okupiranim provincijama marijaša kao efektivnog novca, već samo kao računska jedinica.

Najobičniji bakreni novac reprezentira u Okupiranim zemljama krajcer. Kako je poznato ovo je njemačko ime i dolazi od križa, koji su prvi tirolski Krentzer-i nosili na poleđini. Od tada je u svim jugoistočnim zemljama Europe postao poznat i naziva se među ostalim u obe provincije "krajcar". Službeno se krajcar označava "novčić", što je deminutiv riječi "novac". U Hercegovini je naprotiv naziv "šolad" ili "šoldo" običajan a dolazi od talijanskog (soldo). U Zemlji su već 1840. bili toliko poznati, da se u malotrgovini sa njima računalo (Ami Boué). Dakako, da su ondašnji novčići bili konvencionalni krajcari, kojih je vrijednost prema današnjoj kovničkoj stopi 1,7 kr.

Koji put nailazi se u BiH i na komade od pola krajcara, koji se pravilno nazivaju "pol krajcar", pol novčić i pol šolad.

Najniža računska jedinica je "para", koja je uzeta iz turskog novčanog sistema. Ovaj se naziv u Okupiranim provincijama često upotrebljava, tako se izražava gotov novac za "gotove pare". Kratka roba računa se često u umanjenim parama. I ovaj je pojam u raznim dijelovima Zemlje različit: u Bosni ide 5 para za 1 krajcer aus. vrij., u Hercegovini samo 4.

Vrlo upadna je pojava da prilično mnoge vrste novca i računskih jedinica imaju različitu vrijednost u B.iH. Ovo se objašnjava lošim stanjem prijašnjeg turskog novčarstva. Turska finansijska uprava nije znala vrste novca u državi na zakonskoj visini uzdržati, turski je novac

neprestano padao i razne emisije su se lokalizirale u pojedinim predjelima. Pošto je ovaj po vrijednosti tako različit novac nosio razne nazive, došlo se do stanja, da je npr. za vremena Ami Boué-a u Crnoj Gori bio piaster računski novac sa vrijednosti od 2 konvencionalne cvancike, a u Bosni naprotiv kao efektivni novac 2/7 konvencione cvancike vrijedio. Ove su odnose podupirali Namjesnici svojevoljom i pohlepom za dobiti, koji su iz interesa emisije protežirali i ugušivali. Tako se moglo događati, da su u Hercegovini, koja je uvijek imala neku samostalnost suprotno Bosni i dulje vremena svoje Namjesništvo sačinjavala, nastale čudne kursovne prilike.

Prije Okupacije cirkuliralo je u Zemlji puno ruskog novca; onda je bio i novac latinske i engleske vrijednosti češći; od tada je ovaj novac posve iz prometa isčezao.

*Pogled sa prostora hotela Neretve prema desnoj obali.
Snimljeno prije izgradnje hotela Bristola, tj. oko 1900. godine.*

PETNESTA GLAVA

BLAGOSTANJE

Hercegovina nije bogata Zemlja. Mostar sa svoja oba polja, Bijelo polje i Mostarsko polje, i svojim vinogradima je jedna oaza u golom kršu. Dakle od poljoprivrede stanovništvo nije moglo imati novčane zarade u većoj mjeri. Prije u nekim granama cvatuća industrija pala je na jedan skromni nivo. Jedino je ostala trgovina kao značajno vrelo prihoda. Trgovačka bilanca Zemlje i Grada ostala je stalno pasivna, ipak je okupacijom cijeli promet pokrenut. Velika Vojna posada, mnogobrojno civilno stanovništvo, građevna poduzeća i njihovi pripadnici donose znatne novčane sume u opticaj, koje većinom domaćem stanovništvu ili doseljenim trgovcima i obrtnicima dobro dolaze. Sa svojstvenom štedljivošću stanovništva svaki se krajcer stavlja na stranu i u sigurno skrovište spremna. Pri tome igra stara čarapa tradicionalnu ulogu. Svaki se izdatak pa i najmanji brižljivo promisli i pripravi (pripremi); životne se potrebe, ako se prehrana na vlastiti trošak vrši, sa doista špartanskom čednosti i veselim odricanjem na najnižu mjeru ograničava. Naprotiv Hercegovac ne poznaće štedljivosti kad se radi o nakitu njegove žene, i preuzimlje znatne izdatke na sebe, da joj prsluk da ukrasiti teškim zlatnim vezivom ili da joj jednu ogrlicu, jedan Diadem od sto i više zlatnika objesi. Pa i djevojke posluge nose često zlatnike u više nizova oko vrata. Pa i turski muški svijet ne prezire bogato oblačenje. Od istih ljudi, koji u elegantnim neboplavim ogrtačima i teškom svilom izvezenim ahmedijama (turban i pas, Turban- und Görteltüchern) hodaju, doznaće bliži, da ovi sa ženom i dvoje djece sa godišnjim računom izdatka od 100 for. izlaze na kraj. Svakako pritom ne dolaze u obzir u baščama odgajano voće, nadalje od kmetova dostavljene jednostavnije životne namirnice, kao mlijeko, jaja, dijelom meso itd.

Okolnost, koja svakako nije odjednom već tokom godina pokazala

trajno i blagotvorno djelovanje je nagla promjena u administrativnim promjenama u Zemlji. Za turske vladavine davala je Hercegovina znatan poreski prihod: u samoj god. 1871. 2,635 000 piastera, to je 250 000 for. aus. vrij. Višak prihoda (6,560 000 piastera) nad izdacima (4,024 000 piastera). Ovi višci su najmanje upotrebljavani za amelioraciju zemlje, izvođenje gradnja, najveći je dio putovao u Carigrad i tako oduzet zemlji, koja i onako nije bila dovoljno izdašna, da ovakav gubitak preboli. Sada se ovi viškovi Okupiranih provincija u samoj Zemlji upotrebljavaju za opće korisne svrhe i javne građevine i dolaze opet indirektno u korist zemlji.

Delegacija iz Bosne i Hercegovine, prilikom posjeta Beču i caru Franji Josipu 1909. godine. Peti s desna, u kaftanu s odlikovanjem jest gradonačelnik Mujaga Komadina.

III. Otsjek

Vlasti i istaknute ličnosti

*Mujaga Komadina,
gradonačelnik Mostara od 1910. do 1919. godine.*

PRVA GLAVA

CIVILNE VLASTI

a. U tursko doba

Hercegovina je sačinjavala od godine 1479. jedan Sandžak, koji je bio potčinjen valiji od Bosne. Ovo je stanje trajalo do god. 1830. u kojoj je postala samostalan Vilajet. Tako je ostala do 1864. onda je opet potpala kao Sandžak pod Vilajet Bosnu, godine 1876. opet se Sandžak Hersek od Vilajeta rastavio i istom u godini okupacije sa Bosnom ujedinio.

Glavni grad bio je u 15. vijeku Foča, u 16. vijeku Mostar, u 17. u Taslidži (Plevlju) i istom je kasnije u Mostar definitivno premješten.

Na čelu Sandžaka stajao je jedan mutesarif u rangu divizijskog generala. Francuski pisci uspoređuju njegov položaj sa onim francuskog prefekta. Hercegovina je bila u 11 kotareva (kaza) podijeljena: Mostar, Gacko, Bilek, Nevesinje, Ljubinje, Trebinje, Počitelj, Ljubuški, Konjic, Stolac, Foča. Na čelu kotareva stajali su Kaimakani. U vrijeme Hadži Halfe pripadali su ovamo i Imotski, Makarska, Lošinj, Brač i Hercegnovi.

Mutesarifu je bilo dodjeljeno upravno vijeće od 11 osoba. Prvredsjednik je bio sam mutesarif. Ostali članovi bili su kadija, muftija, pravoslavni metropolit, katolički biskup, poreski inspektor, direktor kancelarije, upravitelj vakufa i trojica od prvaka (Notabeln).

Nadalje je postojao za Hercegovinu jedan civilni i kazneni sud koji je imao dva predsjednika i imao po jedno odjelenje za civilne i kaznene predmete. Na civilnom uredovalo je pet potčinjenih činovnika, na kaznenom odjelenju dva činovnika i tri volontera.

Trgovački sud sastojao se od jednog predsjednika, dva prisjednika i četiri potčinjena činovnika. God. 1871. bio je po Mutesarifu Abdulnafi Effendi privremeno ukinut, te su njegove agende za to vrijeme bile povjerene civilnom i kaznenom суду. Nasljednik naprednavedenog, Hassan Bey, uspostavio je opet Trgovački sud. Ovaj je sud naročito od

stranaca tražen, koji na taj način izbjegavaju pravosuđu kadija (duhovnih sudija), koji bi se umiješavali i u civilne i trgovačke stvari.

Uprava kancelarije sa dva činovnika i devet volontera i kopista je prikladno u akte stavljenim rubnim primjedbama vlasti i sudova izrađivala rješenja.

Porezni ured za sandžak Mostar imao je četiri činovnika i osam praktikanata, Desetinski ured 3 i 2, Zemljšni ured isto tri činovnika. Na čelu policijske direkcije bio je šef žandarmerije, koji je kao prisjednike imao nekoliko žandarmerijskih oficira. 1872. je Policijska direkcija kreirana; ona je donosila odluke o policijskim prestupcima. U Mostaru su bile 1871. dvije hapsane sa 200 hapšenika; ove nije opskrbljavala država već njihova rodbina.

Za školstvo Sandžaka bila je uspostavljena jedna komisija za školstvo, koja se sastojala od 1 potpredsjednika, 6 članova, 1 kanceliste i 1 upravnika blagajne. Ova je u god. 1875. imala kapital u iznosu od 244 754 piastera 21 para.

Brzjavni i poštanski ured imao je 2 činovnika, jedan od tih za stranu korespondenciju.

Napokon bila je u Mostaru i Carinarnica, koja je sa ostalih 15 Carinarnica u Hercegovini zajedno godišnje izbacivala oko 3 miliona piastera.

To su bile u Mostaru nalazeće se vlasti za Okrug (sandžak) Hercegovinu; što se specijalno tiče za kotar (kaza) Mostar određenih vlasti, ove se dijele na sljedeći način: Uprava kotara potčinjena je kaimakamu; on je utjeravao porez, provodio novačenje regruta, nadzirao ceste, cijelu civilnu administraciju kotara. On je bio i predsjedavajući Upravnog vijeća za Kotar, u kome su kadija, muftija i zastupnici vjera zasijedali.

Civilni sud za kotar Mostar imao je kadiju za pretsjedavajućeg, a kao članove muftiju i četiri prvaka (Notabeln) iz raznih vjera. Ovaj je bio u civilnim razmircama kompetentan i provodio je u slučajevima zločina prethodne izvide. Onda je predmet upućivan Sudskom dvoru za kotar Mostar, priziv je odatle slat sudovima u Sarajevu.

Kaimakam je imao na dispoziciji jednog žandarm. oficira sa više ljudi, za izvršavanje svjetske moći; pomoću nekoliko pisara obavljao je korespondenciju; preko ovog imao je financijske poslove, poreske procjene i vlasničke stvari da vodi.

Upravno vijeće biralo se prema Tit. V. kap. II, Art. 67 u godini 1868. izdatog Organizacionog statuta za Vilajete određenim načinom, pri

čemu je Vlada imala veliki upliv. Kotar je naime podijeljen u nahije, kojom, već prema važnosti, upravljaju činovnici ili izabrani narodni zastupnici – mudiri. Ovi obavljaju korespondenciju sa kaimakamom, provode ubiranje poreza, izvođenje javnih radova, istraživanje kažnjivih osoba itd.

Predstojnicima nahija opet, podređeni su pretstojnici općina, Džematbaši, predstojnici četvrti, Muhtari i mjesne starještine ili knezovi. Pretstojnike općina, četvrti i mjesta biralo je stanovništvo. Na temelju njihovog izglasavanja onoga prvaka birala je Vlada upravne i sudske vijećnike. U kotarevima vršio je kaimakam razna prava mutesarifa.

Ova organizacija pružala je kršćanima priličnu zaštitu i prilično je dobro funkcionisala.

U Hercegovini brojalo se oko 300 činovnika, u Mostaru oko 30; od tih je dobivao mutesarif 180 000 piastera godišnje plaće, kadija 50.000, direktor financija 35 000, direktor kancelarije 25 000, upravni i sudski vijećnici po 6 000, kaimakam 20 000, potčinjeni činovnici 12 500 piastera (Subalternbeamten, niži činovnici).

1875. bila su u Hercegovini 479 žandara, koji su bili podređeni pukovniku u Carigradu. U kotaru Mostar služila su 144 žandara, 102 pješaka, 42 konjanika.

Pješačka žandarmerija: 80 ljudi, 10 podoficira, 10 poručnika, 1 inšpektor, 1 kapetan.

Jahaći žandari: 23 čovjeka, 6 podoficira, 6 poručnika, 2 inšpektora i 1 pomoćnik (podinspektor), 2 kapetana, 1 računski oficir, 1 major.

b. Poslije okupacije

Otkada je Bosna i Hercegovina prešla u upravu Austro-ugar. Monarhije, sačinjava najveći dio Hercegovine jedno od šest okružja, u koje su Okupirane provincije sada podijeljene. Kotar Foča otcijepljen je od starog turskog Sandžaka Hersek, tako isto i ona Crnoj Gori ustupljena područja od Nikšića itd.

Ovako sačinjeni okrug Mostar ima 10 kotareva, gradski kotar Mostar, seoski kotar Mostar, Bileća, Gacko, Konjic, Ljubinje, Ljubiški, Nevesinje, Stolac, Trebinje. U Počitelju je bio još nekoliko godina iza 1878. kotarski ured, zatim je napušten.

Neposredno nakon Okupacije bila je Vojnička uprava, pa je onda preoblikovana na civilni način. Sada je Mostar sjedište Okružnog pretstojnika, koga narod, kao nasljednika položaja pretstojnika sandžaka, naziva još uvijek "mutesarif paša". Ovome su dodijeljena 2 konceptualna

činovnika, 1 tumač i 2 kancelarijska činovnika; građevno odjeljenje Okružne oblasti obuhvaća 1 okružnog inženjera i 6 građevinskih činovnika, nadalje je u Okružnoj oblasti uredovao po jedan nadšumar, poreski inspektor i adjukt, okružni ljekar i okružni živinar.

Kotarski ured za gradski kotar Mostar vodi kotarski pretstojnik koji raspolaze sa 1 policijskim komesarom, jednim vojničkim pomoćnikom i 2 kancelarijska činovnika.

Kotarski ured za seoski kotar Mostar ima također 1 predstojnika na čelu, nadalje 3 konceptualna i 2 kancel. činovnika. Kod sudskega odjeljenja kotarskog ureda, koje vodi jedan sudski tajnik, imaju 3 adjukta i 2 kancel. činovnika.

Što se Okružnog suda tiče, ovaj stoji pod upravom okružnog sudije. Ovome su dodati 2 sudska savjetnika, 7 koncep. i 3 kancl. činovnika, i k tome 1 tamničar.

U finansijskom inspektoratu radi 1 financij. inspektor i 2 konceptualna činovnika, u Duhanskoj tvornici 1 direktor sa 6 činovnika.

Napokon je Mostar sjedište VI. Krila Bos.herceg. žendarmerijskog korpusa, kod koga se nalaze i 1 zapovjednik krila, 1 računovođa i 1 zapovjednik voda.

Bivši konzularni uredi u Mostaru napušteni su poslije okupacije: to su bili austro-ug. konzulat, koji je imao 1 vicekonzula, 1 tumača i 1 kancelarijskog činovnika i 2 kavasa, posjedovao je potpunu sudske vlast i bio je podređen generalnom konzulatu u Sarajevu. Francuski vicekonzulat i Engleska konzularna agencija bili su podređeni odnosnim konzulatima u Sarajevu, ali Ruski vicekonzulat izravno poslanstvu u Carigradu.

DRUGA GLAVA

VOJNE VLASTI

a. U tursko doba

Trupe Hercegovine sačinjavale su 1 brigadu pod komandom Divizije u Sarajevu koja je opet spadala Armijском korpusу u Manastiru. Brigadni general sjedio je u Mostaru i imao je svoje ratno vijeće koje je odlučivalo o kretanju trupa, vojnim dobavama, naoružanju i upravljalо vojnim blagajnama. (Kod ovog dolaze uglavnom u obzir izdaci za plaće, nabavke, uzajmljivanje konja, premještanje odjeljenja trupa). Svaki bataljon imao je svoju podblagajnu. Računarskih oficira nije bilo, komandanti kompanija svršavali su i računske poslove svoje kompanije. Vojnik je dobivao dnevno 200 drama (630 gr) kruha, u podne meso, uvečer pilav od riže.

U Mostaru su bile 2 kasarne, 5 magazina za barut, 1 depo za oružje, 1 magazin za monture, 1 vojna bolnica i 1 vojna apoteka. U potonjoj je nađeno 1878. mnogo lijekova, sa napisima u njem., franc., engl., i poljskom jeziku, kako su ih vojni ljekari koji potječu iz tih zemalja imali za svoju vlastitu uporabu etiketirane. Nasljednici nisu mogli napisati i nabavljahu nove medikamente. Tako su se ovi nagomilali bez koristi.

Godine 1875. garnizonirali su u Mostaru: 2. Bataljon II. bos. Infanterijske regimete, 1. Pionir kompanija, po jedno odjeljenje II. Artiljerijske regimete i od III. Redifregimente (Domobrani), 2. Bataljon žandarmerijske regimete (sastojeći se od 128 jahača i 358 pješaka), ukupno 1200 ljudi i 42 topa. Infanterija je imala Snider-puške sa vučenim cijevima. Zalihe su bile vrlo znatne.

b. Od okupacije

Sada se nalaze slijedeće vojne vlasti u Mostaru. Komanda divizije 18. Infanterijske trupe, 1. Brdske brigade komanda, Mjesna komanda,

Nadopunska kotarska komanda br. 4 bos. hercegovačkih pješačkih trupa, Génijé direkcija, Komanda artiljerijskog inspiciranja, posadni sud. Nadalje slijedeća odjeljenja trupa: Pješadijska regimenta br. 99; 4. Bataljon pješad. regimente br. 66; 4 bos. herceg. pješad. bataljon, 1 vod 4. Eskadrone 10. Husarske regimente, Brdska baterija br. 1/2 R, Brdska baterija 1/9 R, Brdska baterija br. 1/14 R, Kompanija Tvrđavne artilerije br. 3/2, Tren eskadron br. 18/1, Brdski Tren eskadron br. 16/3, Sanitetsko odjeljenje br. 26. Napokon slijedeće ustanove: artiljerijsko spremište, odjeljenje trenskog spremišta, posadna bolnica br. 26 sa apotekom, Vojni opskrbni magazin, skladište mondure, Kuća transporta trupa, posadni zatvor, stanica golubova listonoša, Vojna pošta br. 13, Vojnička brzozjavna glavna stanica, Vojna brzozjavna građevinska sekcija, Vojna podružna blagajna.

*Južni logor u Mostaru – garnizonska bolnica.
Snimio oko 1885. godine fotograf Franz Laforest.*

TREĆA GLAVA

OPĆINA

Grad Mostar pod turskom vladavinom svakako nije bio Municipium (znači i slobodni grad) kao Trebinje, a imao je ipak neku samoupravu, pri čemu je nadzor javnih lokala i cesta, tržna policija i poslovi u konačenja pripadao jednom Gradskom vijeću, koje se sastojalo od 9 stanovnika, među ovim Upravnikom sirotinjske bolnice, okružnog liječnika i okružnog apotekara; K' tomu tajnik Gradskog vijeća i tajnik sirotinjske bolnice sa po jednim zastupnikom triju vladajućih vjeroispovijesti.

Pa i sada postoji još slična organizacija. Odgovarajući brojčanom omjeru uzet je gradonačelnik iz redova Muhamedanaca, prvi podgradon, jedan Pravoslavac, drugi Katolik. Uz ove ima još 8 općinskih vijećnika. Prema u proljeću 1891. očekivanom osnivanju Gradskog magistrata u Mostaru biti će ih 17. Sjednicama prisustvuje uvijek 1 vladin zastupnik. Sekretar Općine je jedan moderno školovan Austrijanac.

Uprava Općine je odlična, svake se godine postižu znatni viškovi i u općekorisne gradnje troše. Na primjer, novu je bolnicu Općina podigla, pa tako i hotel koji se ostvaruje kod novog mosta pothvat je Općine.

*Hotel Neretva prije adaptacije.
Snimio Miroslav Loose 24. 5. 1925. g.*

ČETVRTA GLAVA

DRUŠTVA

U Mostaru ih ima 4, ako ne uračunamo Oficirski i Činovnički Kazino:

1. Dobrovoljno vatrogastvo, utemeljeno 1885; ima 25 članova utemeljača, 50 podupirajućih i 30 izvršujućih članova. Raspolaže sa 2 velike štrcaljke, 1 pomicne ljestve, 1 velika i 1 mala kola sa rekvizitama itd. Oprema istog odgovara onoj u inozemstvu. Društvo je uzelo pod najam vlastito vježbalište sa remizama i uživa radi svojih neustrašivih zahvata pri požarnoj opasnosti i u ustrajnosti pri savlađivanju ovog podmuklog elementa nepodijeljeno priznanje.

2. Mostarski biciklistički klub utemeljen 1887. ima 11 članova i 20 kola.

3. Katoličko pjevačko društvo (narodno pjevačko društvo) sa 6 počasnih članova, 29 izvršujućih, 30 potpomažućih i 55 vanjskih članova.

4. Pravoslavno pjevačko društvo "Gusle" (srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo "Gusle") sa 2 počasna člana, 46 utemeljujućih (prinosi po 50 for), 18 izvršujućih i 45 podupirajućih članova.

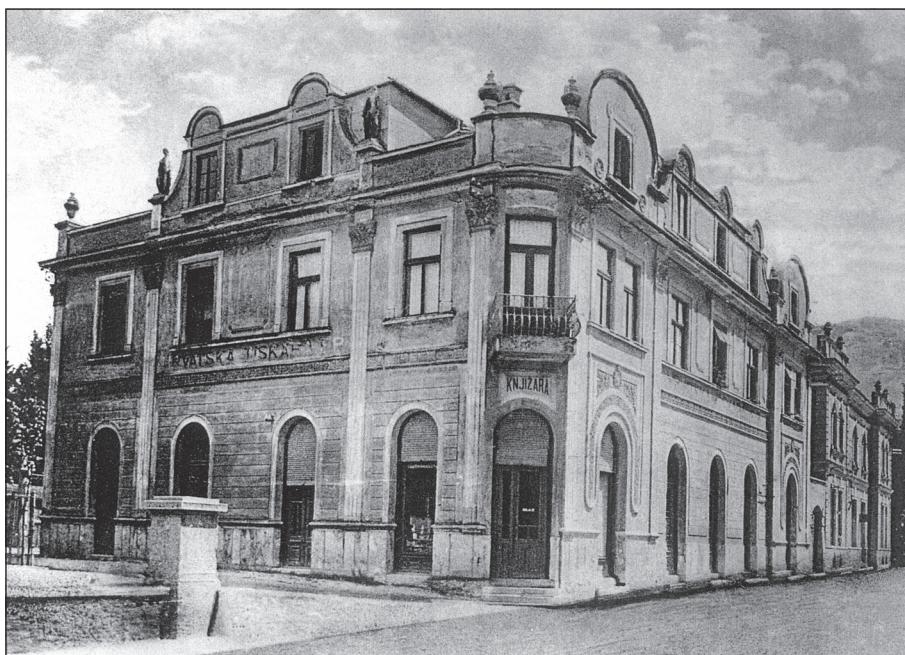
Mostarski biciklist, snimljeno oko 1900. godine.

PETA GLAVA

ŠTAMPA

Novinarstvo je u Mostaru zastupano novinom "Glas Hercegovca", koja od 1883. izlazi, a tiska se u Katoličkoj tiskari osnovanoj 1872. po Franjevcu Don Frani Milićeviću. "Glas Hercegovca" služi se zemaljskim jezikom, a tiska latinskim slovima. Do 1870. izlazio je sedmično, a u buduće će izlaziti srijedom i subotom.

Tiskara Don Frane Milićevića izrađuje školske knjige i druge tiskanice.

*Hrvatska tiskara i knjižara kod crkve sv. Petra i Pavla
(porušena u ratu 1992.–1995. godine).*

ŠESTA GLAVA

ISTAKNUTE LIČNOSTI

U doba srednjega vijeka cvalo je, kako je poznato, feudalstvo (kletveništvo) u cijeloj Europi. Bilo bi prema tome upadno kad i Hercegovina u to doba ne bi imala svoje vazalne gospodare (kletvenike, sizerene); i doista po predaji spominju se imena Grofova od Blagaja i druga plemićka plemena; npr. kuća Rupčića, Komlinovića, Radivojevića i Bogavića iz zemlje Hum. Ovi su pripadali jedno vrijeme isključivo patarenskoj vjeri.

Kad je onda u 15. vijeku Hercegovina postala jedna provincija Osmanlijske države uselile su mnogobrojne muslimanske obitelji iz Rumelije, Anatolije, Sirije i ostalih dijelova islamskog svijeta. Čak Indija i Afrika poslaše ovamo svoje ogranke. Domaća su plemena djelomično uništena, djelomično asimilirana, pošto su prešla na Muhamedovu vjeru i srodila se sa novodoseljenim turskim porodicama. Iz ovih veza postao je lijepi jugoslavensko-orientalni mješani tip, koga hercegovački Muhamedanci i Muhamedanke imaju.

Pošto su osmanlijski sultani najveći dio osvojene zemlje zaplijenili i kao ratna darovanja dalje izdavali, postala je u obiteljima, koje su veliko leno dobine, titula stožernog časnika "Beg", a onim koje su manje leno dobine, istovremeno sa lenom, sa rangom kapetana skopčana titula "Aga" nasljedna. One turske kuće, koje su svojevremeno od sultana veća ratna lena dobine, dakle i veće bogatstva posjedovale, nose i sada još titulu "Beg", dok manje sa lenom darovane, dakle i prije manje imućnije, i sada se još "Age" nazivaju. Titula aga postala je sada atribut svakog zemljoposjednika.

Među najstarije mostarske turske domove spadaju Dizdar, Lakišić, koji potječe iz Male Azije i nasljedno ključ mostarskog dolinskog zatvora čuvaju, nadalje obitelji Kotlo, Oručević, Alajbegović, Kajtaz, Hadžiseli-mović, Muslihbegović, Gjozlić, Hamzić, Kapetanović i mnoge druge.

Većina ovih osnovali su u Mostaru jednu džamiju, u kojoj se pripadnici porodice mole i bogoslužbene obrede vrše. Od obitelji Kajtaz je jedan član pod imenom Mostarli Salih Paša u god. 1045. (ca. 1620.) postao namjesnikom Bosne. Kako se u Mostaru danas još priča, u ratu protiv Mađarske Hercegovine nije bila pozvana pod oružje. Radi toga uvrijedeni, sastaviše Muslimani jedan kor dobrovoljaca od navodno 12 000 ljudi pod zapovjedništvom Fazli Buljubaše. Ova vojska krenu u Mađarsku u rat i izvrši pod zidovima Sigeta velika junačka djela. Mladi Salih Kajtaz, sestrić komandanta, osvoji zastavu i dobi zato počasni naziv "Bajraktar", nosioc zastave. Nakon toga bio je namjesnik Bosne. Drugi članovi obitelji zauzimali su časti mutesarifa i druge. Porodica Kapetanović, koja je sa onom imenom Vučjaković identična porijeklom je od jedne stare bosanske plemičke obitelji, koja je prešla na Islam. Njezini članovi pišu i sada još specifično bosanskom vrstom cirilice.

Novijega su datuma obitelji Ugljen, Karabeg, Džabić, Kurt i Hadžiomerović; ipak spadaju među najuglednije u Mostaru. Rod Ugljena stanuje već oko 150 godina u Mostaru; prvotno su bili nastanjeni u Castelnuovo-m u Južnoj Dalmaciji, kasnije u Trebinju. U njih postoji jedna laskava priča, da se jedan pripadnik obitelji u stara doba zadržavao u Aziji ili u ratnoj službi ili kao hodočasnik. Tamo se oženi sa Arapkom i dovede je kući. Kad je dobio sina govoraše rodbina: "on je crn kao ugljen" i navodno odatle potiče ime obitelji. – Porodice Karabeg i Džabić dali su Mostaru, veliki broj muftija (muhamedanski svećenici sa približno biskupskim činom). Što se tiče porijekla potonje imaju dvije verzije. Po jednoj poticali bi Džabići od jednog patarena Džabo koji je prešao na Islam; po drugoj vjerovatnijoj potječe od položaja jednog džabi (inkasant) pri Karadžozbegovoj džamiji.

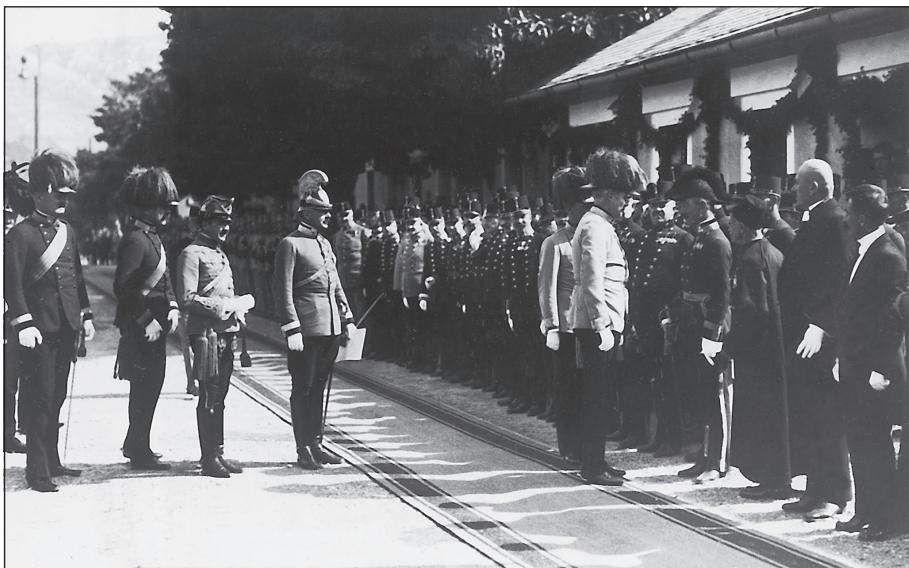
Posve novog porijekla je znatno imanje Mujage Komadine, koji je bio dobavljač c. K. vojske u godini 1878. i ono Muharem Age Ramića najbogatijeg kožarskog majstora u Mostaru.

Kada su Osmanlije zemljivoj posjed u Hercegovini sebi prisvajali, ostao je u kršćanskim rukama jedan vrlo mali dio. Među najbogatije pravoslavne porodice ubrajala se ona Spahije Miloradovića, koja je osnovala manastir u Žitomisliću i darovima ga bogato nadarila. On je sam skoro zatim oputovao u Rusiju, tako da je porodica iz zemlje iščezla. Tokom vremena došle su nekoje pravoslavne obitelji u Mostaru trgovinom i špedicijom do znatnog imanja, tako Okulić vojnim nabavljanjima u ratu Porte protiv Crne gore u godini 1861. K' ovima spadaju pravoslavne kuće Šantić, Zec, Šola, Kuić, Jelačić, Bjelobrk. Obitelj Bjelobrk je hercegovački ustank tokom godina 1875. do 1878. posve iz

vlastitih sretstava izdržavala i navodno je za ovu svrhu ništa manje od 30 000 dukata žrtvovala, tako da se njen zemljišni posjed znatno smanjio. Mostarska obitelj Ristić etablirala se u Trstu i špediterstvom u velikom stilu dospjela do vrlo značajnog imanja.

Što se domaćih katolika tiče, iz njihove sredine nije još do danas ugledna obitelj proistekla; ipak kuća Zelenika vrijedi među njima kao najbogatija. Dok se među doseljenim i u Mostaru nastanjenim pripadnicima Monarhije nalaze razne obitelji kojih socijalni položaj zauzima mesta prvih građana grada. Ovdje se ima spomenuti: de Curinaldi (iz Dalmacije), Rizzo (iz Carigrada), Stanger, Thonhauser (iz Sznt. Endra kod Pešte), Pacher itd. Mnoge dalmatinske zanatljijske i gostoničarske obitelji napreduju i bitće jednoć u sastavu najuglednijih mostarskih stanovnika.

Jevrejskoj vjeri spada španjolska špeditorska obitelj Merkadić, koja ima u Splitu, Sarajevu i Brodu podružnice.

Doček prestolonasljednika Franza Ferdinanda na željezničkoj stanici u Mostaru, 25. VI. 1914. godine.

U kaftanu gradonačelnik Mujaga Komadina.

Legendarni ustanički vođa Baja Božić sa obitelji.
Prvi lijevo Tadija Božić, kasnije Don Tade, župnik u Bijelom polju.
Snimljeno 1894. g.

IV. Otsjek

Saobraćaj

Željeznički i cestovni put od Mostara prema Konjicu

PRVA GLAVA

ZEMALJSKE CESTE

Cestovne pruge jedne zemlje imaju da obavljaju sličnu službu kao žile ljudskog tijela: kako god potonje sa srcem komuniciraju i od njega pobude i tjelesnu toplinu u udove dovode, tako ceste posreduju izmjenu misaonih i materialnih proizvoda iz najrazličitijih dijelova jedne zemlje. Seljak donosi na njima poljske plodove natrag, trgovac vodi po njima svoju robu od mjesta do mjesta, vojske prevaljuju na njima velike daljine u kratkom vremenu, bez smetnja neravnog tla. Na važnim mjestima nastaju naselja i stvaraju veze među krajnjim tačkama ceste.

Tako su zemaljske ceste jedan kulturni momenat od najvećeg značenja. Zato većina država promiče gradnju i razvoj cestarstva. I turski su sultani, kad im je država cvala, obraćala veliku pažnju cestama, mostove podizali i take puteve kroz zemlju provodili, koji svakako ne pretstavljaju kao naše moderne kolne ceste jednu komunikaciju za kola, već široke staze, koje bi se obložile velikim kamenjem i time omogućilo da čovjek i domaći nosač tereta, konj tovarnjak, na njima, bez obzira na nepovoljnost geoloških prilika ili vremena, mogu prolaziti. Ovaj način popločavanja naziva se u turskom jeziku "kaldrma" i ceste sa kaldrmom nalazile su se svugdje u okupiranim provincijama. Jasno je, da ovakva i najbolje održavana cesta zahtjevima modernog saobraćaja nikako ne odgovara. To je uvidjela i turska uprava i tako su u zadnje doba važnije ceste šasonirali, dok se na sporednim linijama i unutar naselja kaldrma sačuvala.

Turska je vlada počeće nastojala da poboljša stanje puteva u Hercegovini. Naročito su se u šezdesetim godinama Valije Osman Šerif Paša i Omer Fevzi Paša za saobraćajne prilike jako zauzimali. Ali se skoro uvijek morala otpočeta rekonstrukcija jedne pruge radi nestasice

novčanih sredstava obustaviti. I druge su okolnosti dali ovom povoda: tako su prema engleskoj plavoj knjizi godine 1877. od turske vlade 60.000 for za gradnje cesta u Bosni i Hercegovini doznačene, ali je samo 750 for u tu svrhu upotrebljeno.

Tako su 1875. godine od svih zemaljskih cesta Hercegovine samo pruge Mostar – Buna – Blagaj i Mostar – Valja, nadalje cesta od Trebinja do austrijske granice bile sposobne za vožnju kolima, sve ostale dozvoljavaju samo promet na konju ili pješice.

I danas još pretstavlja konj ono transportno sredstvo, kojim se domaće stanovništvo najrađe služi. Jedan domaći konj nosi u brzom poštanskom tempu 100 oka (=128 kg.), u polaganom tempu vodiča do 150 oka (=184 kg), u dva omota na dvije strane sa lahkocicom. Transportni troškovi računali su se za 100 kg od Mostara do Sarajeva 50 piastera. Ovaj se put prevaljivao u 4–5 etapa po 24 sata, kirajdžije bi se odmarale u prostranim kirajdžiskim kućama na cesti. Ovaka kuća naziva se "han" i obuhvaća pokraj velikih staja i otvorenih i prekrivenih prostora za istovaranje sobe za strance i zajedničke blagovaonice. Većina ovih su koristne muslimanske zaklade. Mnogi od ovih hanova bili su prvobitno posve izolirani uz cestu i sačinjavali su jezgru, oko koje se kasnije veće naselje grupiralo.

Raspored zemaljskih cesta u Hercegovini pada u razna vremena. Postepeni razvitak tamošnjih cesta sačinjava u svakom pogledu znameniti dodatak lokalnoj povijesti Zemlje, a naročito glavnog grada, i ako pobliža istraživanja postaju vrlo sužena pomanjkanjem međusobno povezanog izvornog materijala.

a. Mostar - Sarajevo

Spoj između Mostara i Sarajeva odvija se još uvijek zemaljskom cestom iako je već položena jednotračna pruga od Mostara do Konjica i od Sarajeva do Tarčina.

Ovaj je put prastar, postojao je u srednjem vijeku. On vodi od Mostara tri sata dugo u sjeveroistočnom smjeru do stope Porim planine; tu prelazi u jedan za promet tačkama (kolicima Karrenweg) otežani put i uspinje se na kamenu padinu ove navodno po Rimljanim prozvate planine. Po riječima Schweiger Lerchenfelda ova sterilna planina sa svojim kamenim vratima, kroz koja se put provlači vrijedi kao orografska (Orografija = Opisivanje planina) granica između Bosne i Hercegovine, prema narodnoj izreci: "Gdje kamen prestaje a šume nastaju, tu počinje – Bosna."

Doista je potrebno samo prekoračiti predstojeće sedlo i oko vidi prve rijetke šume na istoku visoravni Bahtijevice. Ovdje je doduše haos stijena još uvijek znatan, između stijena i nanešenog kamenja vijuga se kamena staza na jedan drugi klanac koji visoke snijegom pokrivene planine Lipeta i Vlah razdvaja. Obje su neprohodne i leže terasasto jedna za drugom, Lipeta planina nešto južnije, svaka providena stražarnicama na odskočenim glavicama, jedina obitavališta u ovoj stienovitoj pustinji.

Od hana Pod Porima do romantičnog mjesta Borke ležećeg pored samotnog gorskog jezera, to je udaljenost od skoro sedam sati, ne nailazimo u ovoj krajini nigdje na ljudska naselja. Zato je tim osjetljivija promjena krajolika sa druge strane Lipeta-stijene, gdje se spušta staza u kotlinu gorskog jezera. Svugdje se u ovom predjelu razvija priroda sa izvanrednom krasotom, zbiljski ogromni amfiteatar sa nebu stršećim stijenovitim zidovima, kojih blistajuće bjelilo još jače ističe tamno grmlje podnožja. Istočno struji potok Vlah, odtok spomenutog jezera, kroz divlju stjenovitu dolinu u Neretvu. Nastavak puta ne ide kroz potonju, već križa sjevernu kotlinu i vijugajući mnogostrukim krivinama i uspinjući se krševitom uvalom završava se lijepo smiještenom dolinom Boraka.

Ovdje se nalaze prve kolibe i dvorišta, a sa obje strane provlače se djelomično šumoviti predvisovi silne Vrabac planine.

Najimpozantniji je silazak neretvanskoj dolini kod samog Konjica.

Pred sobom su strme serpentine puta koji među visokom šumom i šikarjem pa stjenovitim mjestima dubinu traži a u ovoj se daleko blistajuća Neretva sa njezinim silnim sjevernim dolinskim obuhvatom kao Bjelašnica, Liscom i Ivan planinom, na zapadne uvijek na više uzdižuće se gorske grebene priključuje! U dolini Neretve, čuvenoj u zemlji radi njenih voćnih i vinskih kultura leže dva veća mjesta Konjic i Neretva, prvo jedan zapušteni muslimanski gradić sa ove strane, to je na lijevoj obali rijeke, krščansko selo Neretva na protivnoj. Jedan dobro sačuvani u 16. vijeku sagrađeni most spaja oba mjesta.

Zadnji dio puta između Konjica i Sarajeva spada ne manje uvaženim i zanimljivim ove najznačajnije prometne linije Bosne i Hercegovine. Ovaj se uspinje od Neretve okomitom uvalom na visinu sedla među Bjelašnicom i Liscom, pri čem slijedi svim uvijanjima Bradine potoka, do istoimenoghana na visini vododjelnice.

Ovdje se po prvi put otvara srednja i gornja bosanska kotlina a daleko za njom do najvećih udaljenosti jedan mnogostruki vijenac jedan preko drugog stršećih planinskih grebena i visova, djelomično sa blistajućim

sniježnim kapama, dijelom sa sivim stjenovitim glavama, koje se iz tamnog šumskog područja visoko uzdižu. Sa onu stranu vododjelnice (razvođa) put je već (kroz dolinu Zujevine) kratak, i sastaje se kod Blažuha, 4 1/2 sata zapadno od Sarajeva, sa velikim kolnim drumom među ovim gradom i Brodom na Savi, koji jednim ogrankom vodi kod Viteza preko Travnika u Banjuluku i Gradišku.

U godini 1863. primio je Osman Paša, bosanski Valija, 16.000 turskih česa i naređenje, da ove upotrijebi, da prije spomenutu cestu na visinu moderne tehnike podigne. Ali "cijeli je iznos otisao u džep vjernog upravitelja i njegovih činovnika, jer su gradnju izveli kršćanski seljački narod bez i najmanje plaće, čak i bez najpotrebnejeg životnog uzdržavanja i kada je 1866. nastupila nerodica i skupoća, umrije na stotine ovih jadnih prisilnih radnika". Unatoč tomu bila je cesta ubrzo samo još za tovarne životinje (Sammthiere) uporabiva. Zato poče godine 1868. Omer Fevzi Paša namjesnik od Bosne, da novu cestu gradi koja bi trebala da bude sposobna za kolni promet. Ova se priključila nedaleko hana Pod Porima na staru cestu i vijugala se uz korito Neretve među nebesa – visokim stijenama. Ona je prošla Grabovicu i prešla rijeku kod Klanac brda pomoću jednog željeznog mosta, stupila onda u već spomenuti tjesnac (Défilé), koga je do Gornje Jablanice projurila. Ovdje je prešla drugi željeznički most (engleskog porijekla) i uspela se na strmu prečagu Prenj planine, da prerezje sjeverozapadni zavoj rijeke. Oko 4 sata južno od Konjica ujedinjuje se cesta opet sa Neretvom. Ova cesta izaziva svojim dopadnim položajem i romantikom krajeva kroz koje prolazi opravданo divljenje putnika. Ova se gradnja beskonačno odugovlačila i dospjela je istom u sedamdesetim godinama do završetka. Pri tome je bila gradnja izvanredno skupa, državni inženjeri naručili su dva željezna mosta, dok je bio po mišljenju civilnih inženjera samo jedan potreban. Ovi mostovi nisu odmah postavljeni, onaj u Jablanici 1874, a za Valju određeni most provodio je u skladištima Mostara jedno bivovanje.

Kritika o ovoj novoj cesti iz 1875. kaže da je u nju prekomjerno (dio Jablanica – Konjic koštao je do tada 13 miliona piastera) para utrošeno. Stanovništvo je kulućenjem (durch Roboten) puno trpjelo. Inžinjeri su išli naprijed bez jedinstvenog plana. Zato se mogao kolni promet na cesti odvijati samo u najpovoljnije godišnje doba i samo pri suhom vremenu. U loše godišnje doba i lošem vremenu radi ogromnih terenskih poteškoća vrlo je neugodno na njoj voziti, a pri promočenom tlu i sniježnim nametima nikako. Mjestimice npr. kod brda Papraška trebala je radi lomljivog škriljevca (brüchigen Schiefens) neprekidno

popravljanje. Most kod Valje nije još postavljen. U kratko rečeno: dio Mostar – Jablanica dobar je, onaj od Jablanice do Konjica mora se sljedećom prilikom posve rekonstruisat.

Zato se došlo opet na staru cestu. "Ali kakav je bio ovaj put u trokutu među gornjom i donjom Neretvom, koja je nekad sačinjavala centar ustanka (Hoernes)! Zimi vlada tamo u punoj mjeri grozota, za koju je gruba visokoplaninska priroda sposobna. Ako se mostarska nizina, o kojoj se u narodnoj pjesmi kaže: Dobro uspjeva tamo vino i zlatna pšenica, naokolo su crkve a i manastiri – napušta i najprije se na brdo Porim, pa onda Bahtijevicu uspenje, to si mislimo da smo se za malo sati stotine milja prema sjeveru premjestili. Sniježne mećave, razbojnici i vukovi gospodare ovim negostoljubivim krajem; vladanju tih strahota pripisuju se mnogobrojni ovdje postojeći kameni spomenici, koji su navodno podignuti nastrandalim svatovskim povorkama. Osim toga ima dosta mjesta smrti, koji nijesu nikakvim drugim spomenikom nego prhkim (vermorschte) kostima, jednom konjskom lubanjom, jednim rastrganim telećakom (Packtornister) i tsł. označeni. Narodna pjesma pušta hajduke u ovim brdima da od gladi crnu zemlju jedu a od žeđe rosu s' lista piju, da nose kape od vučje kože sa orlovskeim krilima i međeđu kožu; njihove se oči sjaje kao dva vrča crvenog vina a njihove se trepavice upiljuju kao sokolska krila."

Jasno je, da su građevne prilike ove za promet u zemlji tako važne ceste trebale hitno poboljšanje, i tako su naše trupe neposredno nakon okupacije pristupili pregrađivanju ove najvažnije ceste. Do Sjenštine je malo novog učinjeno, dio od atle do Jablanice totalno je rekonstruisan, nadalje do Papraške postavljena su dva nova mosta, onaj preko Doljanke u duljini od 42 m, onaj preko Neretve 45 m dug. Samo ovaj zadnji komad koštao je 225 000 for. Ostatak puta preko Ivana posve je rekonstruisan. Ova sad odlična cesta koštala je sve u svemu Erar oko 8 milij. for. Ona ima sada duljinu od 131,56 km, od čega 58,90 na dio Mostar – Konjic otpada.

U Jablanici je u godini 1890. za podizanje prometa stranaca sagrađen jedan Zemaljsko erarski hotel.

b. Mostar - Metković

Područje Metkovića spadalo je, kako je poznato, do 1797. godine Mletačkoj republici, koja je skoro neprestano ratovala sa Turskom. Tri je puta mletačka vojska dolazila do u blizinu Mostara, a mnogo je češće prodirala u Hercegovinu, samo nije tako daleko dopirala. Da se mletačkim vojskama oteža pristup u Neretvansku dolinu, Turci dugo

vremena nisu pravili cestu do Metkovića nego podupirali vezu sa prijateljskom Dubrovačkom republikom; ipak je uvijek domaći jahaći put između Metkovića i Mostara vodio. Najstariji turski put vukao se u pravcu juga na lijevoj obali Neretve, kroz Bišće stupa sa Neretvom u Dubrava brdo, prolazio Brotnjo i vodio preko carinarske stanice Gabela u Metković. Iza ušća Krupe vodio je ogranač u Klek. Krajem šezdesetih godina propao je ovaj put i ostao uporabiv samo za teretne životinje. Zato je Otomanska vlada počela 1868. gradnjom ceste na desnoj obali Neretve koja Bišće u sredini presijeca, ide dalje ravnicom do Bune, onda se uspinje na ravan Dubrave, ispod Počitelja opet Neretvi silazi i napokon kroz močvarne predjele Neretve, Krupe i Bregave u Metković vodi, preko zadnje rijeke mostom koji je još godine 1517. bosanski valija Mustafa Paša sagradio, ali mosta preko Krupe nije bilo.

U god. 1875. izvješćavalо se, da je dio od Mostara do Bune dobar, da drugi dijelovi trebaju izmjena. Nekoja su mjesta potpuno neprovozna.

Godina 1878. i 1879. nakon okupacije sagradila je aust. ugar. vojska jednu treću cestu, koja je 1879. otvorena a duga je 44,56 km. Od toga otpada 26,19 km do Domanovića, gdje se odvaja veza za Stolac.

c. Mostar - Stolac

Da se u Stolac dođe, koristila se cesta do Bune, tamo se zakrećalo u jugoistočnom smjeru i stizalo u Stolac za šest sati. Iz Stoca nastavlja se cesta onda u Trebinje (Sutorinu i Dubrovnik) i Ljubinje dalje. I ova je komunikacija jako trpjela uslijed zapuštenosti. God. 1861. javljaju, da uspon na Dubravu nije bio povozač i da je istom kasnije šosiran. 1875. vrijedila je ova cesta samo za promet lakin kolima.

Sada ovaj put više ne upotrebljavaju solidna kola: vozi se cestom Mostar – Metković do Domanovića (26,19 km) a odatle 1876. sagrađenom i 1882. rekonstruisanom vicinalnom cestom u Stolac (18,50 km).

d. Mostar - Nevesinje

Što se tiče veze sa Nevesinjem, sagrađen je god. 1868. jedan skromni kolni put, ali koji je u svojim višim dijelovima skoro propao. 12 km dugi dio do Blagaja ostao je donekle u dobrom stanju, odavde do Nevesinja mogla se cesta samo kao putanja upotrebljavat. Za šest sati stizalo se iz Mostara u Nevesinje. Odavde je put dalje vodio u ravnicu Gacka, u Duga Klance i završavao se kod Nikšića. Nova cesta od Mostara do Nevesinja duga je 39,40 km sagrađena u godinama 1880.–1882. Ona prelazi sedlo Podveleža i presjeca Bišina dolinu da se onda blago na Bukovicu uspne.

e. Mostar - Ljubuški

Za vezu sa Ljubuškim služila je jedna stara cesta koja je godine 1867. (1283.) rekonstruisana, pa onda prepuštena totalnom propadanju. U godini 1878. bila je ova komunikacija, koja je uzduž lijeve obale Neretve na plato Brotnja preko Rodoča i Varde za šest sati u Ljubuški vodila, tako zapuštena, da se moralo pristupiti jednoj nadoknadi. U godini 1883. bila je nova cesta gotova; duga je 42,92 km i prolazi kod kat. bisk. rezidencije Vukodo uspinje se na stražnju stranu brda Hum na Biskupovo sedlo i savladava odvažnim serpentinama gorje i preko Miljkovića vodi za pet dobrih sati u Ljubuški.

f. Drugi Zemaljski putevi

Osim prijespomenutih cesta vode još nekoje ceste tvrđavnim objektima. Godine 1886. sagrađene su tri ceste utvrđama na Podveležu.

Nadalje vodi još velik broj turskih cesta kroz zemlju, koje se nalaze većinom u vrlo lošem stanju, ali se više ili manje na ograničeni promet konjem još uvijek upotrebljavaju. Među važnije spada 1867. građeni put na Žovnicu, koji je imao da vodi na Široki brijeg, ali je samo do prednavedenog mjesta bolje građena. Ovom komunikacionom linijom udaljenost je od Županjca 140 km, a od Imotskog 75 km. Godina 1888./89. počelo se ovu propalu cestu nadoknađivati modernom. Prvi dio ove koji se odvaja od ceste u Ljubuški, pod Biskupijom u Vukodolu pa u brdo vodi, može se smatrati modernom cestom.

DRUGA GLAVA

ŽELJEZNICE

Mostar stoji u željezničkoj vezi na jugu sa Metkovićem a na sjeveru sa Konjicem. Obje su pruge Bos. herceg. držav. željeznice i potčinjene su Upravi držav. željeznicu u Mostaru. Za obje pruge uzet je uskotračni sistem.

Pruga u Metković duga je 42 km. i ima širinu kolosjeka 76 cm, gradnja koja je 1,700 000 for koštala, otpočeta je 27. VIII. 1884. Na 13. VI. 1885. bila je svečano otvorena u prisutnosti državnog ministra financija Benjamina von Kállaja. Željezница služi u glavnom trgovackim odnosima sa Dalmacijom i sa lučkim gradovima Trstom i Fiumom i sačinjava znatnu vezu među Hercegovinom i ostalim zemljama Monarhije. Iskazi o prometu na ovoj pruzi nalaze se u sljedećem odsjeku.

Od Mostara ide pruga sjeverno do Konjica 79 km. Ova pojednostavnjuje vezu sa Zemaljskim glavnim gradom Sarajevom, tako da je od otvorenja god. 1889. putovanje tamo pa i zimi na trajanje od jednog dana reducirano. Prije su za to trebala zimi dva a pri velikom snijegu i tri dana.

I ako je pruga Mostar – Ostrožac istom u ljetu 1888. otvorena, postigla je u prvom polugodištu svog postojanja dobre rezultate, jer su se za to vrijeme kretala u oba smjera zajedno uzeto 864 500 kg, što su naročito sljedeći artikli sačinjavali: građevno i rezano drvo 256 900 kg, mlinski proizvodi 68 000 kg, voće i južni plodovi 62 600 kg, druge životne namirnice 181 300 kg.

1. XI. 1889. predata je dionica Ostrožac – Konjic javnom prometu.

Sigurno je, da će željezница kroz dolinu Neretve dobiti velik porast u saobraćaju, čim se zadnji komad spoja sa Sarajevom, dio Konjica – Tarčin izgradi. Onda će mnogi artikli iz Bosne kao duge za baćve, drvo, odlične šljive, koje nalaze put preko Budimpešte i Hamburga u Ameriku, nadalje

čuvena šljivovica i puno druge robe od manjeg značenja, ali u glavnom većeg opsega preko Mostara i Metkovića na Jadransko more putovati; i produkti iz Južne Srbije mogu onda, mjesto preko Beograda i Siska u Trst i Fiumu, izbjijati preko Ivana u Metković; ovdje dolazi u obzir npr. sirčetno drvo za Francusku, kosti za Englesku.

Izravni željeznički spoj među Mostarem i Sarajevom, neće više dati dugo na se čekati, jer je na 27. IV. 1890. Ivanski tunel probijen.

Uskotračna željeznička stanica u Mostaru oko 1900. godine

TREĆA GLAVA

VEZA SA METKOVIĆEM

Okupirane provincije posjeduju jednu luku kod Kleka. Ista je velika 5 morskih milja u smjeru istok – zapad i 1 1/2 mor. milje u smjeru sjever – jug. Ova luka nije izložena vjetrovima osim jugoistočnjaka. Luka je 2 1/2 m duboka i dozvoljava pristajanje fregatama. Usprkos tome Turska vlada nije ovdje ništa uradila radi pomanjkanja slatke vode. Ali jednog lijepog dana 1886. otkriše turski mornarički vojnici, koji su se u Fort Neumu nalazili, slučajem jedno podzemno vrelo pola milje sjeverno od luke. Oni ga otkriše i sagradiše dva vodoskoka sa velikim bazenom. Namjesnik od Bosne namjeravao je kad je za to čuo, da ovu vodu kanalizira i na njenom toku nekoje gradnje podigne. Kad je cesta od Mostara do Metkovića na desnoj obali Neretve završena kao i jedna Carinarnica u Gabeli, 10 minuta od Austrijske granice sagrađena, posla on tamo inžinjere iz Mostara, da cestu od ušća Krupe, do luke Klek (8 sati udaljenosti) nastave. Radovi su se morali iz političkih obzira obustaviti. Tako luka Klek nije postala za Hercegovinu od nikakve veće važnosti.

Pomorska trgovina mostarskih trgovaca bila je dakle upućena na promet sa dalmatinskim lukama Dubrovnik, Metković i Split.

Što se Dubrovnika tiče, ovaj je grad sačinjavao Republiku, koja je već u srednjem vijeku imala sa pozadinom živu trgovačku vezu.

Još postoje povelje, kojima su bosanski i hercegovački vlastodršci dubrovačkim trgovcima dozvoljavali slobodan uvoz njihove robe bez plaćanja carine. Ovi su imali u prometu bosanske rudnike, u koje su među ostalim dovodili saske rudare; dubrovački srebreni novac kurzirao je ovdje sve do pada Republike i nalaze se skoro pri svakom nalazištu novca u okupiranim provincijama. Kakva je bila trgovina sa Republikom, vidi se iz toga, da je Vojvoda Stjepan Vukčić, kada je 1450. htio da ošteti Dubrovačku republiku udario na uvoz i izvoz stoke desetinu i osnivao

tržišta soli na mjestima gdje nijesu nikad postojala; s ovim je najvjerovatnije htio da sa bosanskom soli konkuriše po Dubrovčanima provođanom importu morske soli. Ovake razmirice brzo prođoše i nastadoše prijateljski odnosi. Dinasti Hercegovine imaju palače u Dubrovniku, u kojim su često zimovali.

Pa i u 15. vijeku kad su Turci B.i.H osvojili, znala je po teritoriju vrlo neznatna, ali sa okretnosti stanovništva i političkoj mudrosti svog senata uplivna i na svim tržištima Levanta štovana Republika, da se formalnim priznanjem Osmanske vrhovne vlasti i plaćanjem jednog malog tributa dovine jednog povoljnog trgovačkog i prijateljskog ugovora, i trgovački odnosi sa unutrašnjosti zemlje nastaviše se nesmetano. Dubrovnik je bio kroz dugo vrijeme literarna metropola jugoslavenstva (ovdje je 1585. prva slavenska Akademija utemeljena) pa je i u tom odnosu imao veliki upliv na idejni svijet balkanskih zemalja.

Koliko je god spoj Dubrovnika sa zaleđem važan a valjda i bio, to ipak grad leži tako daleko od glavnih gradova okupiranih provincija od njih rastavljen tolikim gorjem, da se pri datim odnosima lako u velikom prometu sa unutarnjom Zemljom mogao istisnuti drugim morskim mjestima. To se nije dogodilo radi Kleka, odnosno Fort Neuma koji usprkos nastojanja Turske vlade nije nikada došao do značaja, niti radi Splita, koji je u srednjem vijeku imao živ promet sa ovim Zemljama i sada se opet rascvjetava. Posve neugledno i po broju stanovništva malo mjesto Metković privuklo je u najnovije vrijeme uslijed promjene transportnih prilika najveći dio trgovačkog prometa sa Hercegovinom na se; tako da je Dubrovnik zadržao trgovinu sa Trebinjem i Gackom, Fort Neum spao posve u zaborav a Split samo za trgovačku cestu Livno – Kupres – Travnik u obzir dolazi. Prema današnjem stanju stvari Metković je ključna tačka Hercegovine.

Metković leži nedaleko ušća Neretve u jednom dominirajućem položaju. Na lagano južno od Neretve uzdižućem se planinskom lancu, vidi se iz mjesta proširena delta Neretve, koja kod Fort Opusa počinje; a odavde se moru pruža jedna velika, svakako miazmima bogata nizina. Radi nje uzeta je u rad Regulacija Neretve jer se očekivalo da će se nakon potpune provedbe radova, prema proračunima inžinjera, ovdje dobiti jedna produktivna ploština od 2 000 jutara. Prema sjeveru suzuje se dolina, u koritu rijeke pokazuju se stijene, na uskotračnoj željeznicu Mostaru voze hropčeći teretni vozovi.

Metković počimljje sredinom našega vijeka da stupa u stope nekoć na donjem toku rijeke ležećih gradova Narone i Drieva, koji su do uništenja po Osmanlijama u 15. vijeku pomorsku Neretvanskog područja vodili.

Ova uloga bila bi nedvojbeno Metkoviću davno pripala, da nijesu u turskoj provinciji Bosni, kojoj je Hercegovina skoro uvijek pripadala, posve iznimna trgovačka stanja vladala. Naime u Trebinju i Livnu nalazilo se je nekoliko moćnih turskih gospodara, koji su uživali privilegij, da od svetranzitirajuće robe naplaćuju prolaznu carinu. Ovi su svugdje u okupiranim provincijama držali agente, koji su strogo a u slučaju potrebe i silom karavane na ova dva mesta upućivali, odakle bi trgovinsko kretanje zauzelo smjer sprama Splitu i Dubrovniku. God. 1829. poboljšale su se ove prilike uslijed dogovora Hercegovačkog mutesarifa sa privilegovanim porodicama, pa je i Metković na izmjeni robe sudjelovao. Tri godine kasnije, kada se naime izmijenio namjesnik Bosne, povratilo se opet staro stanje i ostalo na snazi do početka pedesetih godina našega vijeka. Kad je čili renegat Omer Paša skršio moć bosanskih feudalnih gospodara i tursku provinciju Bosnu novo organizirao, nađe i carinski privilegij gospode u Livnu i Trebinju kraj i Metković poče cvasti.

Ali velike lađe nijesu mogle u Metkoviću pristajati radi male dubine rijeke, već se pomorska roba pretovarala u Porto Tolero na domaće teretne životinje. Otkada je regulacija Neretve provedena, Metkoviću je ova važna zadaća povjerena.

Sada već pristaju parabrodi, Lloyda, makarske brodovlasničke firme Fratelli Rismondo, nadalje trgovачke kompanije Dannecker i Cesare, napokon brodari Sverljuga i kompanija (prije Sverljuga i Copaitich) iz Fiume. Ovima se pridružuju mnogobrojni jedrenjaci i ribarske lađe koji iskorišćavaju ribno bogatstvo donje Neretve.

Ovdje se odvija Export i Import pretežnog dijela Hercegovine. Odavde idu trgovčka dobra do visine Ivan sedla, gdje se cesta usponom od 1010 m preko planina Bosne uspinje.

Sa one strane Ivana počimlje trgovčko područje Bosanske željeznice, koja kako je poznato, u zemaljskom glavnom gradu Sarajevu završava i centralne predjele Bosne priključkom kod Broda sa Austro-ugarskom željezničkom mrežom spaja. Razvođe među koritom Dunava i dolinom Neretve u ovome je slučaju i međašnica prometa: sjeveru via Brod, jugu via Metković.

Svakako da nije robni promet Metkovića još onu visinu dostigao, koju je položaj mesta pretkazivao. Nedvojbeno će ovaj porasti, kada prilike prekrcavanja i priključka budu bolje, kada regulacija Neretve iznad mesta dalje uspije i kada se bude više brinulo za zdravlje i udobnost putnika nego li je sada slučaj. I ako je Metković sjedište kotarskog poglavarstva, ne postoji još gostiona u mjestu; zimi stiže putnik često

u kasni sat noći, u doba, kada je voz bos. herceg. držav. željeznica, nakon ugovorenog jednosatnog čekanja preko normalnog sata prispjivanja broda već mjesto napustio. Onda si primoran, apelirati na privatno gostoprimstvo stanovništva i dobiva se većinom nezgodno sklonište, koje s' obzirom na Metkovsku endemičnu, malaričnu groznicu može da na zdravlja putnika često vrlo štetno djeluje.

Međutim povećanjem prometa naći će se željeno poboljšanje. Mjesto ne može ostati vječno bez gostione i svakako će se ovdje s' vremenom velika skladišta podići, koja će većim trgovačkim razmjerima udovoljavati i posredovanje zemne i morske opreme, među okupiranim provincijama i Dalmacijom olakšati.

Vezu između Mostara i Metkovića održaju tri ceste i jedna željeznica. Što se cesta tiče, to su dva kolna puta, koja su za vrijeme Ottomanske vladavine sagrađena i već davno potpuno propala; a na onoj umjetnički sagrađenoj cesti po c. K. vojscu u godinama 1878. i 1879. obavlja se živ saobraćaj teretnih životinja i kola svake vrste. Promet na ovoj bio je prije otvorenja željezničke pruge godine 1885. puno jači nego sada, jer se sada najvažniji trgovaci artikli, masovna roba (Massengüter) željeznicom u Mostar dovodi, dok se vojnička cesta samo djelomično i za kućne i lične potrebe upotrebljava.

Promet Austro-ugarskog Lloyd-a u Metkoviću bavio se 1887. naročito sljedećim artiklima:

Uvoz po 1000 kg		Uvoz po 1000 kg	
Alkohol i špirit	613	Željezna roba	5441
Piva	2889	Željezničke šine	21542
Pamučna roba	1473	Željeznički vagoni	1135
Cement	3787	Žito, zob	7832
Kava	1575	Žito inače	563

Uvoz po 1000 kg		Uvoz po 1000 kg	
Sjeno i slama	1699	Riža	4516
Gradevno drvo	9433	Rum	924
Likeri	2040	Vino	4330
Brašno	27143	Pletena roba	896
Manifakture	1291	Šećer	3761
Papir	2045		

Izvoz po 1000 kg		Izvoz po 1000 kg	
Duhan u listu	1887	Prazne boce	93
Vuna	1212	Sirova koža	120
Efekti	123	Prazne vreće	148
Željezni lom	145	Voščane svijeće	97

Željeznica Mostar – Metković otpremala je u godinama 1886, 1887. i 1888.

Roba u tonama po 1000 kg	1886		1887		1888	
	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz
Građevni materijal: klak i cement	227	-	942.7	4.5	567.4	-
" opeka	1052.2	3.3	1552.1	8.6	917.3	-
" ostali	10.7	1.4	-	-	-	-
kemikalije, kiseline, upaljiva roba	31	-	87.5	1.5	42.2	-
Kolonijalna roba kava	180.7	1.8	281.8	2.0	220.6	-
" riža	359.7	-	817.1	1.3	478.8	-
"	21	2	258.1	5.2	132.5	-
" šećer	405.3	4.5	614.8	0.2	428.1	-

Roba u tonama po 1000 kg	1886		1887		1888	
	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz
Željezo i čelik	120	3.1	74.9	0.4	11.5	-
Željezna roba svake vrste	462.1	33	3536.8	17.3	1228.3	6.4
Efekti	50.8	35.5	84.6	39.4	78	91.4
Omoti, bačve, vreće, sanduci	25	154.6	26.3	250.6	19.7	280.6
Kočije i kola	1.5	-	-	1.5	4	-
Boje	9.5	0.7	13.4	0.1	31.4	0.2
Kože i krvna	9.5	34.4	20	50.8	-	91.4
Masti i ulja, vosak	110.4	5.2	162.8	9.6	174.9	5.7
Piće: pivo	275.1	0.8	402.8	10.5	405.9	-
miner. voda	2	-	2.6	-	2.3	-
špirituozni	351.6	10.6	390.4	11	216.7	-
vino	349.8	2.4	840.5	4	672.7	25.4
Žito svako osim zobi	111.3	-	226.4	22.9	338.9	-
Zob	344.2	0.5	481.6	1	862.9	-
Mahunjača	49.4	-	283.9	11	666.3	-
Tkivo: platno	23.2	-	24.6	0.4	8.1	2.7
rupci	13.8	1.3	44.8	2.1	20.2	3.2
Staklo i porcelan	52	0.6	57.9	2.4	45.1	-
Drvo građevno i rezano	204	22.1	916.8	114.5	486.7	863.3

Roba u tonama po 1000 kg	1886		1887		1888	
	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz
Razna drvena roba	44	9.8	30.5	5.5	31.7	10
Sjeno i slama	26.5	1.8	228.2	10.8	310.3	-
Ugalj mostarski	-	351.6	-	-	-	-
Ugalj, koks, briketi, kameni i drveni ugalj	72.3	0.1	398.1	0.3	427.3	1.4
Koža i kožna roba	35.7	1.5	80.6	5	49.8	-
Mlinski proizvodi	3676.8	0.7	447.1	16.9	5401	-
Manifakturna i kratka roba	123.3	2.4	342.7	8.5	283	-
Metali i metalna roba osim željeza	24.8	2.4	28.2	14	22,4	7
Monture nove i stare	-	3.7	-	32.6	12	-
Municija, oružje i topovi	89.9	4.1	187	6.1	138	-
Hrana. voće i južno voće	109.9	42.7	127.5	57.3	195,8	60.4
Hrana: konzerve	33.2	13.6	117.5	0.1	80,9	-
Hrana: razno	131.3	5.5	173.3	11.6	114	38.6
Papir, ljepenka i papirnata roba	42.4	0.4	70.7	2	18,4	-
Petrolje	389.7	0.3	127.5	0.1	326,6	-
So	1540	-	1655.9	0.1	2097,7	-
Tkanine za presti i pređa	25.9	0.6	13.3	1	27,5	4
Eksplozivi	7.1	-	29.4	-	7	-
Špirit	104.8	0.6	131.2	-	50,2	-

Roba u tonama po 1000 kg	1886		1887		1888	
	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz	Izvoz
Duhan i duhanski proizvodi	85.4	232.8	154.4	233.6	87.9	317
Životinje	-	0.2	-	1.2	2.4	23.6
Životinjski sirovi proizvodi	0.3	17.6	-	9.5	15	44.3
Vuna, ovčija i kozja vuna	-	83.2	33.5	150.3	40.8	73.5
Posebno označena roba	778.4	4.8	282	259.4	1211.5	42.6
Iznosi	12194.5	1098.2	16603.8	1398.7	19011.7	1992.7

ČETVRTA GLAVA

POŠTA

Prije okupacije imala je Hercegovina priključak na tursku poštansku mrežu u Sarajevu. Pošta Sarajevo Mostar saobraća jedan put tjedno, zato joj treba 20 sati. Kuriri iz Carigrada i Sarajeva dolaze svake subote a odlaze nedjeljom. Kotari šalju svake sedmice jednog žandara u Mostar da primi pisma. Od god. 1871. bila je pošta u Mostaru spojena sa brzjavom. Pismo od Mostara do Sarajeva košta 1 piaster 20 para a iz Carigrada u Mostar 6 piastera. U unutrašnjosti kotara zapravo nije ni postojalo dopisivanje, godišnji prihod pošte iznosio je oko 24 000 piastera, sa brzjavnim uredom zajedno 60 000 piastera.

Osim turske državne pošte bila je nakon šezdesetih godina Konzularna pošta sa kavazima između Mostara i Metkovića, u Mostaru zasijedajući strani konsularni činovnici: austrougarski i talijanski konzul, engleski potkonzul i francuski konzularni agent rađe su svoju korespondenciju per mare otpremali, i imali su od Turske vlade odobrenje, da sedmično jednog kavaza sa svojom korespondencijom u Metković otpreme. Pisma koja su potonjim povjerena, išla su besplatno do Metkovića.

Sada je Mostar sjedište jednog c. K. vojnog poštanskog i brzjavnog ureda. Pošta se služi djelomično željeznicom, djelomično Carriol-kolima i prima prema broju raspoloživih mjesta i otpremu osoba. Sve funkcioniše besprijkorno.

Konzularna pošta sa kavazima prestala je osnivanjem c. K. vojnog poštanskog i brzjavnog ureda i napuštanjem u Mostaru postojećih konzularnih ureda; ali su slične institucije u trgovačkom prometu uvedene. Pošto su takse u Austrougarskoj Monarhiji predatih poštanskih uputnica manje nego u Okupiranim provincijama, povjeravaju mostarski trgovci svake subote jednom poštenom poslovnom čovjeku (trgovcu) zadatku, da za doznamu određene iznose za Monarhiju željeznicom u Metković donese i tamo ih preda. U ponedjeljak vraća se ovaj pouzdanik natrag u Mostar.

Pogled na Trg Međan sa zgradom Pošte (desno) – kasnije Rudolf Platz,
sada 1. Maj. Snimljeno oko 1900. godine.

PETA GLAVA

BRZOJAV

Brzjavna linija Sarajevo – Mostar – Metković bila je već prije 1862. položena. U Mostaru je postojao jedan brzjavni i poštanski ured, u kom su bila dva činovnika namještena. Jedan od ovih bio je za stranu korespondenciju određen. Brzjavni ured ujedinjen je sa poštanskim već od 1871. Dao je u godini oko 36 000, a sa poštanskim uredom oko 60 000 piastera. Brzjavna depeša u unutrašnjosti Bosne stajala je 10 piastera, a iz Mostara do austrijske granice u Metković 5, u Carigrad 35 piastera. Internacionalna telegrafska stanica funkcionalisala je u francuskom jeziku, općenita u turskom jeziku.

Poslije provođenja okupacije proširena je i brzjavna mreža i uz sve Zemaljske ceste provedeni su brzjavni vodovi, tako da su i najmanji kotarevi priključeni na evropsku mrežu.

ŠESTA GLAVA

KONAČIŠTA

U Mostaru postoji sada veća gostionica koja se nekad po vlasniku zvala Hotel Frotzler a sada nosi zvučeći naziv Hotel Orient.

Skoro će biti dovršen kod novog mosta novi hotel u maurskom stilu.

Osim ovih dviju modernih gostionica postoji još oko tucet jednostavnijih konačišta većeg i manjeg opsega, da se mogu kroz Mostar prolazeći stranci primiti i ukonačiti.

Hotel Orient u Srednjoj ulici, snimljeno oko 1910. g.

SEDMA GLAVA

VOZNI REDOVI

Željeznički vozni red Mostar – Metković od 1. juna 1890.

Km	Vozne cijene					M.V 3	M.V 3	Km	Vozne cijene					M.V 3	M.V 3
	I	II	III	IV		I-IV	I-IV		I	II	III	IV		I-IV	I-IV
					Mostarić	11 ²⁰	5 ⁵⁹						Mostar	7	3 ¹⁰
4	49	31	21	9	Gabela	11 ³⁰	6 ⁰⁰	12	74	49	31	13	Buna	7 ³¹	3 ⁴¹
9	56	37	24	10	Čapljina	11 ⁴⁹	6 ²⁸	19	1.17	78	49	20	Žitomislić	7 ⁵³	4 ⁰³
12	74	49	31	13	Dretelj	11 ⁵⁷	6 ³⁶	24	1.47	98	62	25	Kručevići	8 ⁰⁸	4 ¹⁸
19	1.17	78	49	20	Kručević	12 ¹⁸	6 ⁵⁷	31	1.90	1.27	80	32	Dretelj	8 ²⁹	4 ³⁹
24	1.47	98	62	25	Žitomislić	12 ³⁷	7 ¹⁶	34	2.06	1.38	89	35	Čapljina	8 ⁴¹	4 ⁵¹
31	1.90	1.27	80	32	Buna	12 ⁵⁹	7 ³⁸	39	2.37	1.59	1.02	40	Gabela	8 ³⁶	5 ⁰⁶
42	2.64	1.76	1.11	44	Mostar	1 ²⁹	8 ⁰⁸	43	2.64	1.96	1.11	44	Metković	9 ⁰⁵	5 ¹⁵

Željeznički vozni red Mostar – Konjic od 1. juna 1890.

Mostar - Konjic							Konjic - Mostar			
km	I	II	III	IV		M. V 101 prije podne	km		M. V 102 poslije podne	
-	-	-	-	-	Mostar	6 ³⁰	-	Konjic	2 ¹⁵	
10	62	41	26	11	Vojno	6 ⁵⁹	9	Lisičić han	2 ⁴⁴	
18	1.11	74	46	19	Raška Gora	7 ²⁰	13	Ostrožac	2 ⁵⁷	
29	1.78	1.19	75	30	Drežnica	7 ⁵⁵	23	Rama	3 ²⁶	
35	2.15	1.43	90	36	Grabovica	8 ¹⁶	30	jablanica	3 ⁴⁹	
49	3.-	2.-	1.26	50	Jablanica	9 ⁰³	44	Grabovica	4 ³¹	
56	3.43	2.29	1.43	58	Rama	9 ²³	50	Drežnica	4 ⁵⁵	
66	4.04	2.70	1.69	68	Ostrožac	9 ⁵⁶	61	Raška Gora	5 ²⁶	
70	4.29	2.86	1.79	72	Lisičić han	10 ⁰⁸	69	Vojno	5 ⁴⁷	
79	4.84	3.23	2.02	81	Konjic	10 ³⁶	79	Mostar	6 ¹⁵	

Vozni red pošte

a. Mostar – Nevesinje

Odlazak svaki dan u 5 sati ujutro,... (str. 201)

km	Vozna cijena	Vožnja tamo	Poštanska mjesto	Vožnja natrag
–	–	5	Mostar	6 ¹⁵
11.8	1.–	6 ³⁰	Blagaj	5
39.5	3.20	10 ³⁰	Nevesinje	1 ³⁰

b. Nevesinje – Avtovac

Tamo: utorak, četvrtak, subota

Natrag: srijeda, petak, nedjelja

km	Vozna cijena	Vožnja tamo	Mjesta pošte	Vožnja natrag
–	–	11 ²⁰	Nevesinje	12 ²⁵
22	1.80	2 ¹⁵	Zahom	9 ⁴⁰
35	2.80	4.-	Fojnica	8
51	4.10	6. ¹⁵	Gacko	5 ⁴⁵
56	4.40	6 ⁴⁵	Avtovac	5

c. Domanović – Čapljina su priključkom na željeznicu Mostar – Metković

km	cijena vožnje	Vožnja tamo	poštanska mjesto	Vožnja nazad	
–	–	7 ¹⁵	10 ²⁰	Domanovići	10 ¹⁰
7.1	0.50	8 ³⁰	11 ³⁵	Čapljina	8 ⁴⁵
					11 ⁵⁰

d. Ljubuški – Čapljina sa priključkom na željeznicu Mostar – Metković.

Tamo: ponedjeljak, srijeda, petak

Natrag: ponedjeljak, srijeda, petak

km	Cijena vožnje	Tamo	Poštansko mjesto	Natrag
–	–	6. ⁵	Ljubuški	2
17.5	1.60	8 ³⁰	Čapljina	11. ⁵⁰

e. Dubrovnik – Trebinje

km	Cijena vožnje	Tamo	Poštansko mjesto	Natrag
–	–	9 ³⁰	Dubrovnik	8 ⁴⁵
30	2 ⁴⁰	2	Trebinje	5

f. Trebinje - Bileća

km	Cijena vožnje	Tamo	Poštansko mjesto	Natrag
–	–	5	Trebinje	6
25.6	2 ²⁰	9.5	Nova Bileća	1 ⁴⁵
27.6	–	9 ³⁰	Bileća	1 ³⁰

g. Bileća – Gacko

Vožnja tamo: utorak, četvrtak, subota

Vožnja natrag: srijeda, petak, nedjelja

km	Vozna cijena	Vožnja tamo	Mjesto pošte	Vožnja nazad
–	–	9 ³⁰	Nova Bileća	1
–	–	10	Bileća	12 ³⁰
31.4	2.40	2	Korito	8 ³⁰
47.9	3.60	4 ³⁰	Avtovac	6
52.7	3.90	5	Gacko	5

i. Ljubinje – Domanović

Vožnja tamo: ponedjeljak, srijeda, subota

Vožnja natrag: nedjelja, utorak, četvrtak

km	Cijena vožnje	Vožnja tamo	Mjesto pošte	Vožnja nazad
–	–	3.30	Ljubinje	7
19	1.40	6	u } Stoca	–
19	1.40	4 ³⁰		4 ³⁰
36.8	2.60	6 ⁴⁵	Domanovići	2

j. Sarajevo – Konjic sa priključkom na željeznicu Metković – Mostar – Konjic

Veza svaki dan

km	Cijena vožnje	Vožnja tamo	Mjesta pošte	Vožnja nazad
–	–	6	Sarajevo	6 ³⁵
35.7	2.90	9 ⁵⁵	Tarčin	2 ³⁰
60.7	5.80	11 ⁰⁵	Konjic	11

Priklučci na pomorsku brodsku vožnju

Iz Metkovića idu slijedeće parobrodske linije:

1. Utorka u Split: Braća Rismundo. Odlazak u 5 sati prije podne. Dolazak u 6^{55} sati po podne.
2. Utorka u Gruž: A. Cesare i Dannecker. Pola. u 6 pr. pod. – Dolazak 4^{25} pop.
3. Utorka u Trst – 276 morskih milja: Austrijski Lloyd, It. No 411 Pol. 10^{15} sati pr. p. Dol. četvrtak u 9^{30} pr. p.
4. Srijeda u Split: Braća Rismundo. Pol. u 12 sati popodne. – Dol. četvrtak 2 sata noći.
5. Četvrtak u Split – 77 morskih milja: Austrijski Lloyd, It.no 407. Pola. 10 sati pr. pod. Dol. u 9^{45} popod.
6. Čet. u Gruž: A. Cesare i Dannecker. Pol. 10 sati pr. p. – Dolazak u 8^{25} pop.
7. Pet. u Split: Braća Rismundo. Pol. u 10^{15} sati prije p. – Dolazak 9^{20} pop.
8. Pet. u Trst: Braća Rismundo. Polazak u 10^{15} prije p. – Dolazak u poned. 4 sati pop.
9. Subota u Split: Braća Rismundo. Pol. u 5 sati prijep. – Dolazak 6^{55} sati pop.
10. Subota u Fiumu: M. Sverljuga i Komp. Pola. 9^{30} pr.-p. – Dolazak Nedjelja 7 pop.
11. Sub. u Gruž: A. Cesare i Dannecker. Pol. 4^{50} pop. – Dol. Nedjelja u 3^{15} sati prije podne.

OPĆI DIO

Izvještaj obrazloženja osnovi zakona, koji se odnosi na gradnju željeznice od Mostara do Metkovića.

(IX. sesija austrijske Zastupničke kuće, 863. od priloga stenografskom protokolu)

Nepobitno znatne koristi koje ima Bosna izgradnjom i otvaranjem željezničke pruge do sada već, srazmjerno malim dijelom pomaže u narodno gospodarstvenom pogledu Hercegovini.

Ovo nalazi svoje razjašnjenje u okolnosti, što je Hercegovina rastavljena od Bosne velikim gorskim vijencima, koji nemaju dolina za prolaz komunikacija, pa se moraju prekoračiti, pa prema svom geografskom položaju i konfiguraciji odijeljeno, područje sačinjava, koje gravitira moru.

I doista, usprkos dobre ceste iz Sarajeva u Mostar, vanjski se uvoz ne vrši većim dijelom iz Sarajeva nego iz Metkovića, dakle sa mora.

Odvajkada stoji Hercegovina u živom trgovačkom prometu sa trgovačkim dalmatinskim gradovima, te je nedvojbeno, da bi željeznička veza glavnog grada Hercegovine Mostara sa Metkovićem, to jest sa onom tačkom Neretve do koje dopire morski saobraćaj, ovaj još pojačala i bila od velike važnosti ne samo u narodno gospodarskim odnosima već i sa političkog stanovišta.

Robni promet za Hercegovinu vodi skoro islučivo preko Metkovića; samo za mjesta koja leže u blizini crnogorske granice Trebinje – Bileća sačinjava Dubrovnik stovarište robe i nastupnu stanicu. Ali i ovaj će se dio Zemlje sa izgradnjom sada još slabih veza sa južnom Hercegovinom, pripojiti saobraćajnom području glavne linije Mostar – Metković.

Mostar je naime do sada samo sa Nevesinjem i Stocem spojen cestama, dok iz potonjeg mjesta samo jahaći putevi vode u Bileću i Gacko.

U godini 1884. bit će izgradnja ceste iz Stoca u Bileću, a krajem 1885. cesta iz Bileće u Gacko dovršena; tada će biti uspostavljena neprekidna vozna veza spomenutih mjesta sa Mostarom.

Glavna nastupna stanica za Hercegovinu je, kako je već spomenuto, Metković.

Lučka mjesta Slano i Malfi, kao Neum i Makarska, zadnja prije okupacije glavno skladište soli za zalede, izgubila su sada svaku važnost za Hercegovinu.

Od glavne transportne linije Metković – Mostar odvajaju se u Stolac i Ljubinje, pa u Ljubaški i Nevesinje pokrajne linije.

Uvoz preko Metkovića iznosio je krajem prošle godine oko 260 000 met. centi, od kojih otpada okruglo 100 000 na pokrajne linije.

Dakle na sami Mostar otpada oko 160 000 met. centi.

Razumljivo je da bi uvoz bio puno značajniji, kad bi zemni podvoz bio jeftiniji. Tako se ne smije previdjeti, da se sada iz Metkovića do Mostara po metričkoj cesti pri transportu na teretnoj životinji mora platiti 1 for a pri kolnom transportu 1 for., 25 krajcera.

Spoji li se željeznicom Metković sa Mostarem i uzme li se sada na Bosna – željeznicu važeća normalna tarifa od 1 1/2 krajcera po q i km, to bi podvozni troškovi za ovu 40 km dugu prugu iznosili po q 60 krajcera, prema tome već za u prošloj godini u Mostar preveženu robu, bez obzira na tako znatno sniženje vozarine, ostao bi Željeznicu iznos od okruglo 90–100 hiljada forinti.

Izvan svake sumnje je da je ovako znatno sniženje transportnih troškova, koji se u ostalom specijalnim tarifama mogu još sniziti i bez drugih momenata dovoljno, da se promet u Hercegovinu najsnažnije oživi.

Ne samo da sami uvoz opravdava gradnju željeznice među Mostarem i Metkovićem, nego se to u još većoj mjeri može za izvoz tvrditi. Ovaj iznosi svakako danas još samo 40 000 q. Ali ova brojka nije nipošto za budućnost mjerodavna, baš će se izradom brzog i jeftinog spoja sa morem moći uslijed loše komunikacije (neiskorišćena) skupocjena blaga Zemlje na prirodnim proizvodima u velikoj mjeri iskoristiti i izvesti.

U prvom redu dolazi mogućnost izdašne i racionalne eksploatacije šuma na prelazu Ivana i gornje neretvanske doline pa i istočno od Mostara ležećeg područja Velež planine, u kojoj bi se prema jednom šumarsko tehničkom procjenjivanju vrijednosti otvaranjem željeznice iz Mostara u Metkoviće sada jedan mrtvi kapital od više miliona učinio rentabilnim.

Na pokusima iskorišćavanja ovih šuma nije ni do sada manjkalo, samo da jedan napomenemo, skoro pred više od 30 godina podigao je jedan

tršćanski konzorcij u blizini Mostara jednu veću pilanu, koja je drvo iz gornje doline Neretve obradivala te u Dubrovnik i Levantu otpremao.

Ovo se poduzeće razbilo radi tadanjih nesigurnih i nesređenih prilika i bilo je u svojoj rentabilnosti najosjetljivije pogodeno time, što su se šumski proizvodi morali uz velike troškove na teretnim životinjama do mora transportovati.

Iako ovaj prvi pokus nije uspio da se hercegovačke šume unosno iskoriste, to dokazuju razlozi kojima se neuspjeh pripisuje, to bi ovaka poduzeća pod zaštitom sređene administracije i pri postojanju prometnih sredstava, koja bi transport velikih masa sa malim troškovima omogućila, morala prosperirati.

Kako tamošnji narod ovo zna da visoko cijeni, vidi se već iz toga, da su samo na glasinu o gradnji željeznice od Mostara do Metkovića, u Kotaru Konjicu u čijoj se neposrednoj blizini nalaze prostrane šume, izdate u zadnje vrijeme tri uredovna odobrenja za gradnju vodenih pilana. Na podizanju dalnjih ovakih naprava nije potrebno ni najmanje sumnjati, jer na Neretvi ima svugdje pri ruci izdašno vodene snage.

U cijelom Okupiranom području nalazi se na raznim tačkama ugalj u velikim količinama, a naročito u blizini Mostara jedna moćna naslaga uglja, koji je u c. K. Geološkom državnom zavodu u Beču ispitan, pronađen kao posve izvrstan, sposoban za proizvodnju koksa, što je za izvoz u industrijske svrhe od osobitog značenja.

Pošto susjedna Italija svoju potrebu drva i uglja, kako je poznato, velikim dijelom iz inozemstva dobiva, to je već za ova dva artikla Hercegovine osigurano jedno znatno područje potrošnje.

Osim toga se i za vino, koje se sada samo u Zemlji troši, kao i za duhan, koga produkcija u Hercegovini iz godine u godinu kako kvalitetom tako i kvantitetom napreduje, može znatan izvoz u inozemstvo očekivati.

Pri sadašnjim prilikama u Hercegovini nije doista moguće, budući rentabilnost željeznice brojčano utvrditi, ali već samo prikazivanje prije predstavljenog opsega skoro postojećeg importa i na predviđene glavne artikle koji bi svakako gradnjom ove željeznice došli do izvoza potpuno je dovoljno, da se ne sumnja o unosnosti linije Mostar – Metković i to tim više, što se, bez obzira na značajni porast prometa, koji se sa sigurnošću može očekivati, radi o ukamaćenju jednog relativno malenog građevnog kapitala.

Ali osim ovih neposredno na saobraćajne prilike Hercegovine ograničenih razmatranja, koja u prvom redu dokazuju rentabilnost projektovane linije, ne smiju se zaboraviti ni koristi, koje će postojanje ovakve veze mora sa

Mostarem imati za Bosnu, pa za trgovinu Aus. ug. monarhije sa okupiranim provincijama pa napokon za sav gospodarski i politički život potonjih.

Prvo što se tiče trgovine Bosne, to je već prije istaknuto, da konfiguracija terena međašnih planina između obje zemlje, usprkos dobrih kolnih cesta preko istih, otežavaju po sebi promet među Bosnom i Hercegovinom.

Pošto je pod sadašnjim prilikama robni promet od Mostara moru moguć samo pod skupim i teškim uvjetima, razumljivo je, da ovaj saobraćaj zasmetan u svom prirodnom razvoju, ne može sada biti znatan.

Kada bude vodila željeznica od Mostara k moru, nesumnjivo je, da će trgovina Bosne usprkos transportnih poteškoća među obim Zemljama za mnogo robu, koja se samo s' mora i to sa velikim okolišanjem dobavlja ili za eksportnu robu koja se mora morem prevoziti, put preko Mostara i Metkovića izabratи.

Ovo vrijedi uglavnom za rudarske proizvode Bosne.

Za industrijske proizvode A.u. Monarhije otvara se gradnjom željeznice od Metkovića do Mostara veće prodajno područje nego li do sada i pošto su okupi. provincije obuhvaćene u Općenito aus. ug. carinsko područje, to će se pojačani uvoz pretežno preko Trsta i Rijeke obavljati.

Osim jasne gospodarske koristi mora se uočiti još i ona prednost, koja se sa političkog stanovišta za Hercegovinu pokazuje gradnjom linije Metković – Mostar.

Ovom gradnjom očekivano podizanje općeg blagostanja, uslijed čega će i stanovništvo bolje unovčiti svoju radnu snagu i imati sigurnu prođu za svoje proizvode, kao i posjedovne prilike dobit će za kratko vrijeme napredno uređenje, mora probuditi potreбno interesovanje za stalnost sređenih prilika i da narod učini manje pristupačnim nasilnim promjenama usmjerene agitatorske uplive, kako se to već jasno ispoljilo u svim dijelovima Bosne koji leže u saobraćajnom području Bosna–željeznice.

Napokon se mora još istaknuti, da je ova svakako samo 40 km duga, dakle jedva tri dnevna marša zahvatna željeznička pruga, i vojnički značajna.

U jednoj Zemlji gdje bi se jedva moglo naglo nastupiti sa većim masama, mogu kratke željezničke pruge za brzo pomicanje pojedinih bataljona biti od neproračunive vrijednosti.

Kako Sarajevo sa jedne strane sačinjava uporište i polaznu tačku Vojnih pothvata za jedan dio Bosne, tako je slučaj Mostara za Hercegovinu.

Za jedan do dva dana ubrzani dolazak u Metkoviću iskrcanih trupa može biti u budućnosti pod okolnostima od presudnog značaja, i to tim

više, što bi marš od Metkovića do Mostara za morskom vožnjom oslabljenu vojsku bio vrlo težak i ubitačan.

Osim pospješenja kretanja vojske, što nije za potcenjivanja, željeznica koja će se izgraditi služit će i čuvanju ljudstva a osim toga će slanje opskrbnog i drugog materijala u Hercegovinu znatno olakšati i pojefitiniti.

Što se napokon tiče građevnih troškova kojih će maksimalna visina prema predračunu iznositi 1,700 000 for., to zemlja na žalost još nije u stanju da ih iz vlastitih sredstava pokrije.

A ne može se ni nadati, da će se i s' obzirom pitanja garancije povezanih poteškoća naći strani kapital za ovu svrhu.

Dakle preostaje samo, da se sredstva Monarhije upotrijebi.

U zadnjem odnosu preporuča se onaj postupak, koji je već zakonom od 4. II. 1881. R.G.BI. Nr. 9 prilikom izgradnje Bosna-željeznice iz Zenice u Sarajevo odobren a sastoji se u povlačenju centralnih aktiva za zajam.

Ovaj je oblik nabave novca jednostavan, te niti ima specijalnih finansijskih opterećenja obaju polovina monarhije, niti trajnog otuđivanja gornjih aktiva za posljedicu, jer će se glavnica i kamate namiriti iz prometnih viškova željeznice i iz Zemaljskih prihoda B.iH. ukoliko se ovi ne bi za izdatke vlastite uprave utrošili.

Ovaj modalitet našao je praktičnu primjenu u tekućoj godini kod Bosna-željeznice, jer je jedna otplatna rata iz željezničko-prometnih višaka centralnim aktivama dostavljena.

U svom formalnom sastavu je priložena osnova zakona, dakle potpuno identično sa odnosnim zakonom za gradnju željeznice Zenica – Sarajevo, sa jednom iznimkom, da je cjelokupna izgradnja, dakle i donji stroj željeznice, kao uskotračna, sa 0,76 m širokim kolosjekom, predložena.

Ostupanje od ove konstrukcije, povisilo bi s obzirom na terenske prilike vrlo nesrazmjerno građevne troškove i bilo bi tim manje opravdano, što za savlađivanje prometa na pruzi Metković – Mostar, pa koliko god se on živo razvijao, nizom mnogih godina i uskotračna željeznica udovoljavala.

Tehnički izvještaj

Terenske prilike kao i važni vojnički razlozi čine potrebnim da se trasa Mostar – Metković isključivo na desnoj obali Neretve vodi.

Na cijeloj liniji od Most. do Met. pokazuju se na obroncima isključivo kreč kredne formacije.

Neretvanske su kotline sa mlađim naslagama ispunjene, a od Počitelja do Metkovića sastoji se dolinska ravnica od aluvija rijeke Neretve.

Pruga Mostar - Buna

Devet km duga trasa kreće se u donjoj južnoj mostarskoj kotlini u širokoj dolinskoj ravnici, te je najlakši dio na cijeloj liniji Mos. – Met.

Trasa se vuče duž desne obale Neretve. Kolodvor će ležati u ravnici pokraj starih turskih groblja neposredno uz novi željezni most preko Neretve.

Pruga Buna - Čapljina

Pruga se provlači kroz oko 19 km dugi Neretvanski tjesnac i predstavlja najteži dio željeznice, a kreće se isključivo na desnoj obali Neretve.

Na lijevoj obali nema puta, a na desnoj samo jedna staza za teretne životinje u vrlo lošem stanju.

Svaljene gromade stijena zatvaraju često put. Rijeka Neretva je uska, dijelom pećinama prevučena, dijelom stijenama tako sužena, da po cijeloj duljini defilea (tjesnaca) nije ni splavna. Cijeli desni obronak sastoji se od istaknutih brdskih rebara i brdskih noseva, kojima neposredno slijede veće ili manje uvale, a gdjekad predstojeća zemlja (Vorland). Ljeva je strana još gora, brda su većinom gola.

Ovaj je dio od svake komunikacije otsječen, pristup je moguć samo sa oba kraja uvale. Za dovoz građevnog materijala potrebna je izgradnja paralelnih puteva na desnoj obali Neretve.

U Buni se predviđa stanica a u klancu jedna propusnica. Izgradnja od nekoliko malih tunela je neizbjegna.

Pruga Čapljina – Metković

Trasa od Čapljine do Gabele najpogodnije je da slijedi stopama obronka desne obale Neretve. Zato trasa ne napušta desnu obalu Neretve, a time se olakšava pristanak lađa, prišteđuje se skupi most preko Neretve i stvara se zgodno mjesto za postojane uređaje, koga na lijevoj obali nikako nema.

Istina je, da onda trasa od Gabele do Metkovića leži djelomično u poplavnom području, ali to je slučaj i sa lijevom obalom; uostalom ovdje Neretva ima vrlo mali pad tako da željezničko tijelo (donji stroj) neće biti visokim vodama ugroženo.

Kod Čapljine i Čeljeva su prevozi, a kod Metkovića postoji drveni most na stupovima 140 m dug.

Pruga Mostar – Metković bit će na istim principima izgrađena kao u prometu stojeća pruga Brod – Zenica sa širinom kolosjeka 76 cm.

Pošto za ovu prugu usvojena najveća brzina iznosi 15–18 km na sat, to minimalni radius ne bi smio biti manji od 70 m. Nastojat će se, ako se time

troškovi ne bi znatno povećali, upotrijebiti radius od 80 m. Do sada dobivena iskustva na Bosna-željeznicu pokazala su da za brzine od 15–18 km na sat krivulje od 60 m radiusa doduše dobro odgovaraju, ali da istom radiusu od 70 m pruža potpunu sigurnost saobraćaju, što je naravno od naročite važnosti; zato bi se krivulje od 60 m radiusa smjeli iznimno dozvoljavati samo kod naročito teških terenskih prilika koje se mogu samo nesrazmernim izdacima savladati, kako je to u ostalom gdjekad i kod Bosna-željeznice slučaj, bez štetnog djelovanja na propisanu brzinu.

Maksimalni uspon uzimlje se sa 10 promila.

Širina je krune donjeg stroja u usjeku i nasipu 3,0 m.

Nagibi su u nasipima 1,5 stopni. Nagibi su u usjecima u zemaljskom tlu i lako raspadljivoj stijeni jednostopni, a u čvrstom kamenu već prema njegovoj kakvoći 1/2 – 1/5 stopni.

Za sve male tunele uzet je profil svjetlog prostora kao kod Bosna-željeznice, svjetla širina 3,3 m a svjetla visina nad gornjom ivicom tračnice 3,10 m.

Sve mostne konstrukcije izvešće se isključivo od željeza.

Za izradu objekata predviđa se uporaba opeke i kamenja, to vrijedi i za sve visokogradnje, ali koje se mogu izvoditi i od kanatnog ziđa.

U Hercegovini, gdje bura vlada, moraju se sve zgrade pokriti sa crijeppom u mortu, sa drvnim cementom ili krovnom kamenom ljepenkom.

U oštrom lukovima moraju se bezuvjetno hrastovi pragovi upotrebiti. U blagim krivuljama i pravcima mogu se ispočetka pragovi od mekog impregniranog drva naročito od crne borovine upotrijebiti, a istom kasnije hrastovim pragovima izmijeniti.

Kao građevni materijal gornjeg stroja moraju se čelične tračnice upotrebiti. Težina tračnica na cijeloj pruzi iznosi 18 kg po tekućem metru.

Duljina šinja mora se radi mnogih oštreljih lukova od 70 m radiusa uzeti 7 m, prema čemu se i broj pragova ravna.

Raspodjela pragova izvršava se pri uređenju kolosjeka sa lebdećim sudarima.

Kao maksimalni saobraćaj željeznicu uzimlje se: 15 vojnih vlakova u svakom pravcu, dakle ukupno 30 vlakova za 24 sata. Vozni park, broj stanica, skretišta i stanica za vodu mora gore navedenom maksimalnom radu željeznice potpuno udovoljiti.

Veličina glavnih stanica Mostar i Metković utvrdit će se prema specijalno izrađenim nacrtima.

Male stanice i skretnice izvešće se po normalijama. Ove pokazuju općeniti uređaj stanice kao i uređaj jedne skretnice.

Gradični troškovi pruge Mostar - Metković

1) Projekat građevni nadzor 40 km po 1500	60000 for
2) Otkup zemljišta 40 km po 1000	40000 for
Primjedba. Predpostavlja se da će Vlada otkup zemljišta provesti.	
3) Donji stroj (bez tračnica) 40 km po 18000	720000 for
4) Gornji stroj Primjedba. S obzirom na tri stanice i jednu skretnicu uzimlje se gornji stroj u račun sa 44 km. Čeličnih šinja za 44 km po 18 kg po tek. m. 2 x 44000 x 18 tona	1584
k tome 1/8 za sitni željezni materijal tona	<u>198</u>
Ukupno tona	1782
ili okruglo 1800 tona po 110 for	198000
15 kom. skretnica 550	8250
2 kom. okretnih ploča po 3.000	6000
Po km je potrebno 1.429 ili okruglo 1.430 pragova, dakle za 44 km 62.920 ili okruglo 63.000 pragova po 1 f	63000
Posebna drva za svaku skretnicu po 250, dakle za 15 skret.	3750
Transport, pošljunčenje, polaganje gornjeg stroja okruglo	89000
Ukupno za gornji stroj	368000
5) Visokogradnje Stanica Mostar	100000
Stanica Metković	40000
Stanica Buna	17000
Mimoilaznica u klancu među Gracom i Počiteljem	3000
Ukupno za Visokogradnje	160000
6) Željeznička oprema 40 km po 1000	40000
7) Prometni predizdatci 40 km po 500	20000

8) Nepredviđeno 40 km po 1050		42000
Iznos čistih građevnih troškova	for	1450000
Vozna prometna sredstva 40 km po 3000		120000
Suma	for	1570000
Ukupna potreba kapitala		
Izgradnja željeznice		1.570.000
Dobava kapitala		51.500
Interkalarne kamate		78.500
Sveukupno	for	1.700.000

Uskotračna željeznica

V. Otsjek

Okolica

Šuma oko Boračkog jezera. Snimio Vito Tiberio 1935. g.

PRVA GLAVA

GEOLOŠKE PRILIKE

Geološke prilike imaju znatan upliv na rastenje biljaka, pojavljivanje vode, stvaranje oborina, klimu, hranu čovjeka. Više je negoli znanstvena igrarija, kad nekoji naučenjaci postanak lokalnih osebina među pripadnicima jednog plemena prave ovisnim o prilikama tla. Samo da se jedan mali primjer navede, ukazuje se, da u svim zemljama sa krečnim formacijama mnogo raslinje a naročito vino ima jedan određeni istovrstan karakter i prema tome izvanredno djeluje na životne navike i tjelesnu dispoziciju stanovnika.

Što se specijalno na Mostar odnosi, ovaj leži prema u godini 1879. snimljenoj geološkoj karti B.iH. po gg. Dr. von Mojsisovics, Dr. Tietze i Dr. Bitter u kredinoj krečnoj formaciji koja se proteže od jugoistoka prema sjeverozapadu, dok se od sjevera uzduž Neretve do Suhog Dola pruža ugalj sadržavajuća Triasformacija.

Na jugu kao i na sjeveru grada prostiru se velike ravnice, na sjeveru takozvano Bijelo Polje a na jugu Bišće. Ove su prema saglasnom mišljenju svih geologa jednoč sačinjavali jedno veliko jezersko korito. To dokazuje i tlo grada Mostara: Diluvijna Alluviju, koji sa svoje strane opet na Molassi počiva. Naprotiv izgleda mišljenje da je i Mostarsko blato moglo ovome jezeru pripadati, nevjerovatnim, jer leži u drugoj formaciji. Pređimo preko toga, je li ovo, na Mostarskom polju u prijašnja vremena postojeće jezero identično sa onim od grčkog geografa Skylax-a navedenim jezerom, iz koga je Neretva 80 Stadija (to je oko 150 km) iznad svoga ušća izbijala u čijoj se sredini nalazio jedan 120 stadija (oko 220 km) dugi otok. Možda je kotlina Neretve iznad Gabele nekoć sačinjavala jedno jezero koje je kasnije erozijom iskopalo dublji odtok i isteklo.

Na brežuljcima uz Neretvu vide se diluvialne naslage bjelutka i konglomerata. Ove se protežu uzduž obale Neretve od podnožja Porima do posve blizu tjesnacu Mostara, a onda od Mostara do zavoja brda, gdje do Bune dopiru.

Velike naslage krečnih konglomerata nalaze se u proboju pod tvrđavom Blagaj, onda oko Velež planine, nadalje kod Nevesinja, uzduž donjeg toka Neretve do mora.

Nad Nevesinjem izbjija na vidjelo hippuritski kreč i sačinjava cijeli plato, pa i najviši vrh Velež planine. Također između Blagaja i Mostara izdižu se istočno i zapadno usred mlađeg kamenja brežuljci sa hippuritnim krečom.

DRUGA GLAVA

OKOLICE

Svakom je posmatraču odmah upadno da se grad Mostar proteže uz Neretvu i uglavnom sjeverojužni smjer kao uzdužnu osovinu pridržaje. Istočno se prislanja na silnog stjenovitog gorostasa 1738 m visoki Velež, koji se sa svojim ograncima Dubrava i Podvelež sa 1158 m visokim sedlom Porima od Porima rastavlja i ubraja se u zapadni planinski skup južne Hercegovine. Velež je u ljetno doba stanovnicima grada Mostara vrlo dobro došao, jer sa njegovog vječnim snijegom pokrivenog vrha mogu donositi potreban snijeg i led. Ovi transporti vrše se najviše u rane jutarnje sate, da se izbjegne sunčanoj žegi. Nedaleko od leda boravi u plavom eteru bjelogлавi jastrijeb.

Podvelež, koji se prema svom obliku i Stolac naziva, sačinjava jedno moćno tvrđavama okrunjeno podnožje gigantskog masiva Veleža. Ovdje je godine 1886. jedan ogromni šišmiš, jedan leteći pas ubijen. U raspucalom kamenju Podveleža nalaze se špilje koje su često bile pozornice nasilja.

Uspon na Velež skopčan je svakako sa velikim naporom ali pruža impozantan pogled u daljinu preko Hercegovine i obalnih krajeva, a modra površina mora završuje ovu divnu panoramu.

Sjeverno od grada proteže se Bijelo Polje, nazvano tako, po osulini (Geröll) krečnjaka, sa kojim je površina većim dijelom prekrita. Odmah prije Mostara, ovo uzgred primijećeno, koga u narodnim pjesmam i "bijeli Mostar" nazivlju, leži malo mjesto Skakala, a dalje sjeveru pola sata od grada Salih – Kahve, gdje jedno riječno kupatilo i kafana daju osvježenje. Još dalje Suhi dol, centar izdašnih naslaga smeđeg uglja. Kod Potoka napokon gdje se Neretva primiče gorskom vijencu Raške gore, nalazi se poluporušena kula, koja se bez očite veze naziva po crnogorskem

narodnom junaku Jovanu Crnojeviću. Valjda je nekoć sjedio u njoj uhvaćen. Uz tok Neretve raširio se Sjeverni logor sa kasarnama, barakama i drugim vojnim objektima. Ovdje stoje ona četiri okrugla tornja koja su u tursko doba služila kao barutane. U jednom petom nalazila se poljska apoteka. Sada se upotrebljuju kao vojna spremišta. Od Sjevernog logora do Oficirskog i Činovničkog Kazina u gradu postoji omnibuska veza za oficire i činovnike.

Kod mjesta Salakovac tri sata od Mostara počinje veliki Neretvanski klanac, koji u duljini od 30 km do Jablanice, željeznicu, rijeku i cestu u jednom uvalskom tijesnacu zbijja.

Putnika podsjeća visoka prirodna ljepota na partie u punohvaljenoj dolini Enns-e, a specialno na svjetsko poznati "Gesäuse". Svakako da Neretvanskoj dolini nedostaje stasito rašće drveća i sočne livade "zelene Štajerske", ali zato se iznad smjelih hercegovačkih stijena svodi nebo neopisivog plavetnila.

Na desnoj obali Neretve prostire se plodna površina do u polukrugu oko ravnice nalazećih se brda. Polja kukuruza i duhana, na kojima se ljeti voda zadržava, da zemlja ne ožedni, međusobno omeđašena grmljem od šipaka.

Na sjevernim okrajcima ravnice kod Vojna i Raštana (isto kao kod Suhidola i Kuti na drugoj obali) vise veliki željezni prstenovi, koji su olovom u stijenu zaliti. Po općenitom mišljenju služili su u doba, kad je Bijelo polje bilo praistorijsko jezero, za privezivanje ribarskih čamaca; a možda su, bar djelomično služili, da neretvanske lađe zadrže, koje su prema srednjovjekovnim poveljama do Rame dopirale.

Zapadno od Raštana leži vrelo Radobolja. Ovo izbija iz brda Mikuljače i važi kao jedan odvod Mostarskog blata, to jest kroz isto protičuće Lištice. Bez bližeg pretresanja ovog pitanja, mora se uzeti, da voda Radobolja – potoka, ako doista od Blata dolazi, u svakom slučaju puno od svojih nezdravih sastojina mora izgubiti, jer je vodi put kroz vapnene stijene. Ipak ostaje u talogu i kasnije još puno sedre. Na mjestu zvanom Mejdan u Radoboljskoj dolini nalazi se jedno ležište postdiluvialnog lignita, koje je već prije 1875. bilo poznato, ali samo u skromnim mjerama iskorišćavano. Bliže Mostaru leži selo Cim, većinom katolicima nastanjeno usred bujne vegetacije voćaka i vinove loze. I povrće ovdje izvrsno uspijeva. Cim bi na izvanredan način posjedovao sposobnost za ljetovalište Mostara. "Radoboljska dolina je baščena četvrt Mostara. Ovdje se natječu sunčana žega, bujna vlaga i dobrota tla u oblikovanju veličanstvene vegetacije mirišljavih maslina, bještavo cvatućih grmova šipka i tamnih žbunja smokava, u kojima slavulj tako neumorno bigliše,

kako to prema divnom Sofoklovom pričanju ne čini na Kolonusu kod Atene, koji sada tako siromašan i gol stoji. Vinovi zasadi protežu se uz padine, ali samo na kratke daljine, jer dalje gore sve je šljunkom prekriveno, ili sa kamenim grebenima, i bezutješno stoji ovdje okrug brda.” (Hoernes).

Pratimo li polukrug brda dalje prema jugu, to stižemo u Vukodo, Kat. bisk. rezidenciju. Nedaleko odavde vodi put preko tzv. biskupskog sedla na ogromni stijenasti blok Hum–brda.

Krečni kamen ovdje je oskudno odjeven drvećem, i ako je navodno raslinje drveća skoro u potonjim godinama dobro uznapredovalo prema prijašnjoj golotinji. Naprotiv divlja kadulja bujno raste među velikim kamenjem obronka. Brdo Hum samo je sa zapadne strane, posredovanjem biskupskog sedla sa drugim brdima spojen. Ostale tri strane pružaju se slobodno u ravnici. Prema sjeveru vlada brdo Bjelim Poljem, prema jugu Bišćem ili Mostarskim poljem, prema istoku leži mu sam grad pod nogama. Brdo Hum je dakle jedna točka od najveće vojničke važnosti. Nije čudo, da su prva naselja ovoga kraja bila na Humu. Još i sada se vide ruševine rane srednjovjekovne gradine. I u našim danima podignute su na njegovom vrhu dvije tvrđave.

Zapadno od Hum–brda leži među brdima Mostarsko blato, jedna vodena površina od dva sata duljine i jednog sata širine, vjerovatno ostaci jednog većeg jezera. Njegove su obale oživljene raznovrstnim močvarnim pticama i pružaju obilan lov. Kroz Blato protječe Lištica, koja se u brdu gubi i kao Jasenica, nedaleko Bune, u Neretvu utječe. Nedaleko zapadnog kraja Blata leži franjevački manastir Široki Brijeg, prama jugu, sa one strane širokog brdskog lanca, plodna poljana Broćno ili Brotnjo. Ovdje uspijeva voće, vino i duhan čuvene kakvoće, ovdje je od 1845. Ali Paša Rizvanbegović, namjesnik Hercegovine, osnovao gojenje svilene bube, koje je skoro opravdalo najljepša očekivanja. Okolina je navodno bogata sumporastim kremenom (pirit). Broćno je jedno glavno sjedište katoličkog stanovništva Hercegovine. U srednjem vijeku živjelo je ovdje jedno plemenito pokoljenje, od kog se 1273. u poveljama spominje Gregorius banus de Bronch, kasnije su tamošnji župnici igrali važne političke uloge. Na sjevernom rubu Broćna leži mjesto Čitluk sa ruševinama jedne gradine i jedne nekoć Dominikancima pripadajuće crkve. Kod Čitluka su bili razni sudari Turaka sa mletačkim vojskama koje su preko Dalmacije dolazile. Ovdje je 20. VI. 1697. Vojskovođa Republike San Marco, Giovanni Barbaro pobijedio Mostarskog pašu. Ovdje se u godini okupacije dogodio jedini sukob c. K. vojske sa hercegovačkim pobunjenicima. Divizija Klimburg zauzela

je Broćno bez borbe. Na ovu vijest pozuri se poziv pobunjenika u jačini od 400 ljudi oko Čitluka, ali su nakon nekolikih puščanih hitaca odbijeni, pri čemu su od carske vojske dva čovjeka ranjena. Uzrok ovome sukobu bilo je zauzeće Mostara. Godine 1886. nađeno je kod Čitluka preko 40 komada španjolsko–nizozemskog srebrenog novca iz 16. i 17. stoljeća, možda ostavština jednog španjolskog doseljenika.

Od Mostara proteže se prema jugu do Bune i Blagaja sa obe strane visokim redovima brda opkoljeno Mostarsko polje, zvano Bišće. Ovdje vlada snažna bura, a to je vjerovatno razlog sterilitetu tla, jer plodnu zemljinu koru uvijek otpuše. Čim se napuste zgrade Južnog logora, koji je od grada rastavljen prostranim turskim grobljima i kompleksom crkvice Tvornice duhana, prestaje rastenje drveća. Pa i žitarstvo je neznatno. Najbolje se tlo nalazi kod Jasenice, gdje po svom imenu Njemačka jedan brežuljak na jednu staru njemačku naseobinu podsjeća, žito i vino izvrstno uspijevaju. Kako Hoernes zamišlja, mogao bi se jedan veliki dio Bišća, cijeli odlomak među Neretvom i brežuljkom Kobilovača, iz Jasenice lako natapati.

“U godini 1873. počeo je kršćanski seljački narod da sa svojim jadnim drvenim plugovima više prostora nekultiviranog tla obrađivati, ali kada se postigla žetva od preko 350 kola žita, uništiše mostarski zemljoposjednici zrelu sjetvu.”

Kod Rodoča na rubu Bišća raste jedna naročita vrsta duhana sa odličnom aromom. Grobna kamenja i ruševine crkava, koja se ovdje vide, podsjećaju, da je ovo mjesto u srednjem vijeku imalo boljih vremena.

Posve na jugoistoku Bišća leži napokon nekadašnji glavni grad Hercegovine “Blagaj” “zračno mjesto”, “Mjesto blagoslova”.

TREĆA GLAVA

SKAKALA I SUHIDOL

Četvrt sata sjeverno od Mostara udaljeno nalazi se jedna mala naseobina, zvana Skakala. Ista ima jedan toranj za barut, a ime je dobila po tome što je ovdje Neretva vrlo uska, a u svom koritu ima redove velikih stijena, tako da se pri niskom vodostaju, skačući sa jedne na drugu može udobno rijeka prekoračiti. Kod Skakala nalazi se jedna grupa starih španjolskih grobnih kamenja i jedno ležište smeđeg uglja od pola sata širine i dva sata duljine. (I Radoboljski potok vodi fosilni ugalj). Sainte Marie, koji se podrobnije bavio sa ovim predmetom, mišljenja je, da bi tona ovog uglja pri racionalnom dobivanju, na moru 24 franka stajala. Ovaj je ugalj zapravo postdiluvianski lignit i ima po prilici pola ogrijevne vrijednosti engleskog uglja, sličan je šibeničkom uglju. Ne gori loše, ali jako miriše po sumporu. Za transport na moru i za uporabu na lađama ovaj ugalj ne bi valjao radi velike težine i male ogrijevne vrijednosti, ali bi se mogao dobro upotrebiti za loženje malih strojeva i kao obično gorivo. Nadalje bi ovo bogato ležište uglja moglo služiti za podizanje jednog većeg paromlina.

Pod Turskom vladom ostala je produkcija uglja na Skakalima, usprkos projekata Sainte-Marie neznatna, pa i nakon okupacije nije uspjelo uspostaviti jedan veći promet. Malo iza toga radi slabe izdašnosti napušten je ovaj rudnik.

Zato je pola sata dalje prema sjeveru kod Suhidola otvorena nova naslaga smeđeg uglja. Prva kopanja uglja počela su tamo početkom osamdesetih godina. U godini 1885. pristupilo se izgradnji strojnog okna, ali se krajem 1886. gradnja radi pridolazećih jakih voda privremeno obustavila.

Radovi su se ograničili samo na ustanovljenju naslage uglja a vađenje uglja nije se ni uvelo. Usljed toga je prvoproizvodnja uglja bila malena,

te se ugalj djelomično za pogon vlastitog kazana trošio, djelomično željeznici Mostar – Metković, obalnom brodarstvu i za lokalnu potrebu u Mostaru prodavao. Pošto su se izvodile samo istražne i pripremne gradnje, stanje ljudstva bilo je vrlo promjenljivo, ali nikad znatno.

U godini 1886. upućeno je željeznicom u Metković 350 600 kg suhodolskog uglja.

Skakala na Neretvi, nekada jedino mjesto prelaza Neretve na ovom području. Snimio Želimir Loose 2002. g.

ČETVRTA GLAVA

VUKODO

Na krajnjem zapadnom završetku grada na cesti za Ljubuški leži Vukodo, sjedište rimokatoličkog biskupa. Ovo prijazno mjesto počiva na jednoj širokoj uzvisini, pred njom se talasaju polja i livade, uzdižu se sjenovite šumice stabala smokava i čempresa, u velikoj daljini uzdiže se u tamnim masama grad sa Konakom, džamijam, crkvama i mostovima sve oblikovano od lomljivog kamena brdskih grebena, koji ovaj krajolik zatvaraju.

Prostrana kamena zgrada s velikim jednostavno popločanim dvorištem i raznim dogradnjama. Šarolikim bojama opisana posjeta o ovoj na svakom luksuzu oskudijevajućoj rezidenciji, od Friedrich-a Schütz-a sastavljena nalazi se u srpanjskom broju "Neue Freie Presse" od god. 1881.

Biskupsku rezidenciju podigao je 1847. biskup Rafael Barišić. Ovaj crkveni knez koji od 1846. upravlja Katoličkom crkvenom provincijom Mostar i Zahum koji je u slalom pokrivenom župskom uredu u Seonici rezidirao, zaključio je da u blizini Mostara dostojnu rezidenciju sagradi. On isposluje velikodušni ferman, koji je sadržavao dozvolu za gradnju i kupi posredovanjem guvernera Alipaše Rizvanbegovića, koji je prividno kupnju u svoje ime zaključio, jedno gradilište za 6 kesa (300 for). Radi napadanja sa strane drugih konfesija morala se gradnja početkom oružanom rukom izvoditi. 1852. bila je rezidencija dovršena i onda je istom mogao biskup da preseli iz Seonice u Mostar.

Jednovremeno je dovršena i jedna mala kapela, koja je do 1886. bila jedina bogomolja mostarskih katolika. 1852. osnovana je i jedna osnovna škola u Vukodolu i upotrebljavala se sve do 1870. dok je nova osnovna škola sagrađena u blizini katoličke crkve.

Od tada se rezidencija dogradnjama i sticanjem posjeda zemlje znatno proširila. Prema sjeveru protežu se izdašni vinogradi u koje sadašnji biskup, kao priznati dobar administrator, viškove svojih prihoda ulaže. Jedan lijepi dio vinograda pripada već biskupiji.

PETA GLAVA

BUNA

Malo mjestance Buna, udaljeno dva sata južno od Mostara ima vrlo važan položaj, jer nedaleko od njega Neretva polazi u stjenoviti klanac Zaton iz koga istom kod Žitomislića izbija. Početak tjesnaca označen je gradinama, koje se još na obe strane raspoznaju, očito se nalazila ovdje dolinska pregrada. Narod kaže, da je Bišće nekad bilo veliko jezero i onda je jedan "grčki car" dao kod Hodbine napraviti jedan proboj, da ovo široko polje dobije za kulturu i isuši. Bišće je svakako praistorijsko jezersko tlo, ali na stijenama Hodbine nema ni traga kakvom umjetnom proboru. Naprotiv baš na ovom mjestu otkrilo se prije kratkog vremena jedno oko 10 ha obuhvaćajuće polje posijano rimskim opekama. I rimske su grobovi ovdje otvarani, ali nijesu dali bogate dobiti. Naziv ove rimske naseobine nije se mogao do sada pronaći.

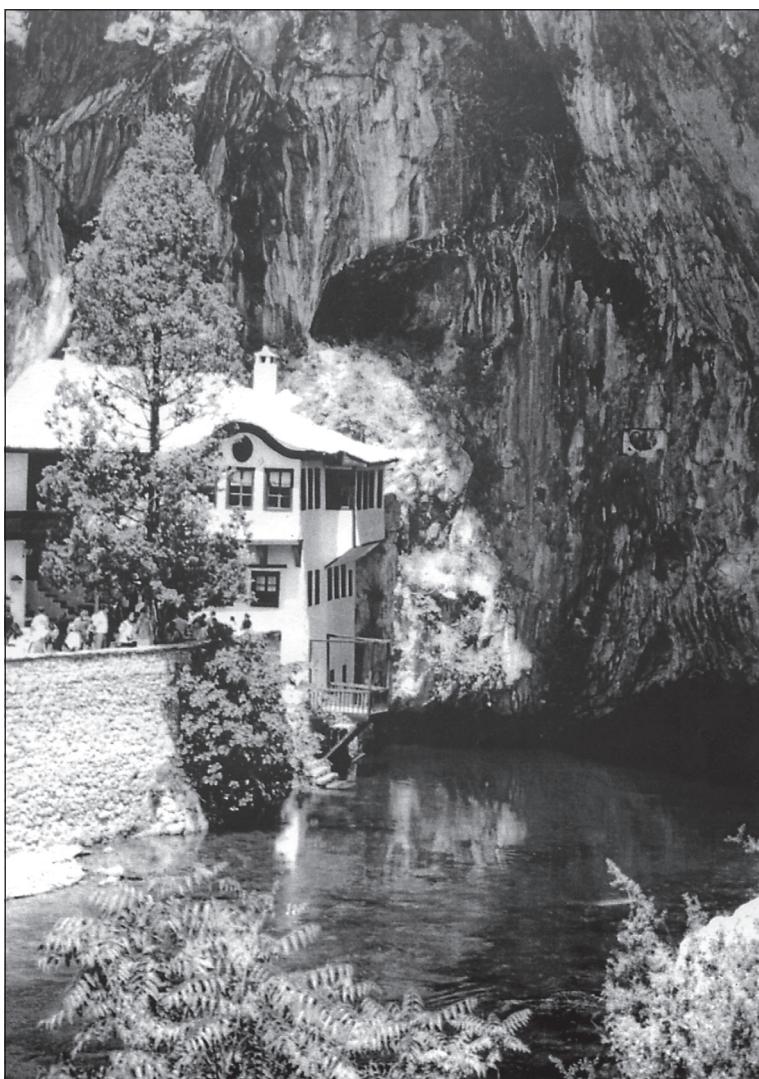
Kod Bune utječe jedna istoimena rijeka, možda odtok voda iz Nevesinja, u Neretu ispod jednog starog mosta sa 13 lukova. U godini 1840. bila su u turskoj samo dva mosta, koja su na više lukova počivala, od onog na Buni. Buna je ovdje usprkos samo polasatnog toka 40–50 m široka, a 3/4–1 1/2 m duboka.

Buna je vrlo staro mjesto. Izgleda da je igralo ulogu u ranom srednjem vijeku. Jer u 9. stoljeću kaže bizantinski pisac i car Konstantinus Porfirogenet o nekoj gradini zvanoj "Bona", koja je pripadala kneževima Huma ili Zahumja i po mišljenju nekih istraživača stajala je na jednom brežuljku iznad mjesta, tamo, gdje se sad još neke zidine nalaze. Drugi opet smatraju s većom ili manjom vjerovatnosti gore spomenuti naziv Bona kao latinski prevod imena mjesta Blagaj i prenose od Konstantina citiranu gradinu na mjesto ovog staročuvenog prijestolničkog grada.

U selu se nalazi jedno lijepo dvorište, koje je Ali Paša Rizvanbegović uredio. Pri tome je divna bašča zasađena rijetkim raslinjem i južnim

voćem. Ovdje uspijevaju masline, šipci i smokve u izobilju, nadalje biljke *Vitex agnus castus*, *Plumbago europaea* i *Ruscus aculeatus*. Ovdje je godine 1850. Ali paša uhvaćen i u Bosnu dovučen, jedno putovanje, na kome je nesretnim slučajem nastradao.

Sada je Buna željezn. stanica.

Buna

ŠESTA GLAVA

BLAGAJ I STJEPANGRAD

Dvanest km južno od Mostara i istočno od Bune leži nekadašnji glavni grad Hercegovine, Blagaj. Sada ima oko 700 duša. U jednoj džamiji održava se služba Božija, osim toga postoje ruševine od pet džamija i jedne katoličke crkve.

Obitelji Softić i Kolaković imaju ovdje pored drugih lijepu posjedu. Most preko Bune potječe po podacima načelnika Zaimbega Kolakovića iz predturskog vremena.

Jedan mali četvrt sata istočno od Blagaja očekuje putnika jedan od najveličanstvenijih prirodnih prizora: rijeka Buna izbija ovdje sa velikom snagom iz stjenovite pećine Vranjevića brda.

Tamnomodri valovi, po uvjeravanju naroda jedan odtok Zalomske, okreću se neposredno čim na danje svjetlo izbiju u krugu i udaraju smjerom zapada. Bezbrojne pastrve odlične vrste igraju se u njima, špiljski golubovi zvrjaju rojevima iz provalija.

Nad ovim strši u visini od pp 1200 stopa strmenita stijena Vranjević brda, okrunjen impozantnim ruševinama gradine Stjepana grada. Terasa, koja nam ovaj slikoviti pogled dopušta spada jednoj Teki (slavizirano tekija ili tecija), jednom samostanu derviša. U povijest postanka ovog muohamedanskog samostana upliće se narodno predanje, kršćanski srednji vijek i muohamedansko novije doba i dobiva jedan čudan podsjećaj na starohelenski mit (priču) o Perzeusu i Andromedi.

Narod kaže, da je u provaliji iz koje Buna izbija nekoć živio jedan zmaj, koji je Zemljji jedan grozan danak nametnuo (Tribut): svake godine morala mu se izložiti jedna djevojka iz okolice za žderanje. Jednoć pogodi udes Milicu, lijepu kćer u Stjepangradu rezidirajućeg vojvode Stjepana.

Sa teškom boli dade je otac. Ona je bila nad vrelom u pola visine stjenovitog zida izložena gdje se i danas nalaze još ostaci jednog zida. Tamo je navodno vodio jedan podzemni hodnik iz gradine. Ova neman primicala se već svome plijenu, da ga proguta, u to stiže u Blagaj pobožni Derviš Sari (plavi) Saltik iz Sirije.

Pun plemenite hrabrosti stupi u borbu sa zmajem i savlada ga buzdovanom. Zmaj se branio i svojim je repom tako jako oko sebe mlatio, da je velike komade iz stijene izbijao. Vojvodu Stjepana ovo je junačko djelo toliko razveselilo, da je hrabrom Saltiku dao svoju kćer Milicu za ženu i jedan mu samostančić sagradio, kome je on bio upravitelj (šeik). Povijest ovog događaja nalazi se još u jednoj sobi samostana u rukopisu, pokraj groba šeika i njegovog sluge, na zidu visi buzdovan sa kojim je ubio zmaja i svečev mač. Prema pričanju ustaje se potonji svake noći da obavi vjersko pranje. Zato mu uvečer postavljaju vrč sa vodom. U jutro je navodno pod mokar, a vode je manje.

Samostan je još dugo postojao, ali je postepeno propadao. Na posljeku je bilo samo još pet derviša u njemu, a kuća u ruševnom stanju. Napokon dođe Generalisimus Omer Paša (poznati Hrvat Mihajlo Latas) u Hercegovinu. Dražesni položaj Blagaja dade mu misao, da obnovi propali samostan. To se dogodilo oko god. 1862. Da svoga vjernoga, iz Indije potječećeg putnog i ratnog druga Muhamed Efendi nagradi, učini ga šeikom ovoga lijepog i velikog manastira i oženi ga jednom djevojkom iz Nevesinja. I pokloni mu dva mlina, koja je Ali Paša u Blagaju podigao po njemačkim mlinarima.

Novi sjaj samostana nije dugo trajao; 1871. pade dole jedan dio stijene i probi svod samostana. Od tada stoji opet ponovno porušen. Godine 1878. umrije Muhamed Effendi Hindlijia (Indijabac) kao zadnji Šeik Blagaja; njegova dva maloljetna sina žive od prihoda mlinova.

Blagaj je prastaro mjesto; već prvi povjesnički provjereni vladar Hercegovine ili Huma, kako se je Zemlja onda nazivala, Mihajlo Višević, vladao je krajem 9. stoljeća u tvrdom gradu Blagaju. Do god. 1478. bio je Blagaj glavni grad Zemlje i brojio je prema sada još postojećim tradicijama 24–5000 stanovnika, najprije Turci razoriše grad i premjestiše sjedište uprave Hercegovine, najpre u Foču, pa u Plevlje, napokon u Mostar. Iz ovog starog vremena sačuvala se turska poslovica. "Blagaj šeher Mostar kasaba." Blagaj grad, Mostar palanka. Sada su odnosi obratni. Ova se izreka u Hercegovini često upotrebljava, da se označi promjena svega zemaljskog. Velike zasluge za Blagaj stekli su uz Vojvodu Stjepana, graditelja Stjepangrada, Ali paša Rizvanbegović i Omer Paša.

U godini 1418. na 3. marta u ispravama se spominje "Selo Bišće pod

tvrđavom Blagaj”, 1463. Blagaj je od Turaka uzaludno opsjedan, 1479. osvojen.

Neposredno nad izvorom rijeke Bune gdje stijena kao strmi zid pada i mnogobrojni jastrebovi gnijezde, uzdiže se Stjepan grad, nekoć raskošna tvrđavna rezidencija (Burgresidenz), sada impozantna ruševina. Ovu je sagradio Stjepan Kosača, predzadnji vojskovođa Hercegovine, koji je od 1435. do 1466. vladao i uzgred spomenuto također kod Trebinja jedno istoimeno utvrđenje osnovao. 1479. Turci su zauzeli Stjepangrad, koji je do početka stoljeća služio kao prisilna tvrđava (Zwingfeste). Onda je grad izgorio i nije više popravljan. Bio je cio kamenom zidan i cio kamenom pokriven. Pristup je bio sa jugoistoka. Gradnja je nepravilan četverokut; obuhvaćen izupčanim zidom (crenelirte Mauer). I sad se raspoznaje kojoj su svrsi pojedine ruševne prostorije služile, npr. dvorska kapela, kasnije džamija, jasno primjetljivo. Na trima čatrnjama napajaju još i danas pastiri iz okolice svoje ovce i koze. Dva tornja zaštićuju slabu stranu utvrde, istočnu stranu, koja je sa leđa brda pristupačna; treći se nalazio na jugozapadnom rubu utvrde. Nedaleko gradine stoje ruševine jednog starog tornja. Od Klaića ponavlјana, vjerovatno katolička narodna priča kaže, da je taj toranj sagradio Grujica sin Vojvode Stjepanja, za jednu noć. Grujica je po Turcima učinjen otpadnikom svoje vjere i bio je protiv oca nahuškan. Sa svoga tornja pucao je na vojvodinu gradinu. Vojvoda se već više godina Turcima hrabro opirao i razne vojske potisnuo; ali kad mu se i sin sa neprijateljima združio; nije se mogao više braniti; on propade, a Turci osvojiše Blagaj i Stjepangrad.

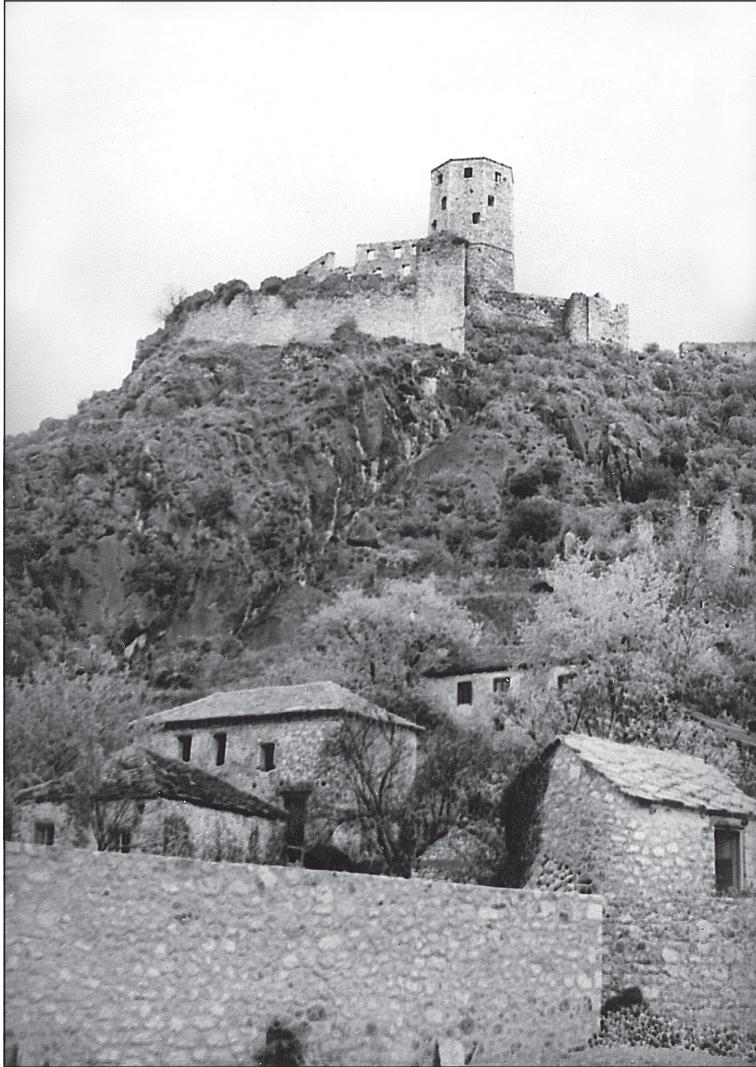
Mohamedanci se s ovim utoliko slažu, što i oni kažu, da se vojvoda Stjepan u zamku (Schlosse) Stjepangradu zadržavao i da ga je njegov pobunjeni sin u istoj opsjeo. Ahmed je imao kod sebe samo 100 ljudi, ali da bi mu otac mislio, da on sa velikim vojskama raspolaže, dao je da na padini brda Podveleža deset velikih vatara kroz cijele noći gore. Jedne kasnije noći povjeri on vatre desetorici budnih ratnika i uspne se sa svojom četom na Vranjević brdo, dok je njegov otac zamišljao da je na Podveležu. Nedaleko Stjepangrada sagradi on u jednoj noći utvrdu, koje je toranj i sad vidljiv. Kad je otac video, da ga sin iz take blizine ugrožava, nije se osjećao više sigurnim i napusti noću utvrdu, potkove konjima dao je obrnuto prikovati, tako su progonitelji mislili, da po njima nađeni tragovi spadaju jednom provijantnom dovozu opsjednutim. Istom nakon tri dana primijeti Ahmed nestanak svog oca. Ovaj je već davno bio u sigurnosti u Dubrovniku.

Tako kaže priča, povijest naprotiv ne zna ništa o nekom bijegu ili nekom nasilnom završetku vojvode Stjepana Kosače. On je 1466. kao

vazal (Vasall) Sultana umro. Njegov treći sin Stjepan, koji je na dvoru sultana Muhameda II. boravio kao taoc, svakako je postao Muhamednac a kasnije zet sultanov i Beglerbegov Rumelije sa imenom Ahmed Beg, ali nije sa svojim ocem ratovao. Naprotiv, stariji sinovi vojvode koji su ostali u kršćanskoj vjeri bunili su se protiv oca, jer je njihovu majku odagnao i uzeo jednu drugu ženu. Baš spomenutog Herzek Ametbega istoimeni sin je krajem 15. vijeka ponovno veliki vezir postao i igrao je važnu ulogu u turskoj povijesti.

Ostaci kule Herceg Stjepana u Blagaju.

Kula u Počitelju. Snimio K. D. Miletić, 1968. g.

VI. Otsjek

Povijest

PRVA GLAVA

POLITIČKA POVIJEST HERCEGOVINE

U najstarijoj povjesničkoj epohi koju mi poznajemo, bile su Zemlje Bosne i Hercegovine isto tako Dalmacije i Albanije nastanjene od naroda ilirskog porijekla. Etnografi drže, da su današnji Albanezi zadnji preostatak ovog velikog narodnog plemena.

U Hercegovini i pograničnim zemljama obitavali su Autariati, o kojima imamo obavještenja već iz 5. vijeka pr. Krista. Oni su bili hrabar, svakako uživanju vina odan narod, koji je dao da im polja robovi (Hörige) obrađuju. Na ušću tada kroz veliku jezersku kotlinu protičuće Nare rijeke (današnja Neretva) stanovali su mali narodi Manieri i Nesteri. Između 370 i 360. godine pr. Krista potisnuli su sjeverne susjede Autoriata, takođe ilirske Ardiere ili Ardiewere (Ardyäer oder Ardyäker), Kelti prema jugu i podjarmiše Nestere i Maniere, tako da su ovi sada imali svoja sjedišta na moru i na donjoj Neretvi. Radi na granici ležećih solnih vrela dodoše sa Autoriatima do rata i bijahu od njih pobijedeni, ali i Autariati izadoše tako oslabljeni iz borbe, tako da su oba naroda pala kao plijen iz sjevernih dunavskih predjela nadošlim Keltima. Sada biva jedan dio ikonskog stanovništva u brda potisnut, a zemlje zaposjednute.

Što se morske obale tiče, tu se u pojasevima od Neretve do ušća Voguše stvorila u 3. vijeku pr. Krista jedna moćna Gusarska država (Sceräuberstaat), koja je susjednim obalama, ne isključujući i talijansku, mnogobrojne posjete učinila i zato u više navrata sa Rimljanim ratovala. Godine 167. pr. Kr. zadnjeg kralja imenom Genthius, Rimljani su svrgnuli i njegovu zemlju osvojili. Blizina Rimske države, koje su se bojali, natjera susjedne narode složnom životu. Obalni krajevi sjeverno od Neretve i narodi u unutrašnjosti zemlje ujediniše se u jedan savez, koji se (na današnjem Sinjskom polju) po glavnom gradu Delminium-u nazvao,

delmatski ili dalmatski Savez. Time se osvajanje Zemlje po Rimljanim za jedan vijek odgodilo; ali nakon ponovnog rata podleže u 78. godini pr. K. i Dalmatski savez. Onda se i Hercegovina uključila u Svjetsku rimsku državu, a koja je ovdje tako čvrsto zasjela da se ni pri zajedničkom pobunjenjenju Zemalja od Alpa i Dunava do Drine i Drima, u 6. i 9. godini po Kr. nije mogla rasturiti.

U Rimsko doba, koje je trajalo 78. pr. K. do 476. po K., spadala je Hercegovina Provinciji Dalmaciji, a specijalno Conventus Naronitanusu (okrug Narone). U ovom potonjem navedenom području obitavali su (po kazivanju Klaića) sljedeći narodi:

- 1) Ardieeri (Ardyäer), zadnji ostaci, od Kelta, Autariata i Rimljana istrijebljenog nekad moćnog naroda; ovi vođahu bijedan život na neplodnom području oko Čabulje i Varda planine;
- 2) Daorzeri u Trebižatskoj dolini na Bročno polju i na lijevoj obali Neretve do Dubrovnika;
- 3) Narensii ili Naresii, jedan mnogobrojan, vjerovatno od Kelta i Autariata izmješan narod, u dolini gornje Neretve do blizu Mostara, na Nevesinjskom i Gatačkom polju, nadalje lijevo od Pive i Tare, napokon na gornjoj Drini;
- 4) Deramesteri, susjadi Daorzera, koji su na Popovom polju i u kotlini Dabra obitavali.

Kako izgleda, postao je već za vrijeme Dalmatinskog saveza nedaleko ušća Naro (Neretve) kod današnjeg mjesta Vid (blizu Metkovića) grad, koji je skoro od velikog značaja uznapredovao i postao okružni grad zemlje danas zvane Hercegovina. Ovdje su se sastajale ceste, koje su vodile od mora u unutrašnjost Zemlje.

Rimski glavni grad Dalmacije bio je Salona (kod Splita), grad, koji je u 3. i 4. vijeku po K. brojao oko četvrt miliona stanovnika. Odavde je išla velika vojnička cesta preko Runovića (ad Novas), Nezdravice, Tihaljine kroz Trebižatsku dolinu u Ljubuški (Prigeste), Vid (Narona), Skutari (Scodra), Durazzo (Dyrrhachium), koja se priključivala na popriječko preko Balkanskog poluotoka do Salonika (Thessalonika) povučeni veliki vojni drum takozvani via Engatia. U Naroni odvajala se veza sa gornjom Neretvanskom dolinom.

Rimljani su jako unapređivali razvitak zemlje; podizali su mnogobrojne ceste i mjesta, kojih se položaj usprkos spominjanja po starim piscima i nalazu natpisa većinom ne može ustanoviti. Da su u predjelu Mostara bila veća naselja, proizlazi iz prirode događaja; ali imena ovih nisu poznata. Razni naučenjaci postavljaju ovdje mjesta

Andetrium, Martaritana i Bistue. Ime zadnjeg mjesta bit će da je sačuvano u južno od Mostara ležećem Bišće-polju. Isto bi se tako ime brda Porim (po-Rim) odnosilo na Rimljane.

Rimska vladavina trajala je do god. 476. po K. onda slijedi kratka vlada njemačkog vođe plaćenika Odoakara (476.–493.) i država Istočnih Gota (493. – 553.), utemeljena po Kralju Tehodorichu Velikom, koji je bio veliki prijatelj i širilac rimske kulture. Od njega su još sačuvana naređenja, koja se odnose na staranje o bosanskim rudnicima (u Argentarii, sad Srebrenica).

U zadnje vrijeme rimskog gospodarenja snašlo se i proširilo kršćanstvo u ovim zemljama. Salona i Narona bile su ranovremeno biskupije, kasnije, od tridesetih godina 6. vijeka i Sarsenterum, koga bi se mjesto po istraživanjima W. Tomascheka ("Saopćenja geografskog društva u Beču", XXIII. svezak, 11. i 12. broj, 1880) trebalo tražiti na sjeveru Mostarskog blata kod današnjih Goranaca. Pripadnici kršćanske vjere onda još nisu bili rastavljeni na rimski i grčki obred, ali unutar orientalnih kršćanskih općina obrazovala se jedna sekta, ona Aria, kojoj su među ostalim germanskim narodima Istočni Goti pripadali.

Usljed ove vjerske raznolikosti nastale su nesuglasnosti, kasnije progoni, naročito otkad su se grčki carevi od Carigrada ili Bizanca za pravovjernike zauzimali.

Izbije ratovi između Istočnih Gota i Grka, koji od 535. do 553. trajahu i napokon osvajanjem istočnogotske države po Grcima završiše. Da se ovih nadmoćnih neprijatelja obrane, pozvali su Istočni Goti, kako Klaić misli, Slavene u pomoć. Ovi su kratko prije toga jedan veliki dio Mađarske i istočne alpinske zemlje preplavili i upali u god. 548., pa 551. i 553. u Bosnu i Hercegovinu. Kad su carevi Bizanta Istočno Gotsku državu osvojili, nastaviše Slaveni svoje napade, u god. 598. dolaze sa velikim četama, da se carevi od njih više nisu mogli braniti. Početkom 7. vijeka čvrsto se nastaniše u zemlje južno od Save i Dunava i preuzeše vlast.

Ovi Slaveni pripadali su srpsko hrvatskom narodnom plemenu Južnih Slavena i dobili su još jednu nacionalnu osobinu time, što su veliki dio zatečenog naroda k sebi primili. Da ove nisu istrijebili, vidi se iz te okolnosti, da su do danas zadržana stara imena mnogih mjesta. Tako se ime rijeke i Zemlje Bosna odvodi od rimskog mjesta ad Bosante, koje je ležalo na ušću Bosne u Savu.

I u današnjoj Hercegovini uzdržala su se mnoga stara imena mjesta, pa prema tome (sljedstveno) i veći sastavni dijelovi pučanstva. Tamo se po dalmatinskim kronistima, spominju sljedeća narodna plemena:

- 1) Naretanci ili Neretljani, koji su obitavali na ušću Neretve, stari

grad Naronu obnovili i kao morski gusari taki strah zadavali, da im je Republika Venecija god. 832. redoviti tribut obećala, da dobije slobodno brodarenje na Jadranu, do 13. vijeka čuje se o njima;

- 2) Humljani, koji su oko brda Huma obitavali;
- 3) Diokleeri, koji su oko pomorskog grada Dioklee (kasnije Antivari) jednu Vojvodinu utemeljili.

Ni u Bosni ni u Hercegovini nije se jedinstvena Vladina vlast izgradila, štaviše raspala su se početkom navedena narodna plemena u krajeve, župe, kojima su na čelu stajali župani, grofovi. Već u 10. vijeku bila je Zemlja, koja se sada zove Hercegovinom u devet pokrajina podijeljena, isto kao što se sada dijeli u devet kotareva. Samo je bila raspodjela Zemlje drukčija nego danas; na primjer navodi se Trebinje (Terbunia), Broćno i Blato kao imena pokrajina. Tada je već bila nastanjena ravnica južno od Mostara, tamo je stajala palanka zvana Bišće, jedno ime koje je polje zadržalo; i Buna se tada, u 10. stoljeću spominje kao čvrsti dvorac pokrajinskih knezova od Huma – tako se naime nazivala cijela okolica po brdu ležećem jugozapadno od Mostara. Glavni grad ove Vojvodine bio je Blagaj. Zemlja se nazivala u latinskim poveljama Chulma, Chelma, Zaclumia, Zaculumia, Kelma ili Kelmona, u talijanskom jeziku Gornja Dalmacija ili Donja Bosna, u slavenskom jeziku Humska, Zahumska ili Zahumlje.

Ova se kneževina širila na sve strane. Ali kneževi nisu uvijek bili samostalni, već većinom podređeni jednom kletveničkom gospodaru (Lehushern), vladaocima Hrvatske, Srbije, Bosne, Bizanta, Mađarske i drugih. Kao prvi gospodar Zemlje Hum bio je Mihajlo Višević, sin kneza Viševića, koji je porijeklom od poganskih Slavena sa Visle (Wichsel), koji je rezidirao u prastarom gradu Blagaju. Njegov sin Mihajlo vladao je od god. 912-926. On je stajao vjerovatno u kletveničkom odnosu (Lehnsverhältniss) prema hrvatskom kralju Tomislavu i održavao je uske veze sa papinskom stolicom.

U duhovničkim odnosima bili su onda stanovnici današnje Hercegovine podređeni biskupima u Stonu (Stagno) u Dalmaciji, koji je također pripadao području kneza Mihajla. Mihajlo je posjedovao znatnu pomorsku snagu (Seemacht), sa kojom je grad Siponto u Donjoj Italiji osvojio; njegova država pružala se sve do pred kapije Dubrovnika.

Nakon Mihajla spušta se Zemlja Hum opet u tamu iz koje je on izdignuo; 930. je srpskoj državi pripojena i dogje oko 960. pri Južnosrpsku državu od Dioklee (južno od Crne Gore). Onda je za kralja Vladimira njom upravljaо njegov rođak Dragomir. Potkraj 10. vijeka morala je cijela država Dioklea, prema tome i Hum priznati vrhovno gopodstvo

bugarskog cara Samuila. Godine 1015. bi spomenuta država sa onom Bugara ujedinjena, ali već tri godine kasnije 1018., razori grčki car Vazilije II., ubojica Bugara, moćnu Bugarsku carevinu i priključi njene pokrajine i Zemlju Hum, svojoj državi.

Pod grčkom vladavinom osta od 1019.–1050. za koje su vrijeme kletvenički kneževi upravljali, među kojima se naročito spominje Ljutovid, koji je zemlju protiv kralja Stjepana Vojslava ili Dobroslava od Dioklee (1034.–50.) obranio. Poslije Stjepanove smrti osvojio je njegov sin Radoslav I. zemlju Hum i ova ostaje sada 100 godina u državi Dioklei. Iz ovog doba sačuvana su kraljevska imena Mihajlo (oko 1078.), Bodin (oko 1071.–1100.), Georg (oko 1115.). Zadnji kralj Radoslav II. trpio je dosta od napada srpskih Velikih župana i uzaludno je tražio spas u priključku na Grčku državu, koje je Vrhovnu vlast on priznavao. Pa ipak osvoji srpski princ a kasnije kralj Stjepan Nemanja državu od Dioklee (oko 1150.) i postavi svoga brata Miroslava Grofom Huma. Grčki je car doduše protjerao osvajače i postavio Izanaciusa za namjesnika države Dioklee (sa sjedištem u Kotoru), Stjepan Nemanja dođe opet i uze je opet u posjed.

Miroslav, koji je pripadao grčkoj ili patarenskoj vjeri, progonio je katolike, radi čega mu je papa Aleksandar III. prigovarao. Devedesetih godina 12. vijeka umrije Miroslav i kratko vrijeme iza toga, 1198., pojavljuje se mađarski princ Andrija, koji je bio vojvoda Hrvatske i Dalmacije (to je Split, Trogir i Zadar sa nekim otocima), kao Vojvoda od Huma. Njegova je vlada trajala do 1202. godine. Godine 1218. spominje se humski grof Petar, koji je pripadao sekti bogumila ili patarena. Oko 1222. izabrala ga je splitska Gradska općina za starješinu i ostade do 1225. Njega je naslijedio njegov nećak Tolen (do 1239.), koji kao i njegov stric nije bio katolik, a bio je veliki neprijatelj Splićana. Njegov se naslijednik zvao Andrija, isti je sklopio sa Splitom mir i osigurao trgovcima ovog grada, kao i onim iz Dubrovnika, slobodni promet u svojoj zemlji. Oko 1250. naslijedi grofa Andriju njegov sin Radoslav.

Ovi zadnji vladari bili su ovisni o mađarskim kraljevima. Nedugo iza toga pade Zemlja opet pod vlast Srba. Od 1282. do 1321. vladao je ovdje Stjepan Uroš Milutin. Onda se pojavljuje jedan grof Nikola, komu je Hum bosanski Ban Stjepan Kotromanović (prije 1326.) oduzeo. Onda je pripadala Humu morska obala od Dubrovnika do Neretve. Stjepan Kotromanović osvojio je i sjeverno ležeće obalne predjеле do blizu Omiša (Almissa). On stupi u vezu sa tada u Mađarskoj vladajućom dinastijom Anžu i poveća, sa ovom povezan, svoju Zemlju na sve strane. Kada je nakon 30 godišnje vladavine godine 1353. umro, bio je jedan od

najmoćnijih knezova na Balkanskom Poluotoku i nakon njegova povratka Katoličkoj crkvi, koju je početkom bio napustio, bio je i na zapadu Europe viđen. Njegova kći udala se za mađarskog kralja Ludviga i postade kasnije punica njemačkog cara Sigismunda. Njega je naslijedio njegov bratić Stjepan Tvrtko I. 1353.–76. kao ban 1376.–91. kao kralj. Ovaj ujedini krune Bosne i Hercegovine sa onima Dalmacije i Hrvatske, te iskoristi prodiranje Turaka i slabocu mađarske države, da cijelu morsku obalu od Kotora do Velebit gorja sebi podvrgne. Pod njegovim bratom Stjepanom Dabišom 1391.–93. i njegovom udovicom Helenom Gruba (1393.–98.) poče država opet nazadovati, Turci opustošiše Bosnu.

Pod ovim slabim regentima uzdiže se moć odličnika (der Vornehmen), koji su svoj upliv i svoje posjede proširivali, a za propast države su se malo brinuli. U Zemlji Hum, na Popovom polju i u obalnim krajevima došlo je već u doba Tvrtka jedno domaće grofovsko pleme do uprave, a starješina ovog zvaše se Sanko. On je bio sin Miltena Draživojevića i vladao je kao vazal bosanskog kralja oko 1348.–67., njegovi sinovi Beljak i Radić umnožiše još sjaj doma, ali svojim samostalnim ponašanjem (držanjem) pobudiše nepovjerenje kod svojih vrhovnih gospodara, i ovi im god. 1391. oteše zemlje. Ove su Vojvodi Sandalju Hraniću i knezu Pavlu Radimoviću darovane. Prvi je dobio Zemlju Hum, drugi Trebinje. Sandalj Hranić bio je bosanskog porijekla, otac mu se zvao Hranje Vuković a njegov stric bio je poznati vojskovođa i državnik Vlatko Hranić. Sandalj se uputi (po Hadži Halfi) pod tursku vrhovnu vlast 1398. da se time Bosne oslobođi. Timurtaš Paša primio je za Sultana podaničko poklonjenje (Huldigung). Sandalj je imao mjesta Blagaj, Kukanj, Nevesinje, Ključ, Goražde i više drugih.

Nakon svrgnuća bosanske kraljice Jelene podignut je na prijestolje Stefan Ostoja, Vojvoda od Splita i vjerovatno nezakoniti sin Tvrtka I. Pod njim je bio Vojvoda od Huma jedan od najuplivnijih ličnosti u zemlji, oprijateljen sa najmoćnjim plemenima (Vukčić), patarena. Sam Ostoja priznade opet mađarsku vrhovnu vlast i bi od svog nadmoćnog vazala u god. 1404. svrgnut. Njega je slijedio Tvrtko II. Tvrtković (1404.–8.), zakoniti sin Tvrtka I., koji je već nakon četiri godine od Sigismunda, njemačkog cara i kralja Mađarske, uhvaćen. Stjepan Ostoja postade opet kralj (1408.–18.), ali se nije nauživao svoga položaja, jer Bosna bijaše poprište krvavih zapletaja, zavjera i ustanaka. Od 1415. pojavljuju se Turci kao saveznici izdajničkih vazala u Zemlji. Godine 1416. Zemlja Hum je po njima opljačkana, Gornja Bosna osvojena. Međutim se grofovska obitelj Radivojević uzdigla i dobila je Hum u leno. Ali Sandalj Hranić, kom su ove Zemlje bile darovane, sjedini se iz osvete sa Turcima

i osta tako kad je Stjepana Ostoju naslijedio njegov sin Stjepan Ostojić; ovaj se držao do 1421. onda postade Stjepan Tvrko II. opet kralj. 1420. bi gornja Bosna opet Turcima otrgnuta i veliki Vojvoda Sandalj Hranić priznade opet Vrhovnu vlast bosanskih kraljeva. Kasnije proširi on svoju moć do pred Hrvatsku i Albaniju i otkupi 1433. sa srpskim knezom od sultana Bosnu. Ova dvojica podijeliše Zemlju, ne bez žestokih borba sa pristašama kralja Tvrtka, koji je u Hrvatsku pobjegao. U to vrijeme umrije nasilnički Sandalj Hranić 1435., a naslijedio ga je njegov nećak Stjepan Vukčić; Turci se opet učvrstili u Gornjoj Bosni. 1436. vjerovatno uz pomoć mađarskog kralja Sigismunda povrati se Tvrtko natrag u svoju opustošenu i raseljenju Zemlju, u kojoj su i Turci kao saveznici pojedinih stranaka pljačkali. Tvrtko je priznao Vrhovnu vlast Sultana oko 1438. God. 1440. priključi se Mađarskoj, i bi zaista u god. 1444. po Jagellonu Vladislavu i njegovom vojskovodi Joh. Huniady osloboden od Turaka i dobi opet Gornju Bosnu.

Međutim su se Južne provincije Bosne, današnja Hercegovina, pod Stjepanom Vukčićem učinile posve neovisnim, njemu su pripadali (osim Dubrovnika) dalmatinska obala od Omiša do put Kotora i osim Hercegovine široki pojasi u unutrašnjosti Zemlje.

Nezakoniti sin Tvrtka II., bosanski kralj Stjepan Tomaš (1444.-61.), uze za ženu njegovu lijepu kćer Katarinu i pređe s njom iz patarenske u katoličku vjeru, ali Stjepan Vukčić osta pataren, iako je ovaj brak oba doma Kotromanovića (u Bosni) i Kosača (u Hercegovini) približio. Na savjetovanje Pape i Huniady-a, prema kojima je bio obvezan najvećom zahvalnošću za njihovu pomoć proti Turaka, progonio je kralj Stefan Tomaš patarene, koji su u velikom broju u Zemlju Hum dolazili. 1449. stupa konačno i njen vladar u katoličku vjeru i dobi tim povodom od Pape titulu "Vojvoda od Sv. Save", prema kojoj su po njemu vladane Zemlje do bilo ime Hercegovina. Ipak je ostao Vasal Porte. Godine 1452. i 1453. podiže se proti njega opći ustank u Zemljiji, jer je svoju suprugu Jelenu odbacio i Ceciliju, jednu Florentinku velike ljepote mjesto nje uzeo. Na čelu pobune stajao je njegov najstariji sin Vladislav, kralj od Bosne, i Dubrovačka republika pomagala je, dakako bez uspjeha. Vojvoda svlada sa turskom pomoći svoje protivnike i izmiri se s njima. Onda su bili u Zemljiji Hum nastanjeni plemeniti rodovi Ručić, Komlinović i Bogavić (u Blagaju), Radivojevići su izgleda već bili izumrli.

Tada su se Turci učvrstili u Hercegovini; već 1456. bijaše jedan Sandžakbeg u Foči namješten i jedan kadija u Novom (i Hercegnovi zvan, od vojvode Stjepana utemeljeni grad Castelnuovo) i Hotaču.

Da se odbrani od ovog ustanka i neprijateljskih napadaja, pozvao je

vojvoda Stefan Mletačku republiku u pomoć, koja je poslala mornaricu i vojsku te pobunjenim protivnicima vojvode (valjda pravije uvijek pisati Hercoga – M. L.) otrgla obalni predjel između Neretve i Cetine. Tim je došla Republika do cvatućeg mjesta Driva kod Gabele, kako izgleda, najvećeg tržišta u ovom dijelu obale. Neprestanim dalje zahvaćajućim osvajanjem Turaka ugrožene zemlje Bosna i Hercegovina obraćale su se odsada pri svakoj prilici Republici Veneciji za pomoć. Kralj Stjepan Tomaš ponudio je čak Republici svoju državu, ako bi je htjela braniti. Ova to uljudnim riječima odbi. Kratko vrijeme iza toga u godini 1463. pade kraljevina Bosna izdajom i kukavičlukom u ruke Turaka; oslabljena zadjevicama feudalnih gospodara nije se mogla suprotstaviti discipliniranim armijama Porte. Navodno je onda bilo 70 gradova zauzeto, ocoubilački kralj Stefan Tomašević bio je usprkos zajamčenja života ubijen.

Iz Bosne upade sultan Muhamed II. u Hercegovinu i opustoši otvorene doline, ali brdske predjele nije mogao osvojiti; tvrđava Blagaj dala mu je jako otpor; sultan je morao nesvršena posla otići. Godine 1466. umrije Vojvoda Stjepan Vukčić, njega naslijediše njegovi stariji sinovi, hrabri Vladislav i Vlatko. Usprkos svih napora i junačke borbe, u kojoj je među ostalima i Prozor Hercegovini pripao, morala je napokon ova osamljena zemlja podleći. „Dodatak pisca: Poslije dovršene knjige dobio sam sa prijateljske strane saopćenje, da je u jednom sada vrlo rijetkom djelu odličnog Bizantinca Theodoro Spandugino Cantacuscino (*I commentarii dell'origine de Principi Turchi e de costumi di quella natione*, Florenz 1551) navedeno, Vladislav je 1479. preko Mletaka u Carigrad pobjegao, gdje je kasnije umro; Vlatko je naprotiv kao Vasal Sultanov vladao još nekolike godine Castelnuovom i skrajnjim jugoistokom Hercegovine. Onda je on bio protjeran, a njegova zemlja osamljena.“ U godini 1479. bila je po bosanskom Renegatu Beglerbegu Mustafi Gjorđeviću osvojena, većina zemljoposjednika primi Islam, dobra drugih prelažahu postepeno u muslimanski posjed. Više hiljada osmanskih i osmaniziranih obitelji doputova i srodi se sa urođenim plemstvom. Prijelaz je mnogim patarenima u zemlji bio tim lakši, jer su time odjednoć od vladanih i potlačenih mogli sami postati vladajući i tlačitelji.

Turska vlada bila je daleko udaljena, da u Bosni i Hercegovini zatečeno stanje poništi, a novo stanje uvede. Ona se zadovoljavala time, da zatečena stanja islamskim i specijalno osmanlijskim prilikama prilagodi. Islam je proglašen kao državna religija, čime se barem jedno postiglo, da su se krvavi progoni i vjerski ratovi, koji su do sada među tri kršćanske vjere bješnjeli, smirili i pomoću oružane ruke vlasti sa

zakonitim i nezakonitim sredstvima učinjeno je mjesto ograničenoj mržnji. Uvođenje Islama svakako je doprinijelo da se razbistre i konsolidiraju zapletene prilike nesretne zemlje, dakako ne na način koji bi odgovarao kršćanskom duhu.

Osmanlije su zahtijevale da se potlačeno stanovništvo asimilira. Kod bogatijih išlo je to lako, a siromašnjim su nuđene mnogobrojne premije za prijelaz islamu i osmanlijstvu. Oružju vještom i tjelesno jakom, naročito bos. hercegovačkom narodu stajali su nakon prelaza otvoreni široki putevi u Osmanlijskoj vojsci. Nebrojni Bosanci i Hercegovci stupiše u vojsku Velikog gospodara, silom ili bez sile, i postigoše sjajne položaje, koje u domovini ne bi nikada postigli. Baš je nemoguće nabrojati imena Velikih vezira, ministara i generala, koje su obje zemlje dale turskoj državi. Obitelj Čengića sama broji navodno 50 generala (Paša) u svom rodu. Svakako nisu više "turske", tj. mohamedanske obitelji u Bosni i Hercegovini čiste slavenske krvi, već su primili u se znatne sastojine orientalnih primjesa, pri čem prirodna ljepota ljudskog soja sigurno nije na štetni.

Turci su feudalstvo (Lehenswesen), koje je već iz doba prvog povjesničkog spominjanja, od 5. vijeka pr. K. u Zemlji postojalo, u svom duhu izmijenili, bez da jako u to ne diraju. Kako je u kršćanskom srednjem vijeku najveći dio zemljoposjeda bio ovisan o Vojnoj dužnosti za slučaj rata, tako i ovdje. Mora se priznati, da su bos. herc. Mohamedanci ovu dužnost poštено izvršavali. Gdje je došlo do borbe, bili su se u prvim redovima i svi ih Osmanlijski povjesničari hvale. Među ovim Turcima, koji su u 15., 16. i 17. vijeku tako često austrijske alpinske zemlje uzdrmavali, razumijevao se uglavnom Vojni poziv bos. herc. Mohamedanaca.

Njihova hrabrost i ratna vještina donosila je s druge strane i jedno žalosno suprotno djelovanje na Zemlju. Za vođenje rata potrebne su prema poznatoj uzrečici Montecuciolia tri stvari: Novac, Novac i ponovno Novac. Pa i bos. herc. Turci nijesu se ovoj potrebi mogli izmaći. Dok su ratovi Visoke porte, odnosno četovanja bos. hercegovačkog vojnog poziva bila popraćena sretnim uspjehom išlo je sve dobro, ogroman plijen donašan je kući iz opljačkanih Zemalja. Ali se list kasnije okrenuo. Ratovi su postajali manje unosni, tereti su ostajali isti. Zato su morali sada bos. herc. nasljedni zakupnici (kmetovi) plaćati (aufkommen), koji je položaj bio iz godine u godinu mučniji. Ostalo kršćansko stanovništvo, pa i samo svećenstvo nije manje trpjelo pod teretom legalnih i ilegalnih ratnih doprinosa. Tako je lenstvo postalo vrelo neprekidnog nezadovoljstva, koje bi od vremena na vrijeme izbjajalo

i u nasilna djela i proizvelo jedno pola kriminalno pola patriotsko hajduštvo (Räuberwesen) (npr. oko 1600. po pričama čuveni Nikola Bajo Pivljanin) ali koje je uglavnom ipak željeznom silom ugušavano.

Što se tiče ekonomski strane lenstva to se među kmetom i vlasnikom stvorio je takav odnos, prema kome nijedan od obaju nijesu imali neograničeno pravo raspolažanja posjedom. Kmet je morao često u gradu stanujućem posjedniku da jedan dio prihoda sa zemlje dostavi, pričem, naravno nijesu izrabljivanja manjkala. Posjednik, koji nije smio bez razloga kmeta otjerati, morao se prepustiti njegovoj vjernosti i poštenju i imao je u sumnjivim slučajevima, kad pred sudom nije bilo sigurnog dokaza, samo silu kao krajnje apelaciono sredstvo. On bi istisko kmetu prijetnjama i stvarnom upotrebom sile istinsku ili tobožnju štetu, pričem bi se opet mnoga nepravda promakla. Tako se iz Agrarnih odnosa iskristaliziralo jedno stanje, koje je bilo za obe strane jednako neugodno i postalo drugo vrelo kroničnog nezadovoljstva.

Ssimpatije raje obratiše se stoga kršćanskim silama Europe, Republici Veneciji, koja je vladala u Dalmaciji i Carskome dvoru u Beču. Pri svakom od mnogobrojnih ratova ovih dvaju sila proti Visoke Porte prošao bi jedan tiki trzaj kroz tijelo Turske države, jer su se kršćani u tišini pripremali, da proti svojih tlačitelja oružje prihvate, obrazovahu se Dobrovoljački odredi i pričinjahu Osmanlijama u malom ratu znatne štete.

Kao jedan uzoran primjer zato mogu vrijediti događaji u doba rata Visoke Porte sa Republikom Venecijom, koji je planuo nakon druge opsade Beča 1683., a 1719. završen. U ovo ratno doba odigravaju se junačke borbe dalmatinskog prvaka (Notabeln) Stojana Jankovića i Mitrović zvan (vjerovatno sin jednog Mitra Jankovića) proti bos. herc. Turaka. Janković, koji je u Carigradu 14 godina sjedao uhvaćen zakleo se da će se Turcima osvetiti. On krenu sa svojim prijateljem Harambašom Simom i odabranom četom od 1500 kršćana iz Primorja, obalne zemlje između Neretve i Cetine i Hercegovine, prema Livnu, Duvnu, Neretvi, Skoplju i Rami. Prema jednoj od P. Vladića zabilježenoj tradiciji upade on na poziv franjevačkog Gvardijana P. Stjepana Matića staročuvenog manastira Sv. Petra u Rami, na tursko područje, stiže nakon jednog uništavajućeg pohoda preko Duvna prema Rami i odmaraše se na brdu Ljuboša. Tamo susretne u šumi jednog mladog katolika iz Proslapa od kuće Milosavića i poruči po njemu gvardijanu, da će uvečer sa svojim ljudima k njemu doći. Ovoga mladića iz straha od Turaka nagovori njegova rodbina da otide u Prozor i da tamošnjim vlastodršcima cijelu namjeru izda. Na južnoj strani Kolivrata preko Mluše i Borovnice stiže

hitrim hodom u Prozor i učini prijavu. Turci odmah krenuše i ponesoše sa sobom suhih drva. Pri nastupu mraka stigoše manastiru. Na Tominom polju kod potoka Slatine zapale oko 100 vatara i podigoše taku galamu da se moglo misliti kao da je skupljen jedan cijeli bataljon. Franjevci zamišljahu svoj zadnji čas i moljahu cijelu noć. Stojan se međutim sa svojom vojskom spusti niz Ljubuš i oko nastupa mraka stiže u selo Bašac. Odatle se primiče manastiru i stade na jednom brežuljku zveket turskog oružja i svjetlo tih mnogih stražarskih vatra koje je dopiralo od samostana do Podbora, nisu ga mogli izbjegći i dovedoše ga na misao, da ga je gvardijan izdao. On odluči da mu se osveti, ali izvršenje ovog odgodi za jedan drugi put i krenu na Kupres i Skoplje. Poslije nekoliko vremena nađe se noćno ne sluteći sa svojom četom među vratima manastira i ukori gvardijana radi njegove tobožnje izdaje. Jadnik se prisezaše na svoju nevinost i proklinjaše nesretnog glasnika, koga rod od tada vene. Kad su se opet izmirili, dogovore se, da gvardijan one katolike koji bi htjeli da pod Stojanovom zaštitom izbjegnu turskoj tiraniji, u potpunoj tišini obavijesti, tako da pri ponovnom dolasku smjelog borca bude sve za puta pripravno. Onda poduze Stojan još jedan pljačkaški pohod u selo Kopčiće pričem je pred izgorjelom džamijom pekao ovce. Nakon njegovog povratka priključiše mu se ramski samostanski svećenici, njih 36 na broju. Ovo se dogodilo sredinom oktobra 1687. Franjevci napuštiše teška srca mjesto jednog 200 godišnjeg uspješnog djelovanja. Crkvu i samostan zapališe da ne panu u turske ruke. Gvardijan je Matić od tuge poludio. Sa Stojanovom vojskom povukao se mnogobrojni katolički narod iz Rame i Neretvanske doline, iz Broćna i Blata u Dalmaciju, gdje su se u kraju Sinja naselili. Janković je na ovom putu i dalje marljivo pljačkao, i među ostalim zapalio je i predgrađe Mostara, Zahumlje u kom je samo jedna kuća ostala. U Dalmaciji dobi za svoje vjerno službovanje od Venecijanaca titulu Serdara od Morlakije (Morlakei) sa mjesecnom plaćom od 20 cekina i bi sa velikom zlatnom medaljom nadaren. Njegova dva sina imenovala je Signora kapetanima.

Kada je 1736. car Karlo VI. navijestio rat Visokoj Porti, nastade živahno kretanje među kršćanskim stanovništвом Bosne i Hercegovine sve do gornje Albanije. Patrijarh Arsenije Joanović od Ipeka, vrhovna crkvena glava svih pravoslavnih Jugoslavena, posla početkom 1737. u ime svoje i onih mnogobrojnih albanskih prvaka jednu izjavu podvrgnuća c. K. zapovjedniku Beograda, generalu Marulli. Zapovjednici hrvatskih pograničkih mjesta izvijestili su već jeseni 1736. dvorsko ratno vijeće, da kršćanski stanovnici Bosne rijeke u slučaju rata mole da se prime pod carsku zaštitu. Jeseni 1737. pojavila su se dva izaslanika kršćanskih Hercegovaca kod zapovjednika Karlovca, Grofa Herbersteina, sa

ponudom da se sa 30 000 ljudi na strani Carskih bore. Herberstein je o tome obavijestio Beč, na odgovor se čekalo do marta 1738. Ponuda bi usvojena. Sa ovom odlukom ode jedan izaslanik, Alekса Miličević u Hercegovinu natrag, drugi Bogić Vučković (Stratimirović) osta kod Bana od Hrvatske. U augustu 1738. posla Vučković od 30. maja datiranu izjavu (podarovnica) providenu sa mnogobrojnim potpisima hercegovačkih prvaka dvorskom ratnom vijeću u Beč. U njoj stoji da će stanovnici hercegovačkih distrikata (Mostar i Blagaj su specijalno navedeni) prihvatići oružje, čim se jedna carska vojska pojavi u Zemlji. Naprotiv mora car Hercegovinu kao kršćansku Zemlju konstituisati i tri luke Sutorinu, Dubrovnik i Castelnuovo (Hercegnovi) Hercegovini privrediti. Nadalje da dvorsko ratno vijeće pošalje sa Hercegovcima ujedinjenim Crnogorcima baruta i olova za 4 000 ljudi, da ovi neprijateljsku ratnu moć svoga susjedstva – očito su tim mišljeni Albanezi – trajnim uznemiravanjem zasmete, da Turcima dođu u pomoć. Dvorsko ratno vijeće učini ponudu predmetom dugotrajnog dogovaranja i odluci 1. oktobra 1738. da je Car spreman, da pošalje municije u Crnu Goru. Razmatranje ostalih točaka trebalo je toliko vremena, da je mir sa Turcima prije sklopljen, nego li je do Publikacije došla odobrena osnova Proklamacije od 29. juna 1739. o zahtjevima Hercegovaca. Tako 31. X. 1739. uslijedi od Dvorskog ratnog vijeća formalna odbijenica izrazom žaljenja sa pozivom na skoro zaključeni mirovni ugovor.

Lenstvo je bilo početkom moćna potpora Osmanlijske države i puno je doprinijelo proširenju njenog sjaja i upliva. Ovo je trajalo samo dotle, dok je Centralna sila u Carigradu bila dovoljno jaka, da protivničke elemente rasturi. Kad je ova Centralna sila oronula i kad počeše državni namjesnici da vode neobuzdan, često poluneovisan režim, podiže i lenska oligarhija svoju glavu, otrga sebi uvijek više sile i povlastica, a na dužnosti zaboravi. I sada nije više bila potpora prijestolja, već je pomagala da krnji ugled i moć Sultana. Pa i u Bosni i Hercegovini su ozbiljni neredi uzeli maha, i Mahmud II., Sultan reforma, koji je sve oprečne sile lomio, da opet uspostavi snažnu centralnu moć, posla kao državnog namjesnika u Travnik jednog energičnog čovjeka, Vezir Dželaludin Pašu, koji je pripadao asketskom redu Bektaši – derviša. Ali ovaj nije našao drugog sredstva, da pokret savlada, već što se sa jednim dijelom obiteljima dinastije ujedinio proti ostalih. Osobito potporom moćnog roda Čengića, kojima je on putem Sultana predao u leno pokrajину Zagorje sa svim državnim prihodima, zauze on 1821. sa naoružanom rukom Mostar, jedno glavno sjedište pobunjenika. Dželaludin bio je prosvijetljen čovjek, on se volio preobučen među narod umiješati, pa čak i crkve posjećivati.

Nije dugo trajao mir u Zemlji. Feudalna gospoda nisu mogla "nevjerničkom Sultanu" Mahmutu II. oprostiti, da je Osmanlijsku državu htio daočuva od pomenosti i plijena jedne samoljubive kaste i da je povede modernim smjerom. Sultan stupaše na određenom putu smjelo naprijed, uništiti tvrdoglavе Janičare ubojice njegovog oca Selima III., slomi moć velikih lenskih gospodara u maloj Aziji i dade predviđati, da će skoro i feudalna gospoda u B.iH. doći na red. Ovo dovede do opće zavjere bos. her. plemstva pod vodstvom pobožnog i hrabrog Husein Age Berbirli, takozvanog "Zmaja od Bosne". God. 1831. krenu on sa velikom vojskom do blizu Carigrada. Samo Ali beg Rizvanbegović, naslijedni kapetan od Stoca (zato i zvan Stočević), i vlastelin (Gutsherr) Smajlaga Čengić iz Gacka imadahu smjelosti da prihvate Sultanovu stranku. Rizvanbegović, koji je imao mnogobrojne kršćane u vojsci, pokazao se ovom prilikom već kao iskusan državnik, koji nije nijekao i potcjenjivao velike kulturne napretke evropskog zapada, kao drugi veliki posjednici u Bosni i Hercegovini, on je čak i svoj opstanak stavio na kocku, da Sultanu – Reforma pomogne. Kad je onda ustanač nakon krvavih bitaka i borba savladan, bijaše Rizvanbegović nagrađen državnim namjesništvom za Hercegovinu, koje je njemu za ljubav učinjeno neovisnim od bosanskog valje.

Sada počinje administrativna djelatnost Ali Paše, koja je i danas nezaboravna. Ami Boué, koji je Pašu lično poznavao, kaže 1840.: "Sultan bi bio spašen, kad bi one neradne, gramzljive i neznane paše mogao zamijeniti ljudima, koji bi sa energijom Ali Paše velika gledišta pravog upravnog činovnika spojili." Neumornim radom sa korišćenjem zapadnjačke kulture, lukavim iskorишćenjem političkih prilika, znao si je Ali paša u od Stambula toliko udaljenoj brdskoj Zemlji Hercegovini pola neovisan položaj stvoriti. Kod Portine vlade napravio se obljubljenim bogatim poklonima. Osim toga slao je svake godine ministru financija na utjeranim porezima 1 milion piastera. Da poresku snagu neplodne i malo obrađivane zemlje podigne, uvede kulturu murve i masline u Hercegovini i naredi od 1845. gajenje svilene bube u Broćnu, Buni i okolicu Mostara; on podiže rižna polja u trebižatskoj dolini, 1856. dade na donjoj Rami između Slatine i Ustjerame tražiti zlatne rude, pozva njemačke mlinare u zemlju i dade da podignu mlinove između Blagaja i njegove bogatom ljetnom palačom i krasnom voćnom i cvijetnom baščom ukrašene rezidencije Buna.

Da hercegovačke katolike učini posve neovisnim o Bosni i da postigne njihovu privrženost, povlađivao je osnivanje jedne vlastite biskupije u Mostaru i podupirao je prvog biskupa fra Rafa Barišića u svakom pogledu.

Ali Paša je povod veličanstvenom zamahu kog je Katolička crkva u Hercegovini uzela. Sa ovim sredstvima uspjelo mu je svoj položaj tako utvrditi, da usprkos svih revolucija, koje su u susjednoj Bosni jedna za drugom slijedile, uzdrži čvrsto uzde u rukama. Sa one strane Ivana naprotiv znali su onda begovi da jednog premoćnog namjesnika dovedu padu prijetnjom, da će svi skupa preći na kršćanstvo, ako ne bude opozvan.

Kada su pobunjenici (Pravoslavci) kotara Gacko, potpomognuti Crnogorcima, na 29. Augusta 1840. Ali pašina prijatelja, Smajil Agu Čengića, u njegovom logoru ubili, borio se on skroz dvije godine proti Petra Petrovića Vladike Crnih Brda. U godini 1842. sastaše se obojica zajedno u Dubrovniku lično i zaključiše, kako kažu, jedan tajni savez proti Porte, kod čega je Ali Paša postao sumnjiv.

Ipak se mir sačuvao do 1848. Ali Paša je uvijek umio da sa zvečećim razlozima izbjije svoje protivnike iz polja i zadrža tako svoje namjesništvo pod nominalnom vladavinom Sultana. Ali u godini stremljenja za slobodom vrelo je među kršćanima u Bos. i Herc. a i mohamedanski begovi ustali su protiv pokušaja provođenja Portinih reforama koje je bilo povjereno Tahir Paši. Ali Paša uguši protivljenja kršćana svom silom i mnogobrojne na kolce nataknute glave ukrašavale su njegove gradine i kastelle. U tu svrhu su osobito pravoslavci u kontribuciju metnuti. Ali pokret pobunjenih posjednika potajno je potpomogao godine 1850., jer se nadao da će pomoći ovog postati posve neovisan. Radi savlađivanja Insurgenata koji su nekoliko uglednih vojska postavili, posla Porta u Bosnu čuvenog Serdara Ekrem Omer Pašu nekadašnjeg hrvatskog bjegunci i renegata, imenom Mihajlo Lattas. Omer Paša bijaše onda u punoj snazi svoje ratničke umještosti i nastupi odmah velikom energijom. Jedno glavno sjedište ustanka bijaše Tuzla. Omer paša požuri tamo; ali ipak prije odlazka odredi Omer Paša 1 1/2 bataljona pod zapovjedništvom Skender bega (jednog poljskog konvertita imenom Illinski) u Konjic, da mjesto protiv eventualne akcije hercegovaca zaštiti. Ali Paša, kome je Omer paša naredio, da do daljnje zapovjesti u Sarajevu ostane, nađe za dobro, da se preko planina uputi svom ljetnikovcu na Buni, dok je njegov kavaz Bašo organizirao otvoreni ustanak i Hercegovce u Konjic vodio. Skenderbeg pode spram neprijatelja do uzvisine Borgo sedla, ali se morade pred nadmoći povući. Omer Paša u Tuzli, obaviješten o ugroženom položaju na Neretvi, pošalje dva bataljona u žurnim marševima naprijed, da drže Konjički most, koji je u svakom ratu važnu ulogu igrao, a on sam pode za njima.

“Divlji Kavaz Baši, koji je na vlastitu ruku vodio rat, kako se Ali Paša

kasnije htio ispričati, nije se više mogao dugo novom napadu oduprijeti, i nakon krvavih borba u Borgo, u Jezeru i na Batievici povlačio se uvijek boreći se, vojskom gonjen natrag u Mostar. Mostar bi zauzet, Kavaz Baša pobježe u Dalmaciju, dok njegova žena očajna tražaše smrt u talasima Neretve. Jedan odred vojske prodre do dva sata udaljene Bune, gdje je Ali Paša bezazlen u svojim baščama boravio, kao da se njega cijeli događaj ne tiče. Pošto on faktično nije svoje ljude naveo, mišljaše da će moći sebe i svoj položaj spasiti, ali zaboravi, da je već njegov odlazak iz Sarajeva dovoljno teška tačka optužbe, dok se opet s' druge strane nije moglo prepostaviti, da je njegov sluga Kavaz Baša, bez njegova znanja i privole mogao razviti zastavu otpora. Ali Paša bi bez ceremonija na konja posađen i u Mostar doveden, gdje ga je Omer paša oštrim govorom dočekao i u strogom zatvoru u logoru zadržao.

“Prvih dana proljeća 1851. stiže Omer Paša u Banjaluku, u čijoj se blizini u jedan logor useljavalo. Dan prije toga desi se jedan žalostan događaj, koji je istina povećao konsternaciju u redovima aga i begova, ali ipak jednu sjenu bacio na Omer Pašu i njegov sjajni ratni pohod.

Dok su naime trupe na platou Sitnice logorovale, odape vojniku koji je stražario pred šatorom uhvaćenog Ali Paše par hasard puška, i u šatoru bezazleno sjedeći paša bi lješina. Neoprezni vojnik bio je istina uhapšen, ali ne osta tajnom, da je isti kratko vrijeme nakon toga priyatno u svom selu u dalekoj Anatoliji čibuk pušio.

“Ne podliježe doista nikakvoj sumnji, da je Ali Paša bio ništa manje nego nedužan za ustank, i ako je pokušavao da sve na svog Kavaz Bašu obori. Omer Paša dostavio je Porti vrlo teške dokaze sukrivjne Stočevića, a vlada je bila ovim tim više ogorčena, jer je bilo opravdano da računa sa zahvalnosti i vjernosti Ali Paše. Da li je tim povodom Omer Paša dobio mig iz Stambula, da opasnog Pašu na koji bilo orientalni način učini neštetnim ili se Maršal usudio da preuzme svu odgovornost drame na se, nije mi nikad bilo moguće razjasniti.

Ali činjenica, da ponovne optužbe obitelji Rizvanbegović proti Omer Paše kod Sultana ne samo da nijesu naišle na odziv, već su sva dobra Stočevića konfiskovana i istom 1878. povraćena, govore dovoljno za jedno sporazumijevanje Porte sa Omer Pašom ili pak odobrenje učinjenog.” (Dr. Koetschet). U godini 1869. iznosili su prihodi po vlastima dobiveni sa konfiskovanih dobara Ali Paše 88 025 piastera. Ali Pašina obitelj živi u Turskoj i proizvela je osim Mušir Mehmed Ali Paše jednog znatnog turskog literata, Kerim Bega.

Pad Ali Paše učinio je brzi kraj snu o neovisnosti Hercegovine, a sa političkog neba iščezla je zvijezda koja se bila, bistra i svijesna pobjede,

uzdigla i izgledalo je da će obnoviti dane sredovječnog Hercega Stjepana.

Ideja otcjepljenja Hercegovine od turskog državnog tijela udarila je dublje žile nego se mislilo.

Vrijedno je spomenuti da nisu više bili Muhamedanci nosioci ove ideje, već kršćani, podstreknuti nekim prisvajanjima zemljovlasnika, koji su im i onako teški jaram učinili još nesnošljivijim. Među Hercegovcima je počelo jako da vrije. U 1860. podigao je pravoslavni Hercegovac Luka Vukalović bajrak ustanka. Prema uvjerenju Ali Suavia (Montenegro, 1876.) raspirivao je Napoleon III. Ustanak, da time svoje talijanske planove podupre. Kao uvijek pomagali su Crnogorci susjedima. Od 15. Juna 1860. zasjedala je u Mostaru jedna mirovna komisija, sastavljena od pet konzula velikih sila. Tako isto je bio uzaludan pokušaj regulacije granice sa Crnom Gorom. U godini 1862. dođe napokon do rata sa "Sokolima brda". Omer Paša pojavljuje se opet i pobjeruje. Luka Vukalović predaje se bez pjesme i svirke i odvode ga u Odessu.

Ipak je vatra pod pepelom dalje tinjala. U 1875. odoše 164 stanovnika iz Nevesinja u Crnu Goru. Kad se povratiše, pozvaše narod pod oružje.

Jedna brdska banda pod vodstvom Peka Pavlovića zapali veliku tursku kasarnu u Sutorini, koje se bijeli zidovi sa razvaljenom džamijom i zasutim bunarom još i sada mogu vidjeti. Onda su ovdje vođeni pregovori između Freiherra von Rodich-a, državnog namjesnika Dalmacije, i Inzurgenata, koji nisu doveli do pravog rezultata. Jedno vrijeme oko tri sedmice bila je Sutorina republika. U Igalu, dugopruženom pograničnom selu na zaljevu Tople, nastanilo se onda oko 1 000 talijanskih dobrovoljaca pozvanih od Giuseppea Garibaldi-a da "Braći u Hercegovini" pomognu. Jedan Conte Faella vudio je šareno društvo koje je Insurgentski odbor puno para koštalo. Napokon se odrekoše Hercegovci svojih neumoljenih gostiju i pomagača; ali potonji se tamo utvrдиše i proklamiraše Republiku. Ali se ovo međunarodno pravno pitanje – radi pomanjkanja novca novo proklamiranih Republikanaca – razriješi u uživanju. Raspade se "Talijanska legija", jedan bivši honvedski major, koji također bijaše saučesnik stupi u tursku službu. Otomanska vlada dovodila je tokom vremena ponovno do ustanaka. Zapadnoevropske zemlje, obikle su se, da obje zemlje gledaju kao poprišta gerilskog rata punog krvave romantike, Dalmacija i Hrvatska davale su bjeguncima iz obadvije turske pogranične provincije azil. Ali kada krajem sedamdesetih godina našega vijeka pobune ne imaju kraja, a dovodile su do izvanrednih nasilničkih djela, kad mnoge hiljade stanovnika protjerane u Austro-Ugarsku za uzdržavanje kojih se moralo utrošiti 2,122 000 for., odrediše na Berlinskom kongresu sakupljeni zastupnici

Europskih velesila parificiranje obaju pograničnih zemalja po Aus. ug. monarhiji.

Povodom ovog mandata prekorači c. K. vojska granice sa sjevera i sa juga. Iz Dalmacije je operisao Feldmarschallleutnant Freiherr von Jovanovich, koji je nekoć fungirao kao c. K. generalni konzul u Sarajevu i Zemlju na mnogobrojnim putovanjima upoznao.

On je zapovjedao 18. pješačkoj diviziji. Kao šef generalštaba fungirao je major August Slamecka. Divizija se sastojala iz tri brdske brigade:

1. Brdska brigada (zapovjednik Nikola Theodorovich) sastojala se iz 11. Lovačkog bataljona, Linijske pješadijske regimete Grof Jelačić br. 69. i Brdske baterije 1/12.

2. Brdska brigada (Zapovj. Pukovnik Eugen Edler von Klimburg) sastojala se od 7. Lovačkog bataljona, Linij. infant. regimete Kralj Belgijanaca br. 27, brdska baterija 1/11.

3. Brdska brigada (Zap. Generalmajor Konrad Schluderer Edler von Traumbrück) sastojala se iz 3. Carskog lovačkog bataljona, 32. linijske Infant. regimete i brdske baterije 2/11.

Ove trupe brojale su zajedno sa divizijskom artiljerijom, kao i neborcima okruglo 16 000 ljudi.

Prema prvotnoj dispoziciji trebalo je da 18. divizija prekorači hercegovačku granicu u dvije kolone. Glavna kolona koja se sastojala od 2. i 3. brdske brigade, divizijskim štabnim kvartirom i divizijskom rezervom imala je da kod Imotskog u Hercegovinu uđe, dok je 1. brdska brigada imala da maršira iz Dubrovnika preko Slana u Metković pa onda da upotrijebi novu cestu lijevom obalom uz Neretvu. Ova je dispozicija bila iz Beča data, ali je jako izmijenjena nadiranjem Inzurgenata.

Pošto su do sada sve veće trupe koje su u Zemlju iz Dalmacije upadale, uvijek na obali Neretve u sjevernom smjeru operisale, nagađali su Hercegovci i kod okupacionih trupa isti plan i prema tome se pripraviše. Na uzvisinama desno od Bregave i kod Počitelja, kao i na Đurcu koji vlada cestom u Imotski pripravljene su moćne gomile kamenja, koje je trebalo pri približavanju trupa dole skotrljati. Stotine urođenika utvrdilo se ovdje, opremljeni sa modernim i starim oružjem, cesta dijelom raskopana, dijelom preložena i čekahu primicanje trupa.

Freiherr (pravi prevod Baron) von Jovanovich, komu je ova vijest doglašena, zaključi za ovu ekspediciju označeni ali mjerama Inzurgenata neodgovarajući plan izvoditi, već udari sa trupama jednim od nikoga nepredviđenim smjerom. On otpremi zadnjih dana jula 1878. Brigadu Theodorovich iz Splita preko Sinja, Uljanja i Driljanja u Župu. Brigada

je na 1. Augusta prekoračila granicu kod Vrgorca i stigla jednom stazom, koju do sada još nikad nisu veće trupe koristile, kroz slikovitu valu Prolog i preko rijeke Trebižata pored manastira Humac u Ljubuški. Kod Imotskog koncentrisana glavna kolona pod ličnim vodstvom Barona pl. Javanovića prekorači na 1. VIII. granicu kod sela Vrbnja u uvali i stiže nakon dvodnevnog i vrlo napornog marša preko bezvodnog, dijelom krševitog, dijelom šumovitog obronka Crne Gore, pa uzduž padina Vran planine također grad Ljubuški, bez da nisu nijednog naoružanog čovjeka sreli.

Na 2. augusta bile su dakle sve trupe na uzvisinama kod Ljubuškog sakupljene, sljedećeg dana radi ogromnog umora vojnika moglo je uslijediti samo djelomično napredovanje trupa do nekoliko km udaljenog sela Crnač.

Sa ovim napornim maršem bili su Hercegovci zaobadjeni i istom naknadno saznaše da su naše trupe bez borbe zauzele Broćno polje. Na tu vijest dođe oko 400 ljudi, koje je nakon kratke borbe divizija Klimburg kod Čitluka potisnula, pričem su dva čovjeka c. K. trupa ranjena. Hercegovci nijesu sada već imali vremena, da kod Kočerina stoeće čete sa onim na Neretvi ujedine, prve se rasuše, svaki ode kući i tako osta da se savladaju samo odjeljenja, koja se nalaze u Mostaru i okolini.

U Mostaru je međutim izbila anarhija i Austriji neprijateljska stranka odrubi glavu muftiji Karabegu i Kaimakanu, jednom mađarskom emigrantu iz godine 1848. osim još trojice istaknutih ličnosti. Vojni zapovjednik Hercegovine Ali paša bio je sa 3 000 ljudi krenuo na Dalmatinsku granicu, da provođenju okupacije ne budu smetnje na putu, i stajaše kod Metkovića. Međutim je vodstvo ustanka prešlo u ruke muhamedanskog prvaka Ali Effendije Haljevca, koji, predviđajući neuspjeh dalnjeg otpora, ključe grada preda 5. VIII. Baronu Jovanoviću koji je sa brda silazio u Bišće ravninu. Sljedećeg je dana bio Mostar zauzet.

Kako se korektno Ali paša u svom neizvjesnom položaju vladao, vidi se već iz njegovog držanja spram c. K. Artiljerije. Naime teška artiljerija i bagaža nisu mogli od Vrgorca dalje u brda i bili su upućeni u okolicu Metkovića, gdje su došli u neposrednu blizinu Ali paše. Ovaj je ponovno pozivao oficire u goste i na najuljudniji način dozvolio, da njegovo ljudstvo zemlji neobičnoj vojsci savjetom i djelom pomogne.

Kada se provođanje Domobranskog zakona 1881. u Krivošijama uvodilo, pobuniše se stanovnici i nađoše potporu sa strane plemenski srodnog stanovništva Hercegovine i Crne Gore. U prvoj su se osnivale bande koje su išle za otimačinom i koje su se Vladinoj vlasti opirale.

Hajdučki kapetan Stojan Kovačević okupi oko sebe veliku četu. Pokret zauze, živom agitacijom sa izvana potpomagan i u jugoistočnoj Bosni maha; na Zagorju sakupljahu se bande. Mnogi od Inzurgenata učestvovali su u ustanku 1875., većina njih bila je pravoslavne vjeroispovjesti, ali su se među njima nalazili i mnogobrojni muhamedanci i nešto malo katolika.

Oko Foče komandirao je Serdar Tunguz, oko Nevesinja, Gacka i Bileće Stojan Kovačević sam, u Zubcima Trifko Vukalović, u Sutorini Tomašević i napokon u Krivošijam Milić i Sutić, kao i glavari pojedinih Bokeških općina.

Iako su prema konfisciranim korespondencijama prve niti već u ljetu bile ispredene, počeli su nemiri istom u novembru 1881. i to u Krivošijama. Onda su se desila dva sudara sa c. K. trupama, u januaru 1882. 14 okršaja, u februaru 30, martu 16, aprilu 12 i maju 9 okršaja, većinom manjeg opsega. Prema prikazu treće sekcije tehničkog i administrativnog vojnog komiteta pala su na cijelom bojištu 71 vojni pripadnik, 255 ranjeno i 8 izgubljenih. Od bolesti je nastradalo 476 ljudi. Kao kuriozum ističe se da je jednom vojniku bio nos odrezan.

DRUGA GLAVA

POVIJEST VJERA U HERCEGOVINI

Kršćanstvo je u Hercegovinu već rano uvedeno. Prema tradiciji ovdje je već u 1. stoljeću poslije Kr. sveti Tito objavio evanđelje. Prvi propovjednici došli su iz Dalmacije (Salona), radi toga je i uska crkvena veza sa tom zemljom postojala.

U 7. stoljeću doseljeni Srbi i Hrvati bili su početkom pogani, nijesu dugo nakon naseljavanja primili kršćansku vjeru, ni po misionarima iz Dalmacije koji su propovjedali po katoličkom ritusu, ni po bizantijskim misionarima po pravoslavnom ritusu, koje su grčki carevi sa Bizanta ovamo slali.

Pritom nije bio jaz između obe spomenute konfesije tako velik i izgledalo je da su i pravoslavni vjernici ostali u nekoj vezi sa sv. Stolicom u Rimu, sve dok prema u Mostaru općenito kolajućoj tradiciji nije u 12. vijeku srpski princ Sava (Sabbas) crkvene odnose sa srpskohrvatskih zemalja po uputama svojih učitelja, grčkih kaluđera sa Brda Atosa, reformirao. On je navodno prvo raskinuo povezanost među rimokatoličkom i grčko pravoslavnom crkvom u Hercegovini. Pod uticajem kneza od Srbije i Dioklee, kom je Hercegovina više puta bila podređena, povećao se broj pravoslavaca u zemlji; katolici su doduše sa svoje strane imali neki oslonac u susjednoj zemlji Dalmaciji i nisu posve izumrli, ali se njihov broj smanjio. Unutar pravoslavne konfesije stvorile se sekta bogumila ili paterena, koji su čak do vladavine u zemlji doprli; kraljevi Bosne i Hercegovine Sv. Save bili su patarenici.

U gornjoj Hercegovini postojale su dvije katoličke biskupije: jedna u Humu (naprama Mostaru, koje je titula prešla na crkvene knezove grada) i jedna druga u Duvnu (starome Delminium-u) na gornjoj Neretvi. Ovi biskupi nisu imali proširena područja i teško bi se ipak održali prema nadmoćnim konfesijama pravoslavaca i bogumila, da im nije u godini

1208. papa Honorije II. dao energičnu potporu odašiljanjem otaca Franjevačkog reda. Ovaj je red stekao svojom žarkom vjerskom revnošću i iskrenom ljubavi prema narodu jak upliv. Kad su Turci u god. 1479. prisvojili Zemlju, primiše većinom patareni i mnogi pravoslavci i katolici islam, mnogobrojni katolici isseliše u Dalmaciju gdje su ih zaštićivale Republike Venecija i Dubrovnik. Ali osvajač zemlje, Muhamed II., koji je predviđao potpuno raseljavanje pri dalnjem trajanju isseljavanja, obeća fermanom katolicima zemlje svoju velikodušnu zaštitu. Ova Diploma naziva se Ahdname (Ugovorno pismo) i nalazi se i danas još u Fojničkom manastiru.

U 16. vijeku imali su katolički franjevci i pravoslavni bazilijanci mnogobrojne manastire u Zemlji. Ali skoro se pokazalo da ferman Muhameda II. i kasnije davana zaštitna pisma turskih careva nisu mogla spriječiti moć odnosa. Početkom 16. vijeka već su se promjenili prijateljski odnosi. U ta doba dođoše sultani u neprekidne ratove sa papama, rimsко-njemačkim carevima i republikom Venecijom zaštitnicima katoličke crkve, pa franjevački red i katolici u zemlji, koji su uvijek stajali u uskoj vezi sa Italijom i Dalmacijom, bijahu osumnjičeni da su pristaše vanjskog neprijatelja. Osim toga baš u to vrijeme stekoše sultani titulu halifa i raspriše time življe vjersku revnost svojih podanika.

Iz ovih obaju razloga izrodiše se kršćanima, naročito katolicima krvavi progoni.

Poslije oluja 16. vijeka uživaše kršćani kroz 17. vijek opet priličnu zaštitu i mir, čemu su prilično doprinosili u svako doba spremni zagovori Republika Venecije i Dubrovnika. Kasniji sultani potvrđivahu zaštitna pisma Muhameda II. i njegovih nasljednika; Franjevački red i katolički biskupi bili su oslobođeni najvažnijih poreza, od dužnosti vojne službe i svih carinskih plaćanja. Katolička vjera poče se opet širiti i dobi čak prozelite i među visokostojećim ličnostima drugih konfesija. 1661. prešao je pravoslavni mitropolit Hercegovine i Zahuma, Basilius, sa svim kaluđerima Marijinog manastira u Trebinju na katolicizam. Kao uvijek, tako su i u ovoj epohi vanjske prilike izazivale odraz u vjerskim odnosima. Mnogobrojni ratovi sa katoličkim državama učiniše hercegovačke katolike sumnjivim za izdaje. Pošto su obje biskupije Hum i Duvno bile nestale, nije više bilo katoličkog episkopata u Hercegovini. Vršenje biskupske funkcije bilo je povjereni biskupima dalmatinskog grada Makarske.

Sultani su katolički kler potlačivali u korist pravoslavnog svećenstva, kojih je vrhovna glava u njihovoј rezidenciji Carigradu stanovao i zato

se moglo na njega jače uplivisati nego li na papu u Rimu, koji je k tome još bio često sa Portom u ratu. To im je uspjelo. Prema po Vladiću zabilježenoj predaji djelovala su početkom 18. vijeka samo dva svećenika u Hercegovini.

U Beogradskom miru od 1739. isposlovaše katoličke države Njemačka i Venecija napokon, da katolici Bosne i Hercegovine dobiju jednog crkvenog kneza. Papa ujedini razriješene dieceze Hum i Duvno sa također nestalom bosanskom biskupijom i sistematizira za Upravu svih katolika obaju provincija jednog papinskog vikara, koji je imao sjedište u jednom od triju sačuvanih franjevačkih manastira i uvijek bi uzimat iz ovoga reda.

Sada poče za Katoličku crkvu povoljan razvoj u Hercegovini. Vanjske snage, Talijanske države, Papa na čelu, Njemačka, Francuska, Republika Dubrovnik, doprinesoše, da se nevoljnim bosansko-hercegovačkim katolicima pomogne. U osamdesetim godinama 18. vijeka brojilo se ovih 70–80.000 duša. Povoljne političke prilike povećaše opet ovaj broj, čemu je mnogo doprinijelo useljavanje iz Dalmacije i Hrvatske.

Naprotiv su se baš tada prilike za pravoslavce nepovoljno okrenule. Napredovanje Crne Gore i uzastopni ratovi Turaka sa Rusijom, za koje su vrijeme veze sa pravoslavnom rajom doista postojale ili su se samo podozrijevale, učiniše sada brojno puno značajniju pravoslavnu konfesiju sumnjivom i Porta je počela da njene pripadnike ljubomorno promatra, a u sumnjivom slučaju krvavom strogošću kažnjava.

Osim toga izazvalo je ukidanje srpskog Patriarhata u Ipeku 1776. živu opoziciju pravoslavnog stanovništva; u godinama 1806., 1810. i 1815. bilo je srpskih ustanaka u okupiranim provincijama.

Divide et impera. Dijeli i vladaj! Ista ruka, koja je pravoslavce kažnjavalala, sada je katolike milovala i njihovo napredovanje podupirala. Godine 1846. kreirana je biskupija u Mostaru, i Hercegovina joj je podređena. Ovome je pri pomagao i svemoćni Ali paša Rizvanbegović, kome je do onda samo kao bosanski Sandžak upravlјana Hercegovina kao jedan vilajet dana i koji u svom revnosnom nastojanju za samostalnošću nije htio, da katolici njegovog pašaluka budu potčinjeni katoličkom crkvenom knezu bosanskog pašaluka. Otada se opaža veliki procvat katoličkog stanovništva i prije tako potlačeni i osiromašeni katolici počinju da postaju važan faktor među stanovništvom zemlje.

Vrlo lijepo i umjesne su riječi kojima Johann von Asboth o vjerskim prilikama Zemlje govori: "Cijela povijest Bosne je red ustanaka potlačenih konfesija. Proganjani bogumili pozvaše Turke u Zemlju, potlačeni katolici i pravoslavci opet evropsku intervenciju. Turska

vladavina povisila je doista stari religiozni smisao Bosanaca. Narodi koji su prispjeli pod vladavinu Porte, bili su upućeni na religiozni ideal, ako hoće da se čvrsto drže svoje individualnosti. Gdje je domovina doista poništena bila a vladajući elemenat nastojao, da unaprijedi asimilaciju svim načinima nagrađivanja i kažnjavanja, gdje je masa protivnika brzo na najniži stupanj materijalne i duševne nemoći potisnuta bivala, ne bi bio nacionalni ideal po sebi sposoban (ili bolje moćan), da kroz stoljeća gordost, težnju za slavnim djelima, pohlepu za nasladama od svih primamljivanja sačuva. Ovu nadljudsku snagu mogla je ovom u materijalno i duševno siromaštvo ogreznulom mnoštvu dati samo nadljudska ideja religije, svega se odreći, sve podnositи, za oružje prihvati bez nade u pobjedu, samo za volju samog otpora, i to raditi kroz stoljeća.” U jednom narodu, koji je taku duševnu snagu pokazao, drijemaju bez svake sumnje još druga hiljadustruka dobra svojstva, klice jednog mnogo obećavajućeg razvoja pri sadašnjim povoljnim prilikama.

TREĆA GLAVA

KRONIKA GRADA MOSTARA

Postanak Mostara gubi se u vrlo rano doba. Položaj mjesta kao središnje tačke oaze u krševitoj zemlji daje naslućivati, da su ovdje postojale već u prastara vremena veće ili manje naseobine.

Rimsku epohu dokazuje mnogi nađeni komad; velika je vjerovatnost da je u blizini Mostara bilo jedno rimsko mjesto. Ipak nije uspjelo do sada ni približno ime mu ustanoviti. Nailazilo se na Bistue, koji je bio rimski grad, a kasnije sjedište jedne biskupije; ipak bi mogao ovaj naziv prije imati vezu sa Bišće poljem južno od grada. Drugi pisci pitaju se, da li je Mostar identičan sa rimskim gradom Martaritana, koji je naziv – rukopisi su često bili netačni – mogao eventualno glasiti Mostaritana. Još neki drugi prikazuju ovdje rimski grad Andetrium. Kako bilo, Mostar je imao već u rimska vremena jednu naseobinu, ali koja nije imala značajnijeg karaktera. Štaviše ležalo je težište Neretvanske zemlje u gradu Naroni, o kojoj putnik Alberto Fortis 1774. piše: "Siromašno selo Vid stoji danas tamo, gdje su se nekad uzdizali hramovi i palače Rimljana. Vide se još znatni preostaci kupatila, vodovoda, velikih zgrada i zidova. Stanovnici Vida, koji često u močvarama sijeku trsku, uvjeravaju, da se još vide pod vodom tragovi prostranog grada Narone. Jadne kolibe današnjih stanovnika izgrađene su od lijepog antičkog kamena. Ali je malo kamenopisa preostalo, većina je u Italiju prevezena."

U olujama Seobe naroda gasne oskudna iskra, koja nam je dala vijest o Neretvanskoj zemlji. Poslije useljavanja Slavena početkom 7. vijeka malo se tamnina osvjetjava, čvrsti oblik Huma pokazuje se kao središnja točka važnih naseobina. Okolo nastanjeni narodi nazivaju se Humljani. Počevši od 10. vijeka pojavljuju se uvihek više kneževi kotara (Gaufürsten) (Župani) od Huma; glavni grad župe bio je Blagaj.

Što se tiče položaja mjesta Hum, postojao je stari dvor na istoimenom brdu. Dolje su bila utvrđenja; na obronku nalaze se još i danas na jednoj otskočenoj tačci ruševine dvaju tornjeva i na mostu stoji jedan drugi koga stanovništvo naziva Tara. Po ovom mostnom tornju u kom je sada jedno oružničko odjeljenje smješteno i koji je navodno stariji od Mostara, izvode mnogi muhamedanci ime Most – Tare; most Tare trebalo bi da glasi (ali izgleda, da je to samo jedna etimološka igrarija, jer je više u duhu slavenskog jezika, da se kod sličnih odnosa povezanosti, vidi Sanski most, Pašino brdo itd., većinom u pridjev pretvoreno ime naprijed stavljaj). Drugi dolaze i do gramatičke besmislice, pri čemu objašnuju Mostar sa Most-star. To bi trebalo da znači "stari most" i da ima isto značenje, kao i ime naročito za ovu svrhu izmišljene rimske naseobine Pons vetus.

Kada se sadašnje ime Mostara prvi put pojavilo teško je dokazati. U djelu ravenskog geografa nalazi se napomena jedne utvrde "Umone (veliki Hum) id est Musaro", iz čega bi proizlazilo, da oba imena znače jedno mjesto. Vjerovatnije je da su se po brdu Hum prozvala naselja na obronku brda na zapadnoj obali gdje i sada postoje četvrti Podhum, Zahum i Predhum, a da je naziv Mostar važio za naselje na mostu i na lijevoj obali.

O postanku Mostara izražava se opat Don Mauro Orbini, rođeni Dubrovčanin u njegovoј 1601. štampanoj "Povijesti Slavena, u kojoj kaže (str. 384) da ga je sagradio god. 1440. Radivoj Gost Maj"ordomus Hercega Stjepana Kosače. Giacomo di Pietro Lucari naziva u svom "Copioso ristretto degli Annali di Rausa" 1605. sagraditelja (na str. 97) Radigost, pričem izgleda da je po Orbiniju navedeno ime prikazano okrnjeno. Kako učeni arhimandrit Hilarion Ruvarac saopćava, nije se spomenuti kućni dvorski majstor zvao ni Radivoj Gost ni Radigost već Radjen ili Radin i obavljao je kao pristalica patarenske vjere dostojanstvo "gosta", prvog "učitelja" ili apostola, koji su se, njih dvanaest, kupili oko patarenske crkvene glave "djeda".

Kad je Mostar stvarno utemeljen, ne da se danas tačno utvrditi; jedno je sigurno, da je u ispravama spomenut istom u 15. vijeku i to u godini 1499. Naprotiv, iz god. 1452. postoji jedna vijest, prema kojoj se na Neretvi nalazi jedan most sa dvije utvrde. Mislim da se ne varam ako ove tvrdavne uredaje prenesem na Mostar, koji je radi svog položaja u rano doba stekao neku važnost.

Početak 16. vijeka vidi Mostar već kao gotov grad. Osmanlije su, kao svugdje u oslojenim zemljama, tako i u Hercegovini podigli novi glavni grad, da nova vlada uslijed starih tradicija ne trpi. I njihov izbor pade na

tako povoljno ležeći Mostar, koji je, kako izgleda, bio samo sjedište Kaimakana pod Sandžakbejom Hercegovine, koji je rezidirao u Foči, a kasnije u Taslidži (Plevlje) a onda je unapređen u glavni grad zemlje.

Iz 16. vijeka izručeni su nam sljedeći događaji:

1507. kuga u Mostaru

1529. stajale su hercegovačke trupe pred Bečom; Paša od Mostara logorovao je od takozvanog "Sporkenhügel (sada se zove Himelpfortgrund) do Heiligenstadt.

1531. progon kršćana; Franjevački manastir sa crkvom izgorio i nije više podignut.

1547. gradnja "Rimskog mosta" u Mostaru po Sultanu Sulejmanu II.

1563. veliki zemljotres.

1585. gradnja manastira Žitomislić.

1652. dolaze venecijanske trupe nakon jedne pobjedosne borbe do u blizinu Mostara.

1664. "Rimski most" se restaurira.

1689. kuga u Mostaru, venecijanske trupe u Hercegovini.

1693./94 uzalud opsjedaju Venecijanci Mostar; mnogi kršćani sele u Dalmaciju; kod Čitluka pobjeđuje 20. VI. Giovanni Barbaro mostarskog pašu, 1698. još jednoć kod Popova.

1701. na 10. II. kiša od pepela u Mostaru; još jedan mjesec kasnije nalazio se pepeo na pločnicima.

1701. na 10. III. bio pobiram prvi porez na glavu u Hercegovini.

1717. u julu opsjedali su Venecijanci pod provveditore Mocenigo Mostar sa topovima i popališe predgrađa, a da sam grad nisu osvojili.

1731. kuga u Mostaru, preko 300 ljudi umrlo je u gradu.

1748. u januaru pobuna u Mostaru, ali brzo ugušena po Musellimu Jusufbegoviću i kapetanu Vučijakoviću.

1802. svađa između Aliage Dadića Ajama Mostara i Aliage Voljevice Ajama Blagaja. Potonji zauze zapadnu stranu Mostara, Konak i tu se nalazeće topove. Kad Dadić viđe, da mu je protivnik nadmoćan, pomiri se s njim i sklonu ga, da svoje trupe otpusti. Onda on zauze od ljudstva napuštenu utvrdu; Voljevica jedva život spasi. Dadić je bio prijatelj kršćana i štitio ih je od potlačivanja, a ogorčen neprijatelj Osmanlijske vlade.

1806. krenu Aliaga Dadić sa jednom vojskom u kojoj se nalazilo i

jedan odred katolika pod zapovjedništvom franjevca fra Nikole Ilića u Trebinje proti Crnogoraca, ali bez postizanja naročitih uspjeha.

1807. u proljeću poslaše Francuzi iz Dalmacije jedan pomoćni korpus od 3 500 ljudi i 12 topova za potpomaganje bosanskom Vojnom pozivu protiv srpskih boraca za neovisnost. Isti je prošao kroz Hercegovinu i Bosnu.

1809. pobijedi Aliaga Dadić kapetana Gavrana od Počitelja. Njegov se ugled toliko podigao, da je Porta bila zabrinuta. Sulejman paša poslat je sa regularnom vojskom protiv njega. Dadić ne pusti pašu u grad i on se povuče natrag u Nevesinje. Kad je sada turska vlada pripravljala jednu ekspediciju protiv Dadića, ovaj naglo umrije, po mišljenju njegovih pristaša putem Turske vlade otrovan i ostavi tri sina. Turska vojska iskoristi Dadićevu smrt i uđe u Mostar. Velike su kontribucije nametnute, najstariji sin umrlog buntovnika ubijen, drugi pobjegoše u Dalmaciju koja je onda bila Francuska provincija. Mostarci nisu dugo trpili strogu vlast turškog Vojnog zapovjendika, oni ustadoše i protjerave sve pristaše Vlade. Ova nova Vladu učinjena poruga ogorči vezira Ibrahim Pašu i on pošalje ponovno Sulejman pašu sa vojskom. Adžaga Dadić, jedan sin Aliage i sad glava pobunjenika, ujedini se sa moćnim Ajanom od Blagaja Voljevicom, oni zajednički prepriječe puteve i klance i čekahu Pašu. Ovaj nastupi preko Ljubuškog, pobunjenici se zastrašiše i moljahu franjevce za njihovu potporu. Oni pisahu župnicima fra Miji Nikoliću u Mostar, fra Filipu Letiću u Blato i fra Jaku Jeličiću u Brotnjo i zahtijevahu od njih, da od svih katoličkih župa traže, da od svake katoličke kuće po jednog čovjeka unovače i njima protiv paše predvedu. U drugom dopisu tražili su od franjevaca sve za oružje sposobne katolike. I Sulejman paša nastojao je, da si osigura pomoć katolika i pisao je župniku fra Franji Kraljeviću u Ljubuški. Nasrnuti sa obe strane, nađoše se franjevci u kobnoj stisci i pretrpješe sa obe strane nasilja i tlačenja. Pošto su međutim Mostarci zaposjeli cestu vojskom u Ljubuški, nije mogao Sulejman paša u grad i bi prisiljen, da se povuče u Bosnu. Sad podijeliše Dadići i Voljevica grad na taj način, da Dadić dobije zapadnu, a Voljevica istočnu stranu. Ali ponovo izbi među njima svađa, Voljevica se osjećaše zapostavljen, sakupi nezadovoljnike i poče protiv Dadića agitirati. On prisiljavaše mostarskog župnika, da on piše drugim franjevcima i da ih pobudi, da mu vojsku pribavljaju. Borba izbi, Dadiću dolaze ljudi iz Drežnice i Bijelog polja u pomoć, bilo se sa ogorčenjem, i tako je živahan bio vatreni okršaj, da je mrak (po riječima fra Mija Vjenčeslava Batinića) postao danjom jasnoćom. Voljevica bi napokon protjeran iz Cernice i pobježe preko Dubrovnika u Egipat. Kad je Dadić saznao, da se i Voljevica na franjevce obraćao, postade nepovjerljiv i odredi župnicima Mostara, Blata i Brotnja novčane kazne. U to vrijeme

zauze ustanak u Srbiji proti Visoke Porte velike dimenzije i novi namjesnik Bosne Ali Paša Silihtar, pošalje Imšir pašu u Mostar, da novači ljude i da buntovnike pohvata. Imšir je bio blagog karaktera. On uđe mirno u grad i zatraži od franjevaca, da mu pomognu da svlada buntovnike ili da mu bar pokažu njihova boravišta, u protivnom će slučaju njihove posjede proglašiti državnim dobrom, a njima će samima dati glave odrubiti. I novi Musellim Kajtaz dao je izjaviti, da će svakog pred svojom kućom dati objesiti, ko buntovnike krije. Ovi manifesti učiniše svoju dužnost, stanovništvo se zastrašilo, Dadić pobježe u Metković. Daleko udaljen borbu napustivši ipak nije prestao da u Mostaru dalje rovari i da narod pobunjuje. Napokon se osjećao opet dosta jakim, da nanovo počne borbor protiv Vlade, i protjera Kajtaza iz Mostara u Stolac, odakle je od Vezira bio pozvan u ondašnji bosanski glavni grad Travnik, jer nije mogao da savlada Ustanak, gdje mu bi glava odrubljena. Vlada posumnja na franjevce, da su i oni sudjelovali u ustanku, i pretrpeće nova tlačenja. Godine 1813. nakon završetka Srpskog rata osjećao se Dadić nesigurnim i bojao se da će vlada poduzeti nešto protiv njega. Da tome predusretne, nastojao se sa Portom izmiriti, i zahtjevao od kršćanskog svećenstva obaju konfesija, da namjesniku pišu, da stanovništvo Mostara hoće bezuvjetno da Dadića zadrži. Namjesnik nije na to pristao već pošalje četiri generala da Dadića savladaju. Jedan od ovih baci se u Blagaj i tamo se zašanči; Mostarci ga uzaludno opsjedaju. Jedan drugi paša izgubi protiv njih kod Gorana na Neretvi i bitku i život. Napokon ipak budu potučeni 21. IV. 1814. uđoše otomanske trupe u Mostar. Obitelj Džabić može doduše da pobjegne ali napokon ipak strada. Otvara se ratni sud za sve saučesnike Ustanka i postupa sa velikom strogosti. Mustaj paša Sulejmanpašić pozove tri katolička župnika iz susjedstva i podiže tužbu, da su oni sa katoličkim narodom učestvovali u Ustanku. Onda naredi, da se sljedećeg dana svi muški katolici od 7–80 godina pred njim pojave. Ova zapovijed zadade župnicima najveći strah; ali im je napokon ipak uspjelo, njihovim suzama da pašu smekšaju i izmire.

U jednoj pauzi mira ovog na epizodama bogatom Ustanku, vjerovatno u 1806. ili 1807. bio je sudar između Ruskih trupa koje su iz Dubrovnika u Hercegovinu prodrle i poziva mostarskih muhamedanaca u blizini Trebinja. Prema još u Mostaru kurzirajućoj predaji stupili su 25 najotmenijih Mostaraca sa svojom pratnjom pod vodstvom Hadžiselimovića, da Ruse, još prije nego bi mogao Dadić Ajam od Mostara da kontigenat Hercegovaca skupi, napanu. Kad je Hadžiselimović na čelu muhamedanaca i katolika tamo stigao, pobi Ruse dva sata od grada. Onda se ujedinio sa međutim prispjelim pozivom (Heerbann)

Hercegovine i potisnu Ruse iz Trebinja. Hadžibeg Rizvanbegović, jedan brat kasnije do take slave dospjelog Ali Paše, ode sa odredom od 300 ljudi među njima katolika i pravoslavaca, svi sa sjekirama naoružani, za u brda bježećim Rusima, zaobađe ih, dođe sa visine Rusima iza leđa i baci ih krvavom borbom u dolinu Trebišnice dolje, gdje su mnogi od njih u vodi nastrandali. Povodom ovoga uputila je Francuska vlada Hadžibegu pismenu čestitku.

1813. bila je velika glad u Bosni i Hercegovini; veliki jad i umiranje među katolicima, da su se skoro u pola smanjili.

1821. morao se Mostar, koji je bio glavno sjedište pobunjenih otomanskih feudalnih gospodara protiv reforama Muhameda II., po Dželaludin paši oružanom rukom zauzeti.

1830. postaje Hercegovina od Sandžaka vilajet, koji je dat Ali paši Rizvanbegoviću. Glavni grad je Mostar.

1835. gradnja pravoslavne crkve u Mostaru.

*1839. Publiciranje Hattišerifa od Gūlhane, koji bi trebao kršćane emancipirati.

1846. Osnivanje katol. biskupije.

1846. Osnivanje Franjev. man. u Šir. Brijegu.

1847. Gradnja rezidencije kat. biskupa u Vukodolu.

1849. Osnivanje katol. župe Mostar, koja se odvojila od prastare Župe Gradac.

1850. U jesen hvatanje rebela Ali paše Rizvanbegovića i zauzimanje Mostara po Omer paši, koji je ovdje sudio pobunjenicima.

1852. Gradnja stare katoličke osnovne škole u Vukodolu.

1860. Dovršenje Franjev. man. u Širokom Brijegu.

1861. Poklanja Omer Paša jednu erarsku bašču za gradnju katoličke crkve u Mostaru.

1861. U junu zasijedanje jedine europske konzularne komisije u Mostaru, da pobunjene Hercegovce i kneza od Crne Gore sa Turskom vladom izmiri. Svi su napori bili bez uspjeha, jer su neki članovi komisije sami potajno protivno djelovali.

1862. Premještaj katol. Župe iz Vukodola u grad.

1864. Postaje Hercegovina od samostalnog Vilajeta opet Sandžak podređen Vilajetu Bosni.

*=Primjedba K.D.M.: Od ove godine Loose je sve početke rečenica poslije upisane godine, otpočinjao s velikim slovom!.

1866. Dovršenje kat. crkve u Mostaru.
1867. Gradnja stare ceste Mostar – Ljubuški.
1867. Gradnja puta Mostar – Žovnica (u smjeru Širokom briježu).
1868. Pregrađivanje stare ceste Mostar – Sarajevo.
1868. Gradnja ceste Mostar – Nevesinje.
1868. Publiciranje organizacionog statuta za Vilajete.
1870. Gradnja katol. osnov. škole kod crkve.
1872. Nastanjenje Milosrdnih sestara u Mostaru.
1872. Kreiranje Policijske direkcije u Mostaru.
1872. Osnivanje Katoličke tiskare u Mostaru
1876. Gradnja ceste Mostar – Domanović.
1878. Provodenje Okupacije Bosne i Hercegovine.
1879. Gradnja nove ceste Sarajevo – Mostar.
1879. Isto Mostar – Metković.
1880. Prvog januara priključena je Bosna i Hercegovina austro-ugarskom carinskom području.
1882. Rekonstrukcija ceste Stolac – Domanović.
1880. Gradnja Duhanske tvornice u Mostaru.
1882. Pregrađivanje ceste Mostar – Nevesinje.
1882. Osnivanje Opće osnovne škole u Mostaru.
1882. Gradnja novog mosta.
1883. Prvo izlaženje "Glas Hercegovca."
1883. Gradnja nove ceste Mostar– Ljubuški.
1885. Osnivanje Trgovačke škole u Mostaru
1885. Osnivanje željeznice Mostar – Metković.
1885. Otvorenje željeznice Mostar - Metković
1885. Dovršenje novog vodovoda.
1886. Gradnja triju cesta utvrđama na Podveležju.
1886. Na 9. aprila Prva posjeta carevića Nadvojvode Rudolfa Mostaru; isti je došao iz Metkovića u pratinji princa od Coburga i dvojice Cavaliera u grad, gdje ga je Poglavar zemlje G. d C. Baron Appel dočekao. Istog popodneva vratio se Nadvojvoda u Metković.
1886. Na 12. V. inspicirao je nadvojvoda Albrecht Mostar dolazeći iz Stoca, 14. V. otputovao je preko Konjica u Sarajevo.
1887. Osnivanje Ruždije.

1888. Otvaranje željeznice Mostar – Ostrožac.

1888. Dovršenje nove općinske bolnice.

1888. Dana 20. VI. posjetio je carević Rudolf u svojstvu generalnog inspektora pješadije i nadvojvoda Otto preko Jajca i Bugojna dolazeći, u Mostar. Svi civilni i vojnički uredi, kao i c. K. i b.h. trupe bile su inspicirane. Odlični gosti posjetili su obje crkve, znamenitije džamije, nadalje kuću bogatog posjednika Hasanbega Lakišića i druge znamenitosti grada. Učinjen je mali izlet u Blagaj gdje su nadvojvode bile po načelniku Zaimbegu Kolakoviću zanosnim govorom pozdravljeni. U večer 21. VI. bila je počasna gozba kojoj su prisustvovale sve starještine civilne i vojne vlasti, crkveni knezovi i najugledniji prvaci. 22. VI. u jutro napustiše visoki gosti Mostar željeznicom, da Stolac razgledaju.

1889. dioba Mostara u jedan gradski i jedan seoski kotar.

1889. gradnja željeznice Ostrožac – Konjic.

*Hrvati s potopljenog austro-ugarskog ratnog broda
kao zarobljenici u Japanu, 1915. godine.*

ČETVRTA GLAVA

LISTA BOSANSKIH KRALJEVA

Stjepan Tvrtko I. 1376.–1391.; njegov brat Dabiša 1391.–1395.; njegova udova Helena; Gruda 1395.–1398.; Stefan Ostoja, Vojvoda od Splita 1398.–1403.

Stjepan Tvrtko II. 1403.–1408., sin Stjepana Tvrtka I. ponovno Stjepan Ostoja 1408.–1418.

njegov sin Stjepan Ostojić 1418.–1421.

Stjepan Tvrtko II ponovno 1421.–1443. (1436.–1443. turski Vasall)

Stjepan Toma Ostojić 1444.–1461.

Sin Stjepana Ostojje

Stjepan Tomašević 1461.–1463;

1463. Bosnu od Turaka osvojio.

*Ulica prema mostu na Musali.
Snimio Miroslav Loose 21. 7. 1925. godine.*

PETA GLAVA

LISTA VOJVODA HERCEGOVINE

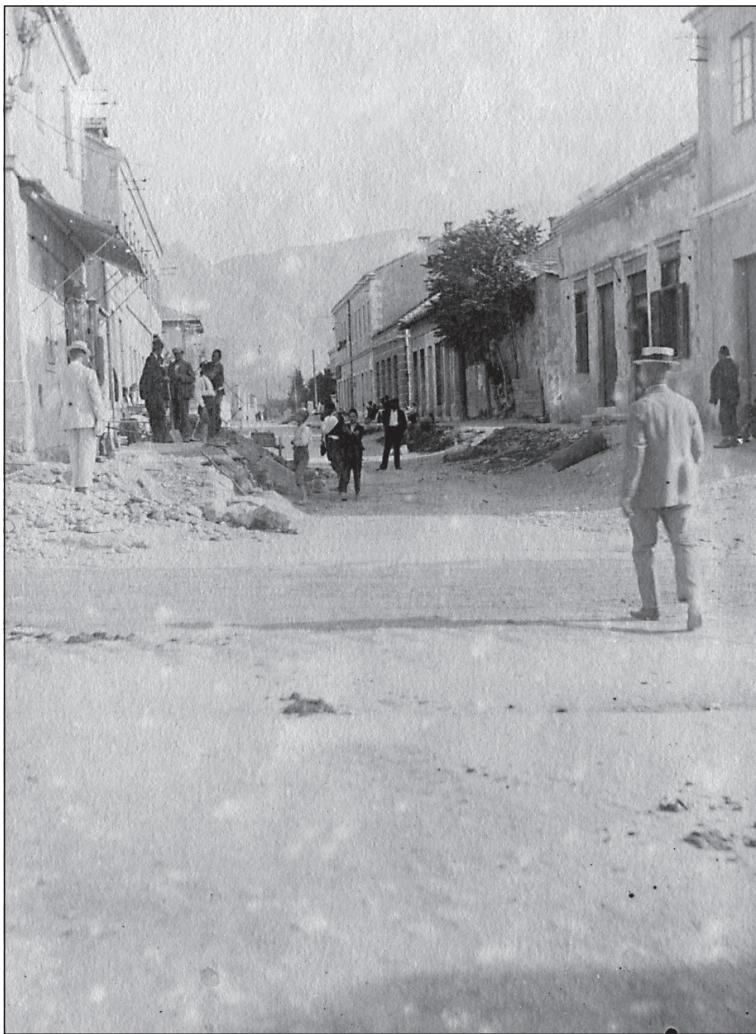
Vlatko Hranić 1389. - oko 1400. (sin kneza Vukhrana od Rudinja 1317.–1359.); vjenčan sa Anom Sandalj Hranić oko 1400.–1435.; sa 1) Katarinom, kćeri Bana Vuka od Bosne; 2) Jelina, kći srpskog kneza Lazara Grbljanovića.

Njegov bratić:

Stjepan Vukčić Kosača 1435.–1466., dodao si je po svom rodnom mjestu ime Kosača i vodi titulu: "Vojvoda od Sv. Save, gospodar Huma, Primorja, Veliki vojvoda od Srbije, knez od Drina itd.", sa 1) Anom Cantacuzena, Princeza od Byzanza; 2) Jelina iz Fiorence alias Cecilia

Iz prvog braka

Vladislav i njegov brat Vlatko podijele Hercegovinu i vladaju 1466.–1479.; onda od Turaka protjerani, koji zemlju osvajaju.

Ulica dr. Petra Rizze (kasnije nazvana Alekse Šantića).
Snimio Miroslav Loose 8. 7. 1925. godine.

ŠESTA GLAVA

LISTA TURSKIH SULTANA

Osman I. 1307.–1326.
Orhan I. 1326.–1359.
Murad I. 1359.–1389.
Bajezid I. fildirim 1389.–1402.
Sulejman I., Musa i Muhamed I. 1402.–1410.
Musa i Muhamed I. 1410.–1413.
Mohamed I. 1413.–1421.
Murad II. 1421.–1451.
Muhamed II. Osvajač 1451.–1481.
Bajezid II. 1481.–1512.
Selim I. 1512.–1519.
Sulejman II. Krasni 1519.–1566.
Selim II. 1566.–1574.
Murad III. 1574.–1595.
Mohamed II. 1595.–1603.
Ahmed I. 1603.–1616.
Mustafa I. 1616.–1617.
Osman II. 1617.–1622.
Murad IV 1622.–1640.
Ibrahim I. 1640.–1648.
Mohamed IV 1648.–1687.
Sulejman III. 1687.–1691.
Ahmed II. 1691.–1695.
Mustafa II. 1695.–1703.
Ahmed III 1703.–1730.
Mahmud I. 1730.–1754.
Osman III. 1754.–1757.

Mustafa III. 1757.–1773.
Abdulhamid I. 1773.–1789.
Selim III. 1789.–1807.
Mustafa IV. 1807.–1808.
Mahmud II. 1808.–1839.
Abdulmedžid 1839.–1861.
Abdulaziz 1861.–1876.
Murad V. 1876.
Abdulhamid II od 1876.

*Trg Musala prije i poslije izgradnje prve benzinske crpke
u Mostaru, 1936. godine. Snimio Miroslav Loose.*

SEDMA GLAVA

LISTA NAMJESNIKA BOSNE

(Najprije objavljena u "Glasnik zemaljskog muzeja
u Bosni i Hercegovini" 1889, I.)

Od osvajanja Bosne po Turcima godine 868. bijega Prorokova
(1463. pos. Kris. rođ.) do 989. Hidžre imali su državni namjesnici
Bosne Titulu Sandžak-bei. Od 969. pa do okupacije po c.K. Trupama,
to je 1296. imali su namjesnici čast Paše tj. generala.

Izak bei počam od 868.

Nusuh bei 869.

Isa bei 870.

Ilias bei 870.

Sinan bei 876.

Iskender bei 880.

Jahia bei 885.

Jakub bei 888.

Iskender bei 890. (drugi put)

Sinan bei 891. (drugi put)

Junuz bei 892.

Mehemed Sokolli Bei 894., veliki državnik, njegova obitelj potiče
iz Sokola u Srbiji?

Mihalzade Mehemed 897.; navodno iz bosansko-turske
obitelji Mihajlović.

Kara Osman 901., "crni Osman"

Gazi Husreg Bei 924, "Pobjedonosni" sestrić Sultana Bajezida II,
Utemeljitelj najbogatijih korisnih zaklada države;
umro u Drobnjaku na Crnogorskoj granici.

Hasan Bei 927.

Husrev bei 938. (drugi put)
Mihalzade Mehemed 949. (drugi put)
Mehemed Kan 950.
Hadim Ali Bei 951 "Eunuh Ali"
Sofi Mehemed Bei 954. Iz perzijske kraljevske kuće.
Hadim Ali Bei 958 (drugi put)
Malkoč Bei iz Duga u Hercegovini 960.
Osman Bei 963.
Hamza Bei 970.
Hasan Bei 973. (drugi put)
Sinan Bei 916 (treći put), Osnivač po njemu prozvane
Teki u Sarajevu.
Hasan bei 987. (treći put)
Gazi Ferhad 989, "Pobjedonosni", po njemu je i danas još
prozvana Glavna ulica u Sarajevu; biva 993 za Pašu
unaprijeden i ostaje pri Namjesništvu.
Ferhad Paša 993.
Kara Ali Paša 995., "crni Ali Paša"
Sehsuvai Paša 996.
Ferhad Paša 998. (drugi put)
Halil Paša 998.
Sofi Mehemed Paša 999. (drugi put)
Gazi Hasan Paša, Hercegovac 1001.
Mustafa Paša 1002.
Tiro Hasan P. 1003. (iz Hercegovine)
Hussein P. 1003.
Ismail P. 1004.
Abardi P. 1005.
Hodaverdi P. 1005.
Idriz P. 1006.
Ahmed P. iz Duga 1008. (iz Hercegovine)
Derviš P. 1009. (iz Mostara, pjesnik)
Sofi Sinan P. 1009. (iz perzijske kraljevske kuće)
Tatar Mehemed P. 1010.
Dželali Hasan P. 1010.
Hasan P. 1011. (drugi put)
Hadim Husrev P. 1012. "Gunuh"

Mehmed P., Georgijac 1014.
Sinan P. 1016. (drugi put)
Mustafa P. Kuršundži, lijevač slova 1017.
Ibrahim Kan 1018.
Mustafa P. 1019. (drugi put)
Mehemed P. Karakaš (sa crnim obrvama) 1021.
Iskender P. 1022.
Abdelbaki P. 1023.
Iskender P. 1023. (drugi put)
Mustafa P. 1029 (drugi put)
Ibrahim Kan (drugi put) 1030.
Baltadži Mehemed P. 1031. "Kovač sjekira"
Bajram P. 1031.
Deli Ibrahim P. 1032. "ludo hrabri"
Bajram P. 1035. (drugi put)
Gazi Mustafa P. 1036.
Bekir P. 1037.
Abaza Mehemed P. 1037., iz Abhazije u Kaukaziji.
Murad P. Hercegovac iz Gacka 1041.
Hasan P. 1041.
Mustafa P. Albanezac 1402.
Hasan P. 1042. (drugi put)
Sulejman P. 1042.
Deli Ibrahim P. 1043. (drugi put)
Salih P., Mostar 1045. iz obitelji Kajtaz
Vudžo Mehemed P. 1047. iz Bosne
Šahin P., Bosanac 1049.
Kuršundži Mehemed P. 1050. "lijevač olova"
Deli Husein P. 1051., "Ludo hrabri"
Ahmed P. 1053.
Varvar P. Bosanac 1054.
Omer P. 1055.
Ibrahim P. iz Gabele u Bosni 1055., iz obitelji Tasovčić
sagradi jednu džamiju u Počitelju.
Tekieli Mustafa P. 1057.
Derviš P. 1058.
Serhošoglu Hasan P. 1059. "sin Pijanice"

Defterdar zade Mehemed P. 1060. "sin financijskog direktora".
Fazil P. iz Maglaja u Bosni 1061.
Vezir Ali Sijavuš P. 1062.
Fazil P. 1063. (drugi put)
Delali Mustafa P. 1065.
Veliki vezir Sulejman P. 1066.
Fazil P. 1067.
Topal Hasan P. "Šepavi" 1068.
Sejid Ahmed P. 1069. Iz Arabije.
Melik Ahmed P. 1069. Iz Sirije.
Generalisimus Varvar Ali P. 1070.
Ismail P. Bosanac 1074.
Mustafa P. Albanezac 1075.
Muharem P. Bosanac 1076.
Sahiab Mehemed P. 1076. "čista voda"
Ger Ali P. "Sljepi" 1077., iz Armenije.
Ibrahim P. (iz Tešnja u Bosni) 1078.
Mahmud P. 1082., iz Maglaja u Bosni.
Džanbulad Husein P. 1083. "Željezna duša"
Kodža Ibrahim P. 1084. "Stari"
Kava Mehemed P. 1085. "Crni"
Hadži Bekir P. 1088. "Hadžija"
Financijski direktor (Defterdar) Ahmet P. 1088.
Ibrahim P. Albanzac 1089. (drugi put)
Kodža Halil P. 1089. "stari"
Defterdar Ahmed P. 1090. (drugi put)
Abderahman Paša 1093.
Hizir Paša 1094.
Osmanpašazade Ahmed P. 1095. "Sin Osman paše"
Osman P. Hercegovac 1096.
Funduk Ahmed P. 1096.
Lješnik Sivajuš P. 1097.
Mehemed P. 1098. Iz Livna u Bosni.
Topal Gazi Husein P. 1099. "Šepavi"
Bejik Džafer P. 1102. "Veliki"
Gazi Mehemed P., "Bosanac" 1103.
Sari Ahmed P. 1109. "Plavi" iz Bosne.

Daltaban Gazi Mustafa P. 1109. "Golotaban" (Naktsohle)
Financijski direktor Kose Halil P. 1110. "Rijedobradi" (Schülerbart)
Sejfulah P. Bosanac 1114.
Hadži Ibrahim P. 1115.
Sirke Osman P. 1117. "Sirćet"
Dogramadži Mehemed P. 1117. "Stolar"
Admiral Mustafa P. iz Banjaluke 1120.
Sejfulah P. 1121. (drugi put)
Karalijan Ali P. 1123. "Crna zmija".
Sari Ahmed P. 1124. "Plavi"
Ali P. Albanez 1125.
Veliki Vezir Numan P. Keprilizade 1126. od slavnog plemena Keprili
u Makedoniji.
Sari Mustafa P. 1127. "Plavi" iz bosanske obitelji Čelić.
Hadži Jusuf P. 1128.
Ibrahim P. 1128.
Ahmed P. iz Šabca u Srbiji 1129.
Kara Mustafa P. 1129.
Numan P. 1129. (drugi put)
Financijski direktor Osman P. 1130.
Topal Osman P. 1132.
Muhsinzade Abdulah P. 1133.
Topal Osman P. 1140 (drugi put)
Gazi Ahmed P. 1140. Iz Iskiba, sin Ali Paše.
Kabakulak Ibrahim P. 1142. "Debelouši"
Sirkedži Osman P. 1144. (drugi put) "Sirćet-čovjek"
Muhsinzade Abdulah P. 1145. (po drugi put), od Sarajevskog
stanovništva protjeran.
Hekimoglu Ali P. 1146., "sin liječnika", do 14. IV. 1740.
Muhzinzade Abdulah P. 1153. (treći put)
Avas Mehemed P. 1154. zvan Sarhoš, "Pijanac",
16. IV. 1741. do jeseni 1742.
Jegrin Mehemed P. 1155., "sultanov nećak", do 1744.
Hekimzade Ali P. 1158. (drugi put)
Bostandži Sulejman P. 1158. iz palastnih trupa bostandži (vratlara),
do 7. I. 1747.
Hekimzade Ali P. 1159. (3. put) do 21. II. 1747.

Muhsinzade Mehemed P. 1161.
Hadži Bekir P. 1162. Iz Bosne.
Šerif Abdulah P. 1163., potomak Muhameda, umire u Travniku
gdje leži zakopan
Keprilizade Hadži Ahmed P. 1164. iz čuvene obitelji.
Kodža Hadži Mehemed P. 1165. "Stari", iz obitelji Kukavičića u
Foči (Bosna).
Ahmed Kjamil P. 1168. sa nadimkom "Soppa" batina
Kodža Hadži Mehemed P. 1171. (2. put)
Muhsinzande Mehemed P. 1174.
Malovan Ali P. 1177. Iz Malovana u Bosni.
Admiral Mehemed P. 1178.
Keprilizade Hadži Ahmet P. 1179. (2. put)
Silihdar (Sultanov oružjenosač) Mehemed P. 1180. Rodbina carskog
doma.
Muhsinzade Mehemed P. 1184. (2. put)
Topaloglu Osman P. 1186. Iz bosanske obitelji Musinović, sin
Šepavog.
Ali P. iz Dagestana 1187.
Ajvazade Halil P. 1188.
Silihdar Mehemed P. 1189. (2. put)
Ali P. iz Dagestana 1190. (2. put)
Silihidar Mehemed P. 1192 (3. put)
Nišandži (carski direktor kancelarije) Sejid Mustafa P. 1193. Arap.
Deftedarzade Abdalah P. 1194. "Sin financijskog direktora" iz
Bosne.
Seid Mehemed P. iz Aidosa (istočna Rumelija 1199.)
Ismail P. 1199.
Ahmed P. od Marze 1200.
Selim P. 1201.
Bekir P. 1202.
Arslan P. 1203.
Miralem P., Bosanac 1204.
Hadži Salih P. 1204.
Bivši Veliki vezir Jusuf P. 1205.
Hadži Salih P. 1205. (2. put).
Hisamudin P. 1207.

Perišan Mustafa P. 1211. "Rastrešeni"
Mehemed P. od Vana 1213. Armenac.
Mustafa P. od Janišehr (Larissa u Tesaliji), 1219.
Husrev Mehemed P. iz Skutari (Mala Azija) 1223.
Silihdar Ali P. 1228. Nosač oružja Sultarov.
Huršid P. 1230.
Sulejman P. Bosanac 1231.
Derviš Mustafa P. 1233. "Prosjački kaluđer"
Mehemed Ruždi P. 1235.
Dželaledin P. 1235. Od Reda Bektaša.
Šerif Selim Sini P. 1238. Od Prorokove obitelji.
Hadži Mustafa P. iz Bjeline (Bosna) 1241.
Abderahman P. 1242.
Ali Namik P. iz Moree 1244.
Ibrahim P. iz Vidina 1247.
Mahmut Hamdi P. 1247.
Bivši Valija Bagdada Daud P. 1249.
Mehemed Vedžihi P. 1251.
Mehemed Husrev P. iz Somokova (Bugarska) 1256.
Mihendis (Inžinjer) Kjamil P. 1259.
Osman Nuri P. 1260.
Hadži Halil Kjamili P. 1261.
Čengeloglu Mehemed Tahir P. 1263. "viljuške sin" (Gabelsohn).
Hafiz Mehemed P., Čerkez 1266., nazvan kukavica.
Hairedin P. 1266.
Veliedin P. iz Krete 1267.
Mehemed Huršid P. 1268.
Mehemed Rešid P. 1273.
Mehemed Kjani P. 1274.
Mehemed Akif P. Albanez 1275.
Mehemed Kjani P. 1275. (2. put)
Muzahber Osman P. Bosanac 1275 "Čvrsti mišić" (Festmuskel).
Šerif Topal Osman P. 1278. Iz Prorokove obitelji.
Omer Fevzi P. 1285.
Topal Osman P. 1285. (2. put)
Safvet P. 1286. i Vojni zapovjednik.
Mehemed Akif P. 1288. (2. put)

Mehemed Asim P. 1289. i Vojni zapovjednik.
Mustafa P. 1289.
Mustafa Asim P. 1289. (2. put)
Mehemed Akif P. 1289. (3. put)
Ibrahim Derviš P. 1290 (2. put) i Vojni zapovjednik.
Ahmed Hamdi P. 1291. i Vojni zapovjednik.
Reuf P. 1291. i Vojni zapovj.
Ibrahim P. 1292.
Nazif P. 1293.
Ahmed Mazhar P. zadnji državni namjesnik Bosne 1296.

Prijenavedene godine po muhamedanskom računanjtu vremena, koje sam iz oficielnog otomanskog kalendara za Bosnu iz godine 1295. (to je približno 1878.) povadio, ne mogu se na kršćansko vrijeme sa sigurnošću prevesti, jer muslimanska i kršćanska godina nemaju jednako trajanje zato uvjek variraju.

OSMA GLAVA

LISTA KATOLIČKIH BISKUPA

I. BISKUPI ZAHUMLJA

Poznati su samo sljedeći:

Gabriel oko 1040.

Gustatius oko 1300.

Johanes oko 1305.

Johanes počam od 1432.

Počam od 16. vijeka nestala je katolička biskupija, pa su dušobrižništvo vršili djelomično bosanski a dijelom dalmatinski biskupi. Kasnije se moralo i sjedište biskupije Vrhbosna (Sarajevo) prenijeti u inozemstvo (Djakovar), pa su ovi crkveni knezovi od tada titule nosili i kao taki su smatrani.

II. BISKUPI BOSNE

Fra Matija Benlijić, Biskup Beograda, Upravitelj bosanske crkvene Provincije 1660. do 1669.

Fra Nikola II. Ogramić, 39. Biskup Bosne 1669. do 1701.

Petar III. Crnković (40. biskup), umire pred posvetom 1703.

Georg III. Patačić Jajezdski (41. biskup) 1703. do 1717.

Petar IV. Bakić (42. biskup) 1717. do 1739.

Godine 1739. bili su u Izvođenju Beogradskog mirovnog ugovora.

III. APOSTOLSKI VIKARI

Apostolski vikari za Bosnu i Hercegovinu postavljeni i na njih su bile prenešene sve biskupske punomoći svih prije postojećih i kasnije propalih biskupija.

Fra Matija Delivić, titularni biskup od Boline 1735. do 1740.

Fra Paul Dragičević titularni biskup od Diuna 1740. do 1767. ili Dimna?

Fra Marijan Bogdanović titul. bis. od Efime 1767. do 1672.

Fra Marko Dobretić tit. bis. od Eretria 1772. do 1784.

Fra Augustin Botos – Okić tit. bis. od Trapezopolisa 1784. do 1798.

Fra Gregor Ilijić tit. bis. od Ruspa 1798. do 1813.

Fra Augustin Miletić tit. bis. od Daulije 1813. do 1831.

Fra Rafael Barišić tit. bis. od Azotusa 1831. do 1846.

Sve Franjevci.

U godini 1846. bila je stara katolička biskupija u Hercegovini obnovljena a uprava fra Rafaelu Barišiću povjerena.

IV. BISKUPI MOSTARA I SJEĆNJA

Don Rafo Barišić iz Očevie u Bosni 1846. do 1865.

Don Andel Kraljević iz Čerigaja u Hercegovini.

Don Paskal Buconjić iz Drinovaca u Hercegovini od 1881.

DEVETA GLAVA

LISTA PRAVOSLAVNIH MITROPOLITA

I. MITROPOLITI POD PATRIJARŠIJOM U IPEKU

Basilius oko 1661.

Simeon oko 1692.

Zadnji je bio Stefan Miljutinović–Mrkonić, Mitropolit do 1776., umro 1777.

II. METROPOLITI POD PATRIJARŠIJOM U CARIGRADU

Antimus 1776.–78. Grk, osniva Rezidenciju definitivno u Mostaru, i vraća se u Carograd.

Ananias 1778.–1812., Grk, pokopan u Mostaru kod stare crkve.

Jeremias 1812.–1815., Grk, umire od kuge, zakopan u Žitomisliću.

Josip 1816.–1835., Grk, vraća se u Carograd.

Prokop I 1835.–1837. Grk, isto.

Axentius od 1. IV. 1838.–1848., Bugar, imenom Petrović, nosi sa sobom puno novca iz Hercegovine, da u Bugarskoj Stipendije osnuje.

Josip 1848.–1852. ponovno.

Gregor 1852.–1860., Grk, vraća se u Carograd.

Administrator Iguman (Abt).

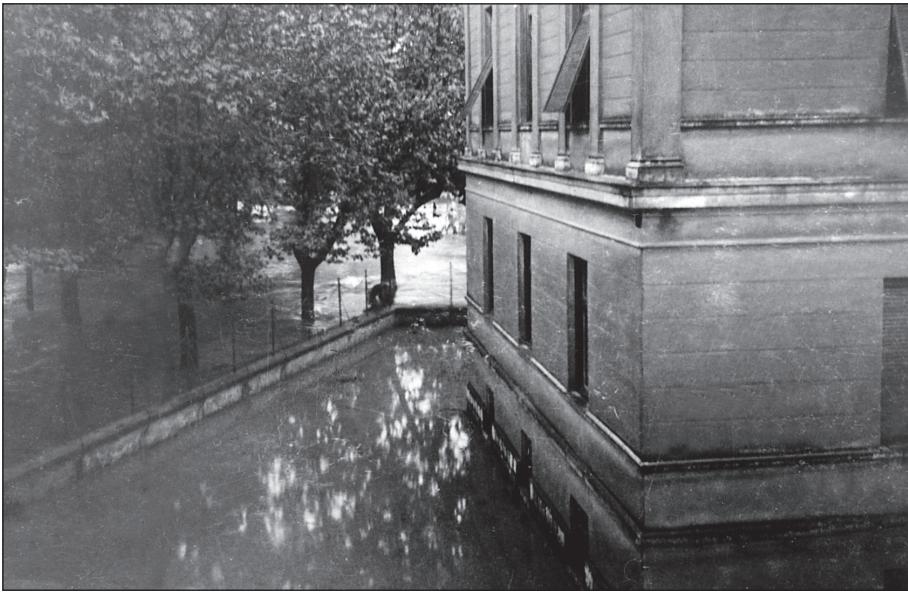
Pamučina, 1860.–1864. Hercegovac, vrlo obljudljen.

Mitropolit Prokop II 1864.–1875., Bugarin.

Ignatius 1875.–1888., Grk iz Carigrada, imenom Ikonomides, penzionisan.

Leontius od 1. maja do 12. oktobra 1888., Hercegovac, imenom Radulović.

Serafin od 16. IV. 1889. Hercegovac, imenom Perović.

*Poplava 12. 9. 1937. godine na Rondou, kod zgrade sadašnjeg rektorata.
Snimio Miroslav Loose.*

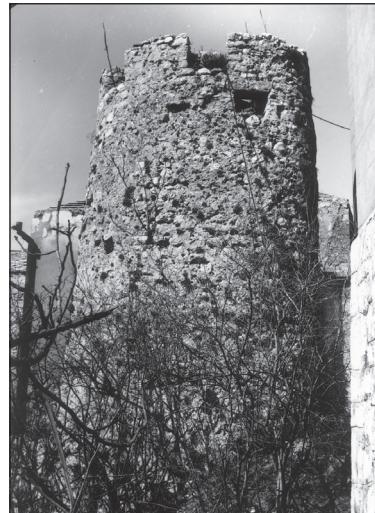
*Najveća poplava u Mostaru (12. 9. 1937. godine).
Snimio Miroslav Loose na Šetalištu.*

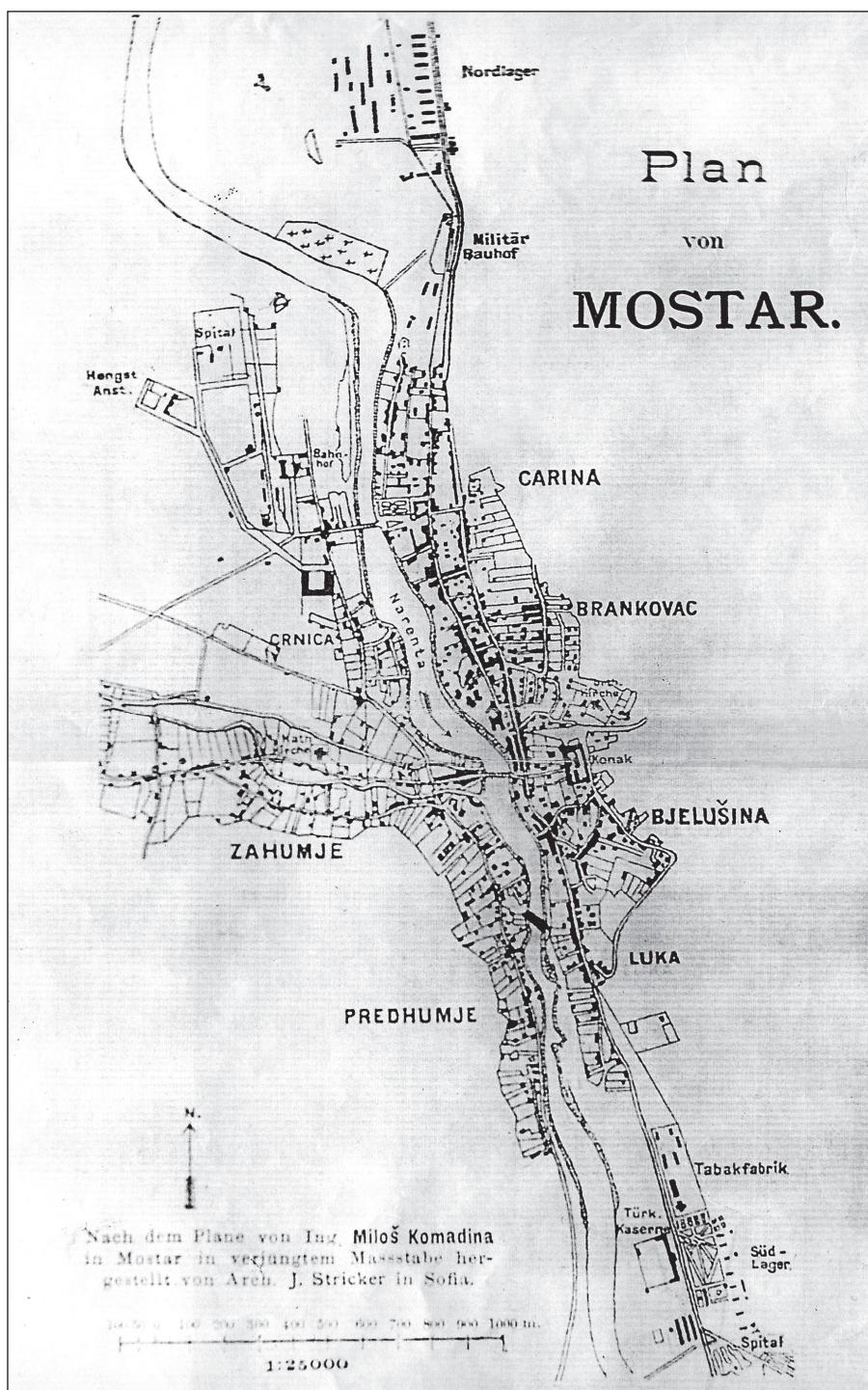
KULA HERCEGUŠA

Sarajevsko OSLOBOĐENJE od 28. XII. 1971., u rubrici "Kulturni život - spomenici" na str. 14, donijelo je tekst Aleksandra Ratkovića pod naslovom: **Herceguša traži spas – Kula koja mnogo govori o prošlosti Mostara.** Tekst donosimo u cijelosti:

"Nekada ponos u bedemima predturskog Mostara, kula Herceguša danas doživljava vrlo teške trenutke. Pojedini dijelovi ove značajne građevine polukružne osnove koja je možda bila glavna kula na prilazu lančanom mostu, još uvijek prkose vremenu i samo od njega zavisi kada će doći do novog obrušavanja zidova. A ispod građevine se krije prošlost Mostara koja ima svjetlu tradiciju. Zato bi bilo potrebno pristupiti hitnom istraživačkom radu, uključujući i proučavanje okolnog terena, a samu kulu što prije izolovati od nepotrebne dogradnje. Gornji, nazupčeni pojas za strijelce (krunište) toliko je oštećen da postoji opasnost ne samo od rušenja već i od buduće restauratorske intervencije. Nije nimalo bolje stanje kod ostalih zidova koji samo na prvi pogled izgledaju čvršći i stabilniji.

Pitanje je do kada Herceguša može izdržati bez mjera spasavanja. Poznata činjenica da u SR Bosni i Hercegovini rad na zaštiti kulturnog nasljeđa ima manji obim u odnosu na ostale naše republike, ne opravdava aktuelni tretman mostarskih organa zaštite. Pogotovo, što Herceguša predstavlja jedini nadzemni objekat zrelog srednjeg vijeka, pa proučavanje kulturne prošlosti grada direktno zavisi od ovog spomenika kulture. Problem postaje još veći ako analiziramo položaj cjelokupnog spomeničkog fonda staroga grada u Mostaru."

Kazalo imena

- A**bdulnafi Effendi Mutesarif, 113
Ahmed Beg (Stjepan Kosača), 177
Aiša Hatun, 54
Alajbegović, 123
Albrecht, nadvojvoda, 209
Aleksandar II, Papa, 184
Ali Paša Silihtar, 207, 208
Ali Paša, 35, 197
Ali-Suavi, 194
Ančić Anto, 28
Andrija, princ, 154
Anišić, 95
Antonije, vladika, 65
Appel, baron, 209
Asboth Johan, von, 10, 74, 81, 201
Ašik Osmanaga, 53
Azabagić Nuribeg, 9
- B**Baba Bešir, 53
Babo August, von, 9
Bajezid Havadža, 53
Bakamović Beg, 44, 53
Baker, 10
Bakula fra Petar, 39, 61, 65, 74
Balan dr., 10, 80
Balić Hadži Mehmed, 53
Barbaro Giovanni, 167, 205
Barišić fra Rafael, biskup, 39, 171, 192
Bartolomej, protupapa, 73
Basilius, metropolit, 200
- Bašadur Ivan, 50
Batinić Mijo fra Vjenčeslav, 10, 44, 206
Behdžet Effendi, ljekar, 52
Benko von Isidor, 9
Bilić Savo, 84
Biskupi katolički, 225 - 226
Bitanga Rade, 62
Bitter, dr., 163
Bizzi Marino, nadbiskup, 64
Bjelobrk, 124
Blau, dr., 10, 80
Bogić Vučković (Stratimirović), 190
Bogovići, 123, 186
Bogumil Jeremija, 73
Borojević, 10
Bosanski kraljevi, 211
Boué Ami, 10, 28, 35, 79, 90, 103, 105, 107, 192
Božić Baja, 126
Božić Tadija zv. don Tade, 126
Brandis, 80
Buconjić Msgr fra Paskal, 9, 71
Bulard, dr., 78
- C**amtacuscino Theodoro Spandugino, 187
Cesare A., 140, 151
Crnojević Jovan, 165
Curinaldi, 125

- Č**engić Derviš Paša, 53
 Čengić Smajl-aga, 192, 193
 Čengić, 188
 Čerkez Hafiz Paša, 36
 Čišić Nazif Ef'fendi, 54
 Čišić Mahmud Effendi, 54
- Ć**ejvan Beg, 53
 Ćemalović Hafiz Derviš Effendi, 54
 Ćoro Hadži Ibrahim, 54
 Ćoro Hadži Salih, 54
- D**adić Adžaga, 206, 207
 Dadić Ajam, 207
 Dadić Aliaga, 205, 206
 Dannecker, 140, 151
 Dedić, 43
 Derviš Paša, 17, 28
 Derviš Sari Salter, 175
 Dizdar Lakišić, 18, 58
 Dizdar, 58, 123
 Dlustuš Johan, 9
 Dragormir, kralj, 183
 Draživojević Belijak, 185
 Draživojević Milten, 185
 Draživojević Radić, 185
 Durando, talijanski konzul, 92
- Dž**abić, 124, 207
 Džabić Ahmed Effendi, 54
 Dželaludin Paša, vezir, 191, 208
- E**vans John Artur, 29
- F**aela, conte, 195
 Fazli Buljubaša, 124
 Filipović, general, 63
 Foglar Friedrich, 9
 Fortis Alberto, 10, 22, 25, 203
 Franz Ferdinand, 125
- Franjo Josip I, car, 31, 32, 33,
 89, 103, 110
 Frein, 80
 Frotzler, 147
- G**abalo Ristan, 84
 Garibaldi Giuseppe, 195
 Gavran, 206
 Gelcich Eugen, 10, 22, 24, 25
 Genthius, kralj, 180
 Gjorđević Beglerb-beg Mustafa, 187
 Gjozlić, 123
 Gligorije, mitropolit, 67
 Gollmitzer, 55
 Gregorius banus de Bronch, 167
 Guttenberg, von, Herman Ritter, 87
- H**adži Halfa - Mustafa Ben Abdalah,
 10, 27, 42, 75
 Hadžiomerović Salih Aga, 54
 Hadžiomerović Salih Beg, 54
 Hadžiomerović, 124
 Hadžiselimović, 123, 207
 Hafiz Havadže, 54
 Hafiz Paša, 38, 48
 Haljevac Ali Effendija, 197
 Hammer, von Jos., 10
 Hamzić, 123
 Hasan Bey, 113
 Hauger Anton, 10
 Hauser, ing., 55
 Helena Gruba, 185
 Helež, 74
 Helfert, von Dr. I. A., 9, 11, 42, 75
 Herberstein, grof, 191
 Herceg Stjepan, 64, 195
 Hoernes (Moriz), 11, 29, 33, 35,
 133, 167, 168
 Honorije II, Papa, 42, 200
 Hrabrenović Miloradović
 Miloslav, 45

- Hranić Vlatko, 185
 Hranić vojvoda Sandalj, 185, 186
 Hulusi Fffendi, 11
 Huseinaga Berbirli, 192
 Husrev-beg, 64
- I**brahim Paša, 206
 Ikonomides Ignatius, mitropolit, 67
 Ilić fra Nikola, 206
 Imšir Paša, 207
- J**anković Stojan zvan Mitrović, 189, 190
 Jeličić fra Jako, 206
 Jelačić, 58, 124
 Jelačić, ban, 124
 Jelena, kraljica, 185
 Jiriček Dr. Cons., 11
 Joanoić Arsenije, patrijarh, 190
 Johanes, biskup, 69
 Josip II, 102
 Jovanović, feldmaršal, 63, 196, 197
 Justinijan I, car, 65
 Jusufbegović Musellim, 205
- K**adun Fatima, 46, 47, 53
 Kajtaz Jusuf Effendi, 54
 Kajtaz Mostarli Salih Paša, 124
 Kajtaz Muselim, 207
 Kajtaz Salih, 124
 Kajtaz, 58, 123
 Kallaj, von, Benjamin, 136
 Kapetanović Mehmedbeg, 11
 Kapetanvić, 58, 123, 124
 Karabeg Hadži Osman, 53
 Karabeg, 124
 Karabeg, muftija, 197,
 Karađoz H. Mehmedbeg, 54
 Karlo VI, 101, 190
 Katarina, kraljica, 186
- Kerim Beg, 194
 Kisić Mustafa, 53
 Kisić, 20, 125
 Klaić V., 11, 21, 176, 181, 182
 Kleymairn Hieronymus, von, 9
 Klamburg Eugen, von, 167, 196, 197
 Kobić Agan Effendi, 54
 Koetschet Dr. Josip, 11, 37, 194
 Kolaković Zaimbeg, 9, 174, 210
 Komadina Ing. Miloš, 9, 236
 Komadina Mujaga, 55, 58, 110, 112, 124, 125
 Komlinović, 123, 186
 Kosača Grujica, 176
 Kosača Stjepan, 177, 204
 Koski Mehmed Paša, 54
 Kotlo, 123
 Kotromanić Ban Stjepan, 184
 Kovačević Aleksandar, 95
 Kovačević Stojan, 198
 Kraljević Angelus-Anael, biskup, 44, 50
 Kraljević fra Franjo, 206
 Kuić, 124
 Kurt Ahmed Aga, 44
 Kurt, 124
- L**afo Hadži Alibeg, 54
 Laforest Franz, 118
 Lakišić Hadži Ahmetaga, 54
 Lakišić Hadži Muhamedaga, 54
 Lakišić Hasanbeg, 210
 Lakišić, 58, 123
 Laveleye Emil, von, 11
 Letica Manojlo, 9
 Letić fra Filip, 206
 Lloid, 140, 141, 151
 Loose Miroslav Friedrich, 5, 8, 16, 119, 212, 214, 216, 228,
 Lucari Giafcomo di Pietro, 204
 Ludvig, kralj, 185

- L**jutović alih-agá, 53
 Ljutovid, kralj, 184
- M**ahinić Ibrahim Effendi, 54
 Mahmut II., Sultan, 104, 191, 192
 Maksimilijan II., 35
 Malte Brun, 61, 90
 Mandić Miloš, 9
 Manjgo, 55
 Marija-Terezija, carica, 103,
 104, 105
 Martić fra Grgo, 43, 74
 Marulli, general, 190
 Matić, gvardijan, 190
 Maurer Fr., 11
 Memi Havadže, 54
 Memiš Hadži, 54
 Merkadić, 125
 Metropoliti pravoslavni, 227
 Miklosich dr J. Ritter, von, 9
 Miletić Karlo Drago, 8, 12, 178,
 Miličević Alekса, 191
 Miličević don Frano, 122
 Milić, 198
 Milliscich Abb. Mirch, 11
 Miloradović, spahija, 124
 Milosavić, 189,
 Milutinović-Mrkonić Stefan, 66
 Mocenigo, 205
 Mojsisovics Dr. von, 163
 Mrzljak dr. Roko, 10
 Muhamed Effendi, 175
 Muhamed II., 42, 177, 187,
 190, 200, 208
 Muhamed IV., Sultan, 28
 Murat IV., 27
 Muslibegović, 58, 123
 Muslimbegović Omer eff., 10
 Mustafa Paša, 134
 Mušir Mehmed Ali Paša, 194
- Namjesnici Bosne, 217-224
 Napoleon III., 194
 Nemanja, kralj, 66
 Neziraga, 54
 Nikolić fra Mijo, 206
 Novo Osmanaga, 54
- O**borina Risto, 58
 Okulić, 124
 Omer Fevzi Paša, 129, 132
 Omer Paša (Mihailo Latas), 36, 37, 39,
 74, 140, 175, 193, 194, 195, 208
 Onešćuk, 62
 Orbini Don Mauro, 204
 Oručević, 123
 Osman Paša, 132
 Osman Šerif Paša, 129
 Ostojić Stefan, 24
 Ostojić Stjepan, 186
 Otto, nadvojvoda, 210
- P**acher, 20, 58, 125
 Petrović Petar, vladika, 193
 Pavlović Peko, 195
 Peez Carl, 7, 8, 47
 Perović Anica, 10, 67
 Perović Jovan, 10, 67
 Perović Msgr Serafin, 10, 67
 Perović Partenius, 10, 67
 Pivljanin Nikola Bajo, 188
 Porfirogenet Konstantinus, car, 172
 Potier Rud., von, 11
- R**adimsky I., 10
 Radivoj Gost, 204
 Radivojević, 123, 186
 Radoslav, kralj, 184
 Radulović Leontije, mitropolit, 67
 Ramić Ahmet Efendi, 53

- Ramić Muharem Aga, 124
 Rawlinson, 29
 Reisar Othman, 79
 Renner Heinrich, 63
 Renthe, 80
 Resulbegović, 58Rismondo, braća,
 140, 151
 Ristić, braća, 95, 125
 Risvanbegović Hadžibeg, 208
 Rizvanbegović Alija-Ali Paša, 35, 44,
 47, 54, 89, 92, 167, 171, 172, 173,
 175, 192, 193, 194, 201, 208
 Rizzo Petar, 125, 214
 Rodich, von, 195
 Roskiewicz, 11, 90
 Rösler, profesor, 82
 Ručić, 186
 Rudolf, carević, 209, 210
 Rupčić, 123
 Ruvarac Hilarion,
 arhimandrit, 10, 204
- S**ainte Marie, 11, 24, 71, 74,
 92, 94, 169
 Salom D. J., 95
 Samuilo, bugarski car, 184
 Sari Seltik Derviš, 175
 Sava (Sabbas), 199
 Sax, generalni konzul, 11, 28
 Schluderer Konrad Edler, 196
 Schütz Friedrich, 43, 171
 Schweigerbercenfeld, 130
 Schweiger-Lerchenfeld Armand, 11
 Selim III., 191, 192
 Selim Sultan, 54
 Sevri Hadži Hasan, 34, 54
 Sigismund, kralj, 186
 Simenon, mitropolit, 66
 Sinan, 27
 Sinan-paša, 27
 Sjepan Nemanja, 184
- Skender Beg, 193
 Skylax, 163
 Slamecka August, 196
 Slipičević Hadži Mustafa, 53
 Sofoklo, 167
 Softić, 174
 Sokolović Ahmet, 21
 Spahić Hadži Omer, 54
 Stadler Msgr Dr. Josip, 10
 Stanger, 125
 Stefan-Stjepan Ostoja, 185
 Steindachner, 80
 Sterneck Georg, 11
 Stjepan Dabiša, 185
 Stjepan Tomaš, 186, 187
 Stjepan Uroš Milutin, 184
 Stjepan Vojslav, kralj, 184
 Stjepan, vojvoda, 74, 75, 174
 Stricker J. Arch., 236
 Sulejman Paša, 206
 Suleimanpašić Mustaj Paša, 207
 Sultan Sulejman II., 27, 205
 Sutić, 198
 Sv. Savo, 66, 199
 Sverljuga M., 151
- Š**antić Aleksa, 214
 Šantić Branko, 8
 Šantić Mile, 95
 Šantić Osmanaga, 54
 Šantić Risto, 95
 Šarić Ibrahim, 47
 Šarić, 54
 Škuljević, 95
 Šola, 124
- T**ahir-paša, 193
 Taščić Hadži Ahmed, 54
 Tehodorich Veliki, kralj, 182
 Theodorović Nikola, 196

- Thonhauser Jul.(ius), 10, 58, 125
Tiberio Vito, 162
Tietze Dr., 163
Timurtaš-paša, 185
Todorović Petar, 10
Tolep, 184
Tomaschek Dr. Wilhelm, 11
Tomašević Stefan, kralj, 187
Tomašević, 198
Tomislav, kralj, 183
Tunguz, serdar, 198
Turski sultani, 215, 216
Tvrtko II., kralj, 73, 185
Tvrtković Tvrtko I., 185
Tvrtković Tvrtko II., 185, 186
- U**čijaković, 124
Ugljen Sadik eff., 10, 18
Ugljen, 124
- V**asilije, biskup, 66
Vasilije II., car, 184
Višević Mihailo, 175, 183
Vladić fra Jerolim, 11, 43
Vladić P., 189, 201
Vladimir, kralj, 183
Vojvode Hercegovine, 213
Voljevica Aliaga, 205, 206
Vučijaković Nesuhaga, 54
Vučijaković Osmanaga, 54,
Vučijaković, kapetan, 205
Vukalović Luka, 194, 195
Vukalović Trifko, 198
Vukčić Stjepan, 73, 138, 186, 187
Vukčić Vladislav, 187
Vukčić Vlatko, 187
Vuković Hranje, 185
- W**egertu dr. Leopold, 82

Sadržaj

MIROSLAV FRIEDRICH LOOSE	5
PROSLOV	7
PREDGOVOR	9
I. MOSTAR	
1. POLOŽAJ GRADA	15
2. RAZDIOBA GRADA	19
3. NERETVA	21
4. TAKOZVANI RIMSKI MOST	27
5. NOVI MOST	31
6. VODOVOD	33
7. KONAK	35
8. BARUTANA (PULVERTHUM)	37
9. KATOLIČKA CRKVA	39
10. PRAVOSLAVNA CRKVA	41
11. MANASTIRI I DUHOVNE NASEOBINE	42
12. DŽAMIJE	46
13. ŠKOLE	49
14. BOLNICE	52
15. VAKUFI	53
16. KAZINO	55
17. DUHANSKA TVORNICA	56
18. OSTALE ZNAMENITOSTI	58

II. ŽIVOTNE PRILIKE GRADA

1. STATISTIKA STANOVNIŠTVA	61
2. MUHAMEDANCI	63
3. PRAVOSLAVCI	65
4. KATOLICI	69
5. OSTALE VJEROISPOVJESTI	73
6. ETNOGRAFSKE PRILIKE	75
7. KLIMA I HIGIJENA	77
8. VEGETACIJA I FAUNA	79
9. POLJOPRIVREDA	81
10. OBRT I PROIZVODNJA	90
11. TRGOVINA	92
12. MOSTARSKA PIJACA	96
13. CIJENE	99
14. NOVČARSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI	101
15. BLAGOSTANJE	109

III. VLASTI I ISTAKNUTE LIČNOSTI

1. CIVILNE VLASTI	113
2. VOJNE VLASTI	117
3. OPĆINA	119
4. DRUŠTVA	120
5. ŠTAMPA	122
6. ISTAKNUTE LIČNOSTI	123

IV. SAOBRAĆAJ

1. ZEMALJSKE CESTE	129
2. ŽELJEZNICE	136
3. VEZA SA METKOVIĆEM	138
4. POŠTA	144
5. BRZOJAV	146
6. KONAČIŠTA	147
7. VOZNI REDOVI	148
OPĆI DIO	152
Tehnički izvještaj	156
Pruga Mostar - Buna	157
Pruga Buna - Čapljina	157
Pruga Čapljina – Metković	157
Građevni troškovi pruge Mostar - Metković	159

V. OKOLICA

1. GEOLOŠKE PRILIKE	163
2. OKOLICE	165
3. SKAKALA I SUHIDOL	169
4. VUKODO	171
5. BUNA	172
6. BLAGAJ I STJEPANGRAD	174

VI. POVIJEST

1. POLITIČKA POVIJEST HERCEGOVINE	180
2. POVIJEST VJERA U HERCEGOVINI	199
3. KRONIKA GRADA MOSTARA	203
4. LISTA BOSANSKIH KRALJEVA	211
5. LISTA VOJVODA HERCEGOVINE	213
6. LISTA TURSKIH SULTANA	215
7. LISTA NAMJESNIKA BOSNE	217
8. LISTA KATOLIČKIH BISKUPA	225
9. LISTA PRAVOSLAVNIH MITROPOLITA	227
KULA HERCEGUŠA	229
KAZALO IMENA	231

